

(ശി)

ഗുണനാമം ————— ചരകനിരന്തരവദ്രോഹ്യം
 ഗുണകണ്ഠനാമം ————— ശുദ്ധം 30
 ഗുണസ്ഥാനം ————— നാരായണൻ ദീപ്തം. ആചാര്യന്തരതാതാ
 അഭിരംഭം ————— 10 നാമം കേരളീ ശിഷ്യ.
 ഭേദവകനാമം ————— മനസ്സാമിനാശി.
 പ്രതിജ്ഞിതാമം — 104
 പ്രത്യക്ഷതാമം — 7.6.105
 വിശേഷം ————— ആകാശം ഗുണവ്യക്തമേവ
 ഗുണം ————— ചരകം ശിഷ്യം പാണ്ഡിത്യം. ചോക്കി
 ദിഗന്തര നന്താമിഷ്ടം പാണ്ഡിത്യം

V. S. S. S. S. S.
 10.6.105

൧൦. കരകൂട്ടിയിട്ടുള്ള സാധനങ്ങൾക്കുള്ളിൽ ചെലിക്കാലത്തു കൃത്യത ആനന്ദം ഉണ്ടാകുന്നു.
 ചിന്തിക്കുന്നതായാലും - ൧. ൧൧. ൧൨. ൧൩. ൧൪. ൧൫. ൧൬. ൧൭. ൧൮. ൧൯. ൨൦. ൨൧. ൨൨. ൨൩. ൨൪. ൨൫. ൨൬. ൨൭. ൨൮. ൨൯. ൩൦. ൩൧. ൩൨. ൩൩. ൩൪. ൩൫. ൩൬. ൩൭. ൩൮. ൩൯. ൪൦. ൪൧. ൪൨. ൪൩. ൪൪. ൪൫. ൪൬. ൪൭. ൪൮. ൪൯. ൫൦. ൫൧. ൫൨. ൫൩. ൫൪. ൫൫. ൫൬. ൫൭. ൫൮. ൫൯. ൬൦. ൬൧. ൬൨. ൬൩. ൬൪. ൬൫. ൬൬. ൬൭. ൬൮. ൬൯. ൭൦. ൭൧. ൭൨. ൭൩. ൭൪. ൭൫. ൭൬. ൭൭. ൭൮. ൭൯. ൮൦. ൮൧. ൮൨. ൮൩. ൮൪. ൮൫. ൮൬. ൮൭. ൮൮. ൮൯. ൯൦. ൯൧. ൯൨. ൯൩. ൯൪. ൯൫. ൯൬. ൯൭. ൯൮. ൯൯. ൧൦൦.

१५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

शुक्लस्य यशोऽर्चनं क्रमेणोपशुद्धमात्रा यशोऽर्चनं
 हारक्रमेण... यानुबद्धा इत्युत्सर्गस्य चरितार्थत्वम-
 श्रमतापि न प्रवर्तते, तैहैकान्तेनाचरितार्थत्वाद्वा-
 तार्थक्यमैव स्यात्, तस्माच्चरिताचरितार्थतया सावका-
 ...हमत चिन्त्यते, पञ्चाष्टौ सप्तदश-चेति, किं तु मम भे-
 दः सप्रयोजनः आहो श्लोकबन्धानुरोधत इत्यस्ति वा
 प्रयोज... पञ्च सप्ताष्टौ दश-चेति विंशत पुनःक्रमं स्यात्,
 क्रमस्तु सिद्धिर्देहेन्द्रियं ज्ञापयति, त्रिचतुरा अप्युपशोक्त-
 व्याः षड्वा तैवैकादश प... दशार्द्धदशाष्टाभिहितमुत्कर्षाप-
 कर्षौ विशेषाविति देवा न होतव्यातायतत्वात्, क्रियाशां
 न ह्यमात्रज्ञोपि वक्तु... का प्रशोभा, अपरस्तु तिसस्तिशस्तु ॥ ३१ ॥
 पूर्वाह्ने भुक्त्वा भोजनस्य विषयलक्षकं शुक्लक्षारखावि-
 ता द्यूतभजिता इति... चमैव परिचोद्य समाधिमाहुः,
 न होकस्य प्रशोक्तुं क्रमम्, किन्तार्हं प्रशोक्तुं मिनादये-
 द्य दोषादिनिशिष्टान् केवचित्... कृतिना पूर्वाह्ने उत्कृष्टादि-
 शु आदशादिषु मर्दयेत्तत्र भोजनस्याल्पदोषेणालम्बनम्

भुक्तेति नैतद्देवं विश... मुहुर्मुहुः सामुद्रं भुक्तसंभु-
 र्कम्। ग्रासे ग्रासाब्दरे दृष्टौलीय शोनिष्ठापदि विक्षरेण
 व्याख्यास्यामो शत पुनं तस्मादिहैवमेकमेव तत्तत्तत्...
 ...मेकसमाधिगम्यत्वात् तस्मात्क्रमेणैव चिन्तेनुरोधमु-
 क्ता नाव्यत्ययोजनमिव धामाह इति। किंशुकशब्देन न
 पलाशा पुवाभिधेयौ... व्यात् भस्त्रे भाजे भर्जन इत्यस्यापि
 न सिद्ध्यति स्त्रीजणितो निष्ठाशामिति प्रतिषेधात् तस्मा-
 दप्येवैव विवक्षितः नैवेन भर्जिता इत्यर्थः प्रयोक्तव्य-
 मधुसर्पिणो... धीवचकासाहीनजेतुं जातबलसकप-
 रित्वाङ्गातबला सकदा तन्नाब्दरे लहरिबोधे पक्ष-
 नैः "नित्यमन्कज्वरो रूक्षं शुनं कृच्छ्रेण सिद्ध्यति।
 स्तब्धाद्भुक्तेमभूतिष्ठो भवे... " इति।

तृतीयां प्रकारं त मर्याद दृष्टाव्यति दृशैवैव-
 लोके हि तं वर्द्धयेत्त्वयसा सार्धमित्यस्यायमपि प्राप्ते
 शावना धीरेण शतमानोदयतेन तावता दृष्टा च शाव-
 नाय दृष्टा न तावता... स्यापि बुद्धिहानिर्बर्धयेत्...

सार्वभौमिच्छात आह-मुनाह

पिष्टास्ता बलिभिः पेशाः श्वेतमदशब्दैर्नैर्ः।

शिलीकृतार्द्धैः श्वेतैः शीतकषाशकलीपेतेत्तार्थः।

पुनं लशो विकल्पा... शेषान् पुनं च तद्याणां विव्यलीपन्ना-

ह्यै सप्त-चेत्तादिनां दृष्टाविव्यल्लभन्तां विष्ठाशकशना-

आह-“दृष्टाविव्यलीकोज्जिष्ठो मदशमः बहुप्रकीर्तितः।

यस्तिपिव्यल्लियर्धन्तं प्रयोगः सौज्वरः स्मृतः “इति।

इत... शिलाजलुगुलिपि प्रकर्षकानां स्त्रीबुधहिष्ठान्। मा-

ताश्च प्रयोगाः सप्तसहस्राष्ट तयस्त्रैकल्य सप्तकैर्निर्दि-

“निर्दिष्टस्तिनिधस्तस्य परो मदशो परस्तथा।

मातापलं ज्वर्धपलं कर्षः स्थातु कर्तु शस्ये॥

जरणावन्ते भयाम्ने... शा रसाशतम्।

तैफलेनायसोपातम्।

इत्यादि द्वितीयम्। तस्या पुन मधुकेन काश्चिर्ज्ञे इत्यादि

रत्नमशायुक्ता रसाशतं सर्वलीहैः सर्वगादिभिश्चाव्यन्

तिफला न रसाशतम्। सर्वे... गो गोणाम्।

शेवत्सरं प्रयोगः।

“अतस्माच्चकषाशं च कटुपाके क्षिलाजनु।”

इत्याद्यत-चोद्यते। अमूकषाशवर्जोऽस्त्वारे रसाः स-
र्वेषु मधुरतिरक्तकटुकलवणौ न विष्णा... अं-च तत्पुष्पा
शीतं सामान्येनोत्सृज्य सुवर्णप्रसवस्य रसद्वयं पठति-

“मधुरं च सतिरक्तं च जवापुष्पद्विषं च यत्न।
विपाके कटुशीतं च तत्सुवर्णस्य द्विस्रवम् ॥

... श्वेतं शीतं स्वादु विपच्यते ।

तामुद्धर्हिणकण्ठाभं तीक्ष्णोष्णं पच्यते कटु ॥

यत्तु गुण्णुलसङ्काशं सतिरक्तं लवणाब्जितम् ।

विपाके कटुशीतं च ॥

विशिष्टगुणान्नाम्नाभिः। ताम्रप्रभवस्योष्णते तैरेषां
स्वचतुष्टयं किं वादुष्णशीतं शबिषात्पुत्सर्गापवाह-
व्यवस्थया कल्यत इति... षणशीतं च रसं चेति तस्य व-
श्मस्याभावात् त्रैतन्यं स्यात्। तन्नास्ति तपुशी सध्यानुप्रभन-
मापि द्रव्यमुक्तम्। तत-चरितार्थं स्यादिति तन्नाभवतु... शब इति

तस्मात् काल गतिरित्युच्यते । तादृश्य रसानुकेष्टतु र-
स्मा तथा सुवर्णप्रभवे मधुररसौत्कृष्टं सात्त्विकं श्रुतेः ।
अत्यन्तहीनत्वं च तिक्तस्येतिरे... कश्चिन् नान्येषां वर्गद्वय-
समूहोत्पन्नप्रभवे तु तिक्तलक्षणशैत्यमितरशोस्त्व-
बुरत्वं नाप्युच्यते ।

राजैरे कटुपाकः रसाद्वापोद्धारेण स्वादुता ।

अह... लज्जापनाश पुनः श्रुतिर्गतापि लाम्प्रप्रभवे लूण-
त्वं तदपि नोक्तम् । शीतस्य तत्तापाद्धारेण येषु च शीतशु-
तिस्तेष्वपि नान्यर्थशीततेत्येवमेतत् प्रतीय... चिद्दोषेति ।
न सर्वमेकस्य च इत्यर्थं तन्न स्य कर्तुरभिप्रायः । उक्तं च—
“ततश्च प्रकृतं बुद्ध्या देशकालान्तराणि च ।

तन्नकर्तु रभिप्रायानुपाशं चार्थमाह... ”

कफानहैश्च द्वितीयैः कश्चैरित्यर्थं तत्सुनिश्चितम् ।
नैर्गोत्कर्षं परं यात्यैवैतत्तु जाययति । योगनाहित्वे,
एवमहर्त्तुना च... लाजतुतोर्ध्वतन प्रक्षिपेत् । कोणे स्ते
सप्तार्हं चैतेन विधिना भावितम् । पूर्वोक्तेन विधिना विनैत् ।

संपुष्टहेह इत्यारभ्य यो विधिर्निर्दिष्टः प्रोक्तै-
 नैह... शेषं सविधिं तस्य वक्ष्याम्यनन्तरमिच्छादि यावन्त-
 गोमूलमन्त्रि सर्वेषां सर्वशौच्यं च कर्मसु ।
 इति आश्रयान् पुनः... हेतुविशेषं नं सर्वणि सर्वत-
 शस्यन्त इत्यर्थो रसायनप्रयोगः... निश्चित्यते आश्रयसमि-
 ति शिलाजनुप्रयोगेषु विहाहीति गुरुणि पचन्नेक-
 पुनः शिलाजनुप्रयोगो बहुवचनं विमुच्यते । ज्ञाति-
 भवान्नोलोत्तमपुत्रान् प्रयोगबहुत्वं युज्यते । बहुव-
 चन... योगेषु विहाही गुरुवर्जबम् । यशःशुक्रदितां कथं प्र-
 शौच्यत्वमुच्यते । भवान्नोलोत्तमार्थमपह्याद्यपेक्षया
 तस्यैव संस्कारायोपदिष्टान्यत यथाकाल... ति न विरोधः ।
 सर्वकालन्तु कूलान् परिवर्जयेदिति शब्दोपधारणत्वेन ।
 ननु सर्वत्वं कालस्य की... यावर्जमित्येके । अन्ये त्वान्नपुन-
 उक्त... त्वाद् रसायनस्याप्यनन्तवत्तां फलेन भवितव्य-
 न्नात्यन्तिकेन तस्मान्नान्नसर्वपरिहारस्तस्यैव तावन्नेव
 कालो यः [ः] इत्यतस्तस्य विशेषणान्यस्य कूल... यामेव पञ्चा

न तन्मय पुन कौनो आधनति कुलशास्त्रात्मनि रोधिनी शे-
 न त क्रेमेण ग्रावाणः सिक्ताः स्फुटन्त्यवद्यम् संवत्सराद्यन्त-
 ड्ड... अत्सरं परिहारः सोस्ति रोगो भुवि साध्यरूपः शीलां
 यन्त्रजैश्च प्रसह्येति यन्त्रजैश्चैदित्यन्तं केचिद्वान्मते. ये तु तत्सा-
 दृशास्तु सौम्येति... आदिशय इति श्रुमहे. प्रसह्येत्युपक्रम्य
 ममति न तथात्यभिज्ञमभन्तीत्यन्ते त्वान्मते. साध्यरू-
 पग्रहणेन सामान्यजा अपि... नै... यापे निश्चिन्ते. साध्यरू-
 प इति. तद्वद्वै न मुक्तं भवति. प्रकृत्या हीतां किं आतां ये
 प्रत्याख्येया... नति सर्वांस्तान् भुवि धूतग्रहणे... स्वस्थसौख्यं
 निदृष्टव्यं. करोत्येतेनोभयार्थत्वं ज्ञापयति. संग्रहप्रकार्या-
 त पुन प्रतियोगमिति.

इति श्रीबह्विज्जटस्य कृतो विरलरूपह-

व्याख्याशां (कम्पनि जीये रसा म न पा दस्तु तीये

..... पुष्पादशाशताहयुर्न ह समुत्थातो शब्दस्यै-
 क पुन सैव न्येतेति हि हि पुष्पाशमादशेन दृष्ट्या ततः
 नतितादृशं न कश्चित् कश्चिदपि व्याप्तात् परमार्थतस्तु
 रसाशतः... अशमाद्वैच्छेय-अनुर्तिः पादरेक पुष्पादशाशो ति-
 दिष्टं तद्देशाशस्तेषु-अनुक्तद्वयमप्येतद्देशाशदश-
 मुच्यते यत्तादृशाशे आशुर्न हस्य समुत्थातं प्राचान्येत...
 य आशुर्न हसमुत्थातो शब्दः/ शब्दशः खलु कदाचि-
 त् कालीना, गा, या, वराहोत्थादिशालासु प्रातिवसन्तीति।
 शालीनशाशां वरग्रहणेति कस्माद्बुद्धिग्राहणं करोति, अ-
 नृषोत्थाशब्दा... शान्तीति युक्तमृषिग्राहणमृषेण तत्राश-
 मुत्सृज्य फलमूलागतशीलत्वात् नान्यद्वीतं न ग्राम्यैव-
 दशाहाराः सांपत्तिकाः सम्पन्नत्वेन मन्दशलाग्रजातिक्रम-
 प्रायेण बध्नन्तुः कल्पतोशाः जाताः सरुज इत्यर्थः, सर्व-
 पुन ग्राम्याहारपूर्वमेव निवासं हिमनन्तं जन्मुर्न
 वत शिवादि सुगुणयुक्तं पुन हिमनन्तं हिमदिग्रह-
 णेनोच्यते... विविदिद्वाजः प्राग् दक्षिणपश्चिमा ततश्च

नोत्तरहिमनङ्गागप्रवणार्थं शिवादिग्रहणम्। शुक्ल-
 द्विरप्रभृतयस्ताविन्द्रः सहस्रद्वगमरगुरु रत्नवीत्तु
 पश्यायेकशतं च स्तुतेशे सच... त्वेन महान्युदये सं-
 पादना। स देवर्षीणां मयि पूज्यतमः स्वागतमित्याश-
 नवीत्तु। अस्ति बालगुह्यादिर्वा युष्माकंग्रामे हिनासौ मूल-
 मगस्ता... द्विरनुग्रहं प्रजानामानुर्वादावतारैर्नो-
 पदेशेनोदयोः स्वशरीरे मेवेक्षितुं कालं कायद्वयाश-
 मायुर्मेदोपदेशस्य ब्रह्मर्षिणात्मातं प्र... शमित्यादिभ्यो
 मह्यं प्रायः श्रुतामित्यादिरेतदेहं पश्यं ऽस्माकमपि
 शालन। गुरुपदेशमन्तरा न विद्याप्राप्तिम्। तस्मान्मोक्ष-
 मन्तः श्रोतुं... काशश्चितुं स प्रजानुग्रहार्थम्। ननु प्रजे-
 न भरद्वारेण महर्षिर्निशेगादिन्द्रादित्य प्रकाशो-
 तस्तदन्तर्धूतानि च रसाशन... ममलं द्वावातां रज-
 स्तमोभवा विब्विस्मृतिर्नोपपद्यते। ततोच्यते-शश्वो-
 चं तस्मापि प्रजानुग्रहाय रोजीय... तेषां कान्शब्दं ध्वन-
 ग्रहार्थं प्रजानां च स्वयमागत्य स्वल्पमायुर्जयति।

बहुलमसुरजाहिजातां जानुप्रक... तं शुभाप्रजानु-
 ग्रहार्थं प्रकाशयितुमर्हति. नवर्तप्रतिमैर्लो प्रति
 कारुण्यं प्रत्यात्तौष्टुत्तमं पुण्यं तथा प्रति ब्रह्मप्रत्य-
 क्षं च कर्म... तच्च्युत्वा विबुधपतिनचतमृगिसेस्तुतम-
 वेता हि नान्देतनन्तः महाशुद्धयकारि चैतद् रसाय-
 नम्. तस्मान्मूला गुणपदेशो न्याश इत्यथानन्तरमिदं-
 आच्युर्नेह... यो न चैतत् पुनर्ननु हे शम्. अशंचकालो र-
 सायनातां हि व्याप्नोष्यते हि मन्त्रप्रसन्नाः प्राप्तिवीर्णा
 इत्येन्द्रादीनां पुनर्नान्तातां दृशानां प्रा... द्विव पुन वि-
 धिः... स्मिराद्याः जीवतोचाद्याः शा अन्त्याः पञ्चमासान् यथा
 सप्तोपयुक्तां सिद्धाः सत्ता परमायुरादौ निष्ठानुभूतान् नाव
 हन्तीति. ननु अशक्यार्थ... प्रतिविद्यास्यत्वात् प्रतिमिहि-
 तं चोपात्तत्वे ज्ञातसंभाराणां ननु पृतात्मनां श-
 किर्महर्षोणामुपदेशः. तन्मैवाधिकृत्य नान्यथा न
 ता प्रसीयते. कथमासेन पु... न्यरश्मिरे पुनपुष्टानुं वे-
 ति ब्रह्मसुवर्चनातामौषधेरित्यारभ्य जानते

नक्षीरपुष्पिदातामौषधीनामहातां शोमेवोपलभे-
त तस्याः क्षीरसौष्ट्वित्वाद्भुत्वेत्यादि... साण्डाशुरनुपद्र-
नश्चेति ऋषिनिषयशब्देन प्रदर्शयितुमाह—

दिव्यातामौषधीनां यः प्रसादः सः धन-
द्विष्टैः शक्यः सोऽमुमकृतात्मभिः। तन्नेन भुङ्क्ते न गिरप्रभु-
तोऽधिकृत्योच्यते तदुक्तं च... ज्ञातामौषधीनां प्रसा-
दः सः भवद्विष्टैः जीतमनोमलेस्तपरिदेः कृतात्मभिर्जि-
तेन्द्रैरैरित्यर्थः शक्यः सोऽमुमशक्यस्तु सोऽमुमकृतात्मभि-
र्जितेन्द्रैरैरिति तद्व्यतिरिक्तिरिति ज्ञानम्... यमं मन्त्रं
काशादिषु दृष्टत्वात्तत्र प्रलीयते मुह्यतीत्यर्थः संज्ञा-
नाप्याच्च जात इवोच्यते। तस्या-चाह-यस्यां शस्यावस्थया
वर्तते तस्यां तस्यां... जेतुं तस्मादौषधीनां प्रसादेन न-
र्तताम्। स्वेन नर्तते स्वे मार्गे यशोचिरे नर्तमानां नि-
श्चिन्तं श्रेयः। सर्वमेवोपपत्त्यने। तिरिक्ता... र्थं सर्वं निश्चे-
यं शावन् किञ्चिद्दोषमाहिन दृष्टं ब्रह्मप्राप्तिश्चेति सर्वग-
हृणाश्चेति तं भवतीति। ततश्च निश्चिन्तं सर्वं भवति—

रश्मिरेव कुतस्मिन्निमित्तम्... सिरिरेव कुतस्मिन्निमित्तम्... ता-
 न्निरेव हृदयवत्प्रस्थादिसिरिरेव, तथा ह्येतेषाम् स्थूलाश्च-
 रानिश्चामि तत्प्रभृतयः कान्मशशोमेतकादि... लो न-
 ह्यमिन्नाशपादिकं विनिर्णयान्, तस्माद्भवद्विधैर्जितान्-
 सिरिरेव करोति, तत्तन्नापयत्यन्वैर्मुनिषिरिरेव, कुतस्मिन्...
 प्रश्नैश्च प्रश्नैर्निर्णयतामपि, तैर्नावशक्योद्देश्यः, येनितुं
 विषयादिजाः शक्यन्त इव, येनितुं द्वे प्रतिषेधौ प्रकृ-
 त... ता विषयादिजाः स-चासा विषयो हिमवति, तत्त
 हिना उत्कृष्टवीर्या भवन्ति, न केवलं ता अन्ना अद्यावि-
 षयादिजाः नैवेद्यकृष्टवीर्या भवन्ति, अ... तत्त जाता प्रकृ-
 ष्टप्रचावास्तासां हेतुना नु कारि भवन्तीत्येवमादि, तस्मा-
 तस्मिन्नेव हिमवति जातास्तेषां नामप्रस्थादीनां हेतु-
 गु... तथा अन्नापि नकारि भवन्ति, हेतुमयं दातृस्योप-
 कारि हेतुमिति शशा तस्मिन्नेषां गृहस्थादीनां हेतुमे-
 व नाम दृष्टव्यत्वात्तदातृ, येन हेतुगु... यकर्मणै-
 कावतशुर्क कर्म, शशा भुज्जनादीनां तस्माद्गुर्वीर्यानां

अथान्नः शरीरं पुनः पटुनीर्जतशः कश्च पुनस्तादा
 विधिर्मदुनीर्जत्वात् स पुनः... अथः अथवाशक्तिप्राप्त्य-
 विवयत्तान्ता उपयोक्तुं शक्यते. न हिमनत्प्रभवाद्य
 तस्ता अन्त्यभेतगुणैर्युक्ता मद्यमेतच्चकर्मणा मृदु-
 नीर्जाभवन्ति. आ... हिमनत्प्रभवाणं पुनर्जतव श्यो-
 कस्त पुन सोढुं शक्ताः अन्त्यभेतज्जातां गृहस्थादयो य-
 शो-कोहेन कारणान्तं च गुणं नातिप्रकृष्टं मा पश्य-
 न्ति. शक्नुवन्ति-च कर्तुमिति... श्वेतमुत्कृष्टं हिमनौव-
 धधूमोतामग्न्यापादादन्त्यत नातिप्रकृष्टनीर्जत्वाभि-
 ति. अथाव्योपि कश्चिद् साधनप्रयोगोऽस्य ^स मत्ता मात
 आह-परीर्ज्युर्जा प्रयोक्तुर्जा य... मन्तव्यं प्रयोज्यत इति न-
 न्यादेतां इत्यावश्याविकातां कश्चिरे-जन शताभिनिर्जो-
 कतां असौ बीजकर्तो द्वयः गुरुवरहाकपिकन्दु-
 मिति शः स्वन्दनं रसाः पुत्रकपुत्रग्राह्यम् पलाशश्वार-द-
 कमित्यर्थः. पालोन्मितां भागान् पालं तदेव विज्ञेयं न क-
 वणं-चामं-च. तदिति. तेन सर्पिषोऽस्तुगुणैर्विशेष्यतः

तत्सादृशं सिद्धं पूर्णं कृत्वा आमन्नक... तत्सावितमात्रमन्न-
 कश्चरस्यैव लल कानन्यम्, क्षौद्रस्य मधुना धातुकं
 शर्कराचूर्णस्य च पालं प्रश्लं-अनुनादीर्घादीनां संभू-
 त्तिरमेकीकृतं सुचोक्षोद्भिदादि... कपाले मासार्धं घृत-
 धाविते पक्षादूर्ध्वं मातृमात्रेण समां तद्वशाज्जि समा माता-
 शा बोधरुद्वेगोदाहारं हेमादिचूर्णबोद्धव्यासागशु-कां
 प्रयोजयेत्... सायनं ब्राह्मणमुदा वोशमुत्तमप्रसावमि-
 त्यर्थः, कुटीप्रवेशिकानां तपिकशोर्विष शप्रकर्ष-
 ताशाहु- स मर्शाहा मशोशाणां क्षीमतां प्रजा... नु तद्वका-
 तां न पुनरुदाहृतं बध्नत पर्येषणकुलातामि त्यर्थः।
 परिच्छेदनां सर्वोपकरणवनामिति यावन्तु ननु
 चकुटीप्रवेशिकाणां रोगिणाणां... हरश्चैव निशेष-
 तां दिश्यते, न केन जीर्णोत्पि कुटीप्रवेशात्, तस्माद्देरोगा-
 णामिति विरुद्धमुच्यते, प्रेषादीनामेव प्राशशः प्राश-
 सि- कुटीप्रवेश... आरुतिको निशिस्तयोः पूर्वतः श्रेष्ठो
 विधिः, कुटीप्रवेशिकः, स तु दुष्टदुष्करः, अथ रसाशतादशाशः

संज्ञाज्जैरन्। व्याधयो शब्दे तदा सन्त्यज्जैरसाशब्दं मु-
 लै रस्य महातदर्थेन योगः स्यादिति। केचो रसाशब्दमवि-
 द्वां सिद्ध्यतीति तदाह- सत्यवादिमिति स्यादिति। यावद्धर्म-
 शास्त्रपरं विद्यां तदं हित्य रसाशब्दं गुणैः... रिरात्माना-
 धां दोषान्निर्वाह्य संक्षोभ्य रसाशब्दगुणान्यशोकात् सम-
 शरते। तान्यथा योगा ह्याशुप्रकर्षार्थो जरा रोगनिव-
 र्हेणः। मन्त्रश्चरीरशुद्धा... निश्चयः शत पुत्रं तदेतन्ना
 धेनेकाच्यम्। रसाशब्दं विद्यातस्यैमेवाण्यपि। किमुत
 महार्थं हतात्मसुहृत् आत्मा ये स्नेहतात्मनो वास्तेका
 ये तु मन्त्रन्ते। नास्ति... को नास्ति। हिंसावेशनेनैतन्नाम-
 च्युदयेहेतुत्वे तैरात्मा हतः कित्वापिमेवान् आह- रजो-
 च्यो द्विजातिर्हि श्रेष्ठः शुश्रूषा तेषु नास्ति। चरितेभ्यश्चरति- चको-
 र्थ... मापौद्धारिकः। तदर्थोपौद्धत्य नाक्यदर्थं प्रकरणा-
 दिभिरर्थकल्पना बुद्ध्यावहारात्। न खल्वयमिति वाच्यार्थ-
 प्रतिपादकोतिरजोच्यो यथाशब्दं मन इत्यन्तावूरन्ति फलम्।
 ... नाताय... तैरुक्तेन विधिनातिवर्णनस्य लोपादस्ति-चाज्य-

शब्दार्णवो नृणां विपर्ययश्च द्वौ चापरो नृणां विना-
 रताश्चो एतास्ते स्तदर्थानि शोभते योगस्तदुच्यते। पञ्चावि-
 द्यं निरुक्तमिति... धृते रजोभ्योऽद्विजातिभ्यो न नान्यम्।
 अथवा रजोभ्योऽपि द्विजातिभ्योऽपि द्युभ्योऽपि तेषां
 अन्त्यशा पठन्ति। अजोभ्योऽपि द्विजातिभ्यः द्युभ्योऽपि न-
 दुक्तं भवति। येन देवाणां... तदापि द्विजातीस्तेषां नान्यमि-
 ति। सर्वशेह वैद्याधीनम्। यतस्तत्तुल्यार्थत्वात्। अथवा नृ-
 रसाश्रवणसंयोगा नृव्यसंयोगाध्यायीतां यदौक्यं तत्सर्वं
 प्राणिपर्यवर्तं प्राणिनामोऽक्षिततन्मैतच्च रूपम्। चौरा-
 दिकश्च नरं ईप्साशामित्यहन्तश्च चौरशक्तिरूपम्। अ-
 थवा व्युत्पादितानां शब्द एव पर्यशब्दः श्रेष्ठतमः। ते-
 नं बुद्धो विद्वान् धर्मो मर्त्यं वेदपारगं न च्युर्ध्वं पारग-
 मिति शब्दत्वात्। अथवा नृणां देवेन्द्रं पूजयेदतिशक्तिः।
 तेन च देवसिद्धौ स्मृतौ शब्दः... हो रज्ज्वात्तौ शब्दस्य हि
 शिरच्छेदमिति शब्दो ग्रहणं योगानि पवित्रोति विरो-
 चित इत्यर्थः। नृते रज्ज्वात्तौ कर्मसिद्धिर्बहुक्तमौ पूजः।

तेषां च ग्रहादयः कलशजैः द्विजादिभिस्ततः शैः सोमा गृ-
 ह्यन्ते ते ग्रहाः किं प्रमाणाः... असंलज्जमदशास्त्रे भाग माल-
 रनातास्ते च संमार्गभाजगृहं सममार्गोत्थविनाशिता च
 तत्र संख्या सर्वेषां सममार्गभाक्त... तिष्ठन्तग्रहाः स्तेकां तु-
 तिमिद्वेष पुनः शंस स्तुनाविति ननु शस्त्रतो रत शोको
 निश्चेष उच्यते, सामगाः स्तोतारस्तैस्तुलं बहु-जं प्र... का-
 र्थो वर्णप्रोक्तः सन्ते राजा सेना विनाते साध्विजं सौत्ता-
 मण्यं च साध्विजशक्रो मोक्षते राजशे मै हंपयते-
 जैरः सज्जते, आध्विजो शिवजावेति किं पुनर्मैत्रिशब्दा-
 धिवद्वैतातिपूज्या, यथाशक्तिः स च भोज्य सोमनि कृ-
 तैः... यतो सावितो हं चण्डमजयेनिकारणं विशास-
 माप्नोति सवितो द्वेतीया जातेरुच्यते, अगन्तुते वैद्यशब्दा
 हि न वैद्य... द्विकोपि नु विशासमाप्नोति वैद्यशब्दापे-
 ति... उपनिस्तस्यां च सत्यां ज्ञानोदयस्ततो ब्राह्मणस्य मार्ग-
 प्रशापि वा त... द्वितीय इव जातो भवति, वैद्यशब्दका-
 भादुक्तं च- यस्यां यस्या मन्त्रस्यां मन्त्रेण ता ज्ञाना

जात इत्यु... तेनेन द्वितीया वैद्यजातिविधिर्नतीति
 कुत्वा ननु च विद्यासमाप्तावित्यनेनैव वर्णोपत्त्यात्वा-
 नग्राहणम् किमुच्यते य पुन वि... द्यसत्त्वमपि वा स वि-
 शतिः ननु ब्राह्मणं वा धर्मेति कस्माद्वैतकल्प पुनरसौ-
 न कस्मान्न विद्यतः कृत उच्यते ब्राह्मणस्य वैद्वर्ण-
 रिज्ञातादायुर्वेद ब्राह्मं सत्त्वमाविशति वैद्यसमाप्तिमि-
 ति यथा संख्येन प्रत्येकस्यम् अशापि वेत्यदशाभिधानं किं
 ब्राह्मं वापि अविदशातमपि हि... वा उच्यते न सत्त्वप्रा-
 नगोर्ध्वमशापि वेति शान्त्यमव रुणादिगन्धार्वात्ता-
 नीत्येतत्त्वापयान्बभूव यत पुनं तस्मान्नापिदश... वयं बुधः
 कश्चिद्विच्छन्नायुतरस्त्विरिति अविदशातमपि हि-
 तचिन्तनं मनुनाट्युक्तम् नैवेर्निवाहं न समानरेतन्नेन
 ...ति चिकित्सितः सन्नाश्रुत्य शो वा नाश्रुत्यमात्रं वैद्याश्रमे
 यकु रते नाज्जितसस्ति तस्यैव निष्कृतिरित्ये... नित्य-
 मते चित्वा काञ्चनराशिं पांसुराशिमुपासत इति वै-
 द्याश्रमे यकु रते चिकित्सापण्यापे त्तये पांसु... यथा...

तस्याप्युपशं तद्विज्ञं करोति, शस्तु तस्मादुपकारिणे तद्-
 दाति प्राणदो गुरुरिति कृत्वा तस्या गुरुनोपविन दोषः उ-
 कं च न. तद्व्यापिस्तदस्य जीवन्मिति नं चेद्यातुशे ता-
 पराद्वैत इति विषयश्चानुशब्दसुतादिव यत्तन्नात्मा
 व्यक्तः संरक्षे... कामार्थं प्रकाशितो महर्षिषि स्यात्तमप्यश-
 जिच्छद्वैरक्षयं च तस्मान्नं ब्रह्मप्राप्तिं कस्माद्ब्रह्मप्राप्ति-
 दारुणैः कृत्वा माणातां गृह्येन स्वत क्षयजित्वा... जी-
 विनं या प्रयच्छति धर्मांशं तस्य शङ्कुशो दाताते होप-
 पद्यते, त हि जीवितदाता दन्त्यदातं विशिष्टमू, धूनद-
 या-च परो धर्मः, पुनं ज्ञात्वा चिकित्सिते शोच... लज्जं मुख-
 मशरिते, आशुर्नेह स मुत्साहमिच्छाहि संग्रहः सर्वं
 प्रकाशितमित्यत कृत्वा संग्रहात् सर्वोक्तिः कथमनोव्या-
 दवि सत्यनादितमित्येवमाहि बहुमिहितमि... आस-
 र्जमन्तर्भूतमित्याधिकारत्वात् सर्वं प्रकाशितमिति,
 इति श्रीबाह्ये उल्लटस्य कृतौ निरन्तरपद-
 व्याख्यायां यथा यथा दृष्टायाः समाप्तम्

द्वितीयोऽध्यायः

स्वस्थश्चोर्जस्करा यन्तु मद्रूपं नद्रसायनामि-
 त्शुक्त... रि रसायनं बाजोकरणाप्रपितं तद्वदिति। न
 तु तदात्वा पुनः यथा बाजोकरणं नस्य प्रयोजन म-
 सिद्धास्यत्येव। तद्वदन्तरं बाजोकरणार्थः। तच्च-
 तुर्जपि वाजेक पुनारथा... कश्चात्तैतद्वदथायद्वय-
 मुच्यत इति। तस्मात्संशोभशारमूला द्वौता मेकादशाश-
 त्वादेक पुन संबन्धोऽतः संशोभशारमूलौशे बाजी-
 करणाप्रयोजनहेतुनाहे सर्वमुच्यत इति। तस्मात्संशोभ-
 द्वौतां शास्त्रेण पादे विद्यते। संशोभशारमूलौशं बाजो-
 रणापादं बाजोकरणाप्रबिन्द्येत्युरुषो नित्यमात्मवा-
 नित्याहे बाजोवाय सधर्मा शोभ क्रियते न बाजोकर-
 ...हि बाजोवानि बलौ शोभ शायप्रतिहतस्तथ इति। कु-
 त्तो नु रसायनात्तस्य हि समुपचितधातोः प्रधातवानु-
 चरिष्यो मानूदित्यनुशब्दो बहुवचने... यथा द्वय-
 तं यत्सेव्यते... नाहनु पश्चादित्यर्थः। पुरुषग्रहणं यत्

त्रिकित्तितस्थोद

त्यान्तबुद्धिबिरासार्थम् नक्षत्रातिर्नलो ह्यसंपूर्णसर्व-
धातुस्तिशोब्रजनुउप... तटाकमिव त्रिजलं शुष्कं स्पर्शं श-
शाकाष्टं जनुजडं विजई प्रहमाशु विधीर्गेत । तशा
बुद्धिस्तिशोब्रजनु न पुनः स्तीवण्डुशुद्ध... आपयति । तशा
रसाशनं प्रथुलं सूर्यसूतानां पुष्टिमाह्वयति । त्रिनं
गजोकरणम् । तद्धि सततमुपयुज्यमानमाहारव-
च्छ... तुबुद्धिमाह्वयति । त्रात्मनः हृणेन धृतिमनोऽनु-
ज्ञां निह्वयति । य पुन धृत्या विजन्तुं नरकाशहेत्यः श-
क्तौति स पुनः धिक्क्रियते । न पशुरिव जम्भा... जमुलं रण
प्रवर्तते ।

सर्वदा । जितेन्द्रियश्चाद्येकारणप्रशोजन-
शाह- "शहाशतो हि धर्मोशो प्रीतिश्च शशा पुन-च ।

पुनश्चायतनं द्वेकं गुणाश्चै... ..

धर्मोशश्चाह प्रीतिपुनासासयः प्रशोजनमिति । कश्चं
सुताश्चाशः धर्मोहय उच्यते । धर्मः पुनोऽप्याहतासया
हि श्रुतिः- जाशमोतो ब्राह्मणस्तीक्ष्णहृणः कृण... ..

द्वितीयोऽध्यायः

देवतां ब्रह्मचर्येण कविणां प्रजया वितृणो तथा ना-
 पुनश्च लोकोत्थोति सर्वे नै वदन्ति विदुर्देव ते मात-
 र्येति मिथुनं चरन्तीत्यथवा... वित्तैर्धर्मं कारयति.
 वित्तं चावशतोऽप्यार्जयित्वा प्रयच्छति. प्रीतिः कापि मादिकी
 पुनर्दृष्टा दाहाह च आसप्तहारकः -

“पुनर्जन्मविशेषां न परं सुखदुःखयोः।
 इति शब्दश्च वित्तैर्प्रतनोति. सत्पुनर्जाहन्मगुणाः पु-
 न्नाश्चास्तस्माद्वाजोकरणमन्विच्छेदिते शुक्लप्रवर्त-
 कं च धर्मं स्वर्गप्राप्तिलभ्यमानाद्रीत्य तदुच्यन्ते. कनि-
 जर्तकले हि स उपदेष्टाः कोशकारो यथा हांशुनुपादेष्टे
 बध्मप्रदात् तथाऽनेकल्लानवर्गान् भुञ्जीद्वात्मानं तस्मिन्निर्जन्त
 इति तैश्चोशस्त्रिकं धर्मं. उपदेष्टाः अर्थं चाप्युदयमिति.
 न परस्परविरोधांश्चैति. तन्मनस्यान् तथ उपपस्तं-
 भा भवन्त्याहारस्वप्नो ब्रह्मचर्यमेतैरुपस्तब्धमिच्छा-
 देरुपदेष्टान् कथमन्तःखण्डमपि हितम् यथा पुनरिति-
 युक्तियुक्तेरुपस्तब्धं शरीरं भवतीति शुक्तविचारः

च दोषाभिधानम् शुल्लवैगविमिश्रहणवपुःशकशणां
 तथा मेहे वृषणशो... हि शब्दश्चेत् प्रतिहेतु शुल्ल इ-
 ति तस्माद्युक्तमिषेवणमिति पुलायता हि धर्मादृश
 इति शशिचारिपुलवनामिनेरेषां प्राप्तिर्द्वयान् स-
 त्यमेतत् किन्तु विधेपरिहृ धर्मादिहाभिर्न यजो कनि-
 द्युत्पादिते हि शः सत्पुलेत्य इति पुलस्त्यशतर्तं नाजो क-
 रणमित्येवैकान्ता उपयुक्तवाजोकरणेभ्योपि सत्पु-
 लेस्त्यपि पूर्वं पुन सपिमाधि... अशब्दावाजोकरणेन
 शुक्रवृद्धिस्तद्वदृशान् पुलेत्याहं पुलप्राधान्याच्चैवम-
 सिध्दान्तम् दुहितृप्राप्तावपि धर्मादृशो भवन्ति तथा हि-
 स्मार्तिं नचो... चिकारकं य न सत्पुले न कुरु... लवतुयोद्धिः
 कन्शां प्रशच्छति किंच पुलेकापुला अप्युभयेहेतव-
 स्तथा इति ह्यम्- यशानिः किल स्वर्गात्परि-शुतं पुलेकापु-
 लेरलकादिभिः स्वर्ग एव युतः प्रापित इत्येवं-च न
 कोरो... नमे पुलाः पुलेका इति तस्माद्गुणवद्वपत्यला-
 भाद्धर्मादृशस्तस्य-च पुलस्त्य-च हेतुर्वाजोकरणमिति

ने हेतुत्वम्। सर्वजातीकरणेऽपि स्तरेव जातीकर-
नन्वे हेतुत्वात्। न केवलं जातीकरणं शैलं-च तुल्य-
तस्य दुर्गाभिः गुणोपवर्णनमाह—

न माह न हि या काचिद्योषा जातीकरणम् किन्तु
स्ति या प्रहर्षिण्यापि के... नति। किन्त्वपत्यं विकृतं जय-
ति। उक्तं-च- 'मन्वानां जीता वनमायतुर्वा

को नौ-च हेतुविकृतिः' इति

तस्माद्या हर्षिणी सैव जातीकरणमग्र्यं शैलं-च शैल-
... अपत्याधारश्चूलत्वात्। कस्माद्जातीकरणमग्र्यं स्तोत्रात्
आह-इहैत्येकैकशोऽर्थो विषयः परमप्रीतिकरः
शब्दादर्थो निहृद्वातां निरुत्तरिहैः स्तोत्रां-चाभाषहरण
स्वतैः त... स्वर्गो रूपमापि महद्विरेफावाहे... स... त्मा
सलिलाश्वायः गन्धो विजात्युत्पल-गुण्योति शीतगर्भ-
गुहाणि-च रसोत्पि वृष्यं सद्यः शयसौ शौणिकमिच्छेव-
मर्थात्तां वृष्यकरणे सामर्थ्यम्। किं... रे शे संघातेन प्रतिष्ठे-
नाम्। ननु स्तोत्रगृहणेन पर्युत्पत्त्याच्छरीरग्राहणं विमुक्ति-

त्रिकल्पितस्थोद

एकदेशात्तात्तमस्यैव च व्यावर्तनार्थं तात्तमस्यैव
केचिद्व्यवस्थिताः मत्तद्व्यवस्थे केचित् तत्तद्व्यवस्थे सेव्ये
किं च गुणगुणितो रव्यत्वं चोदत चकारिणं अवतरे-
ति ननु च कार्यद्रव्ये सर्वेस्त्रिवेन पञ्चाणि शब्दादयः
केचिद्व्यवस्थिताः स्तोत्रवित्ताना तादृ-

सङ्ख्यातो हीन्द्रियार्थानां स्तोत्रे इति पुनस्तुक्तं
भवति यथा दृष्टान्त इति स्तोत्रस्तथा तात्तमस्यैव
शो द्विशस्त्रिशो वा प्रोतिजनका बह्याः स्तोत्रशिरितु सर्व
एव प्रकर्षेण प्रोतिजनक इत्येव द्विशस्त्रिशो अने
तिजनको धृशमत्यर्थं दृष्टान्त स्तोत्रेन जलोकदण इत्येव
किं चामो दन्व गुणा त केवलं जलोकदणं चोदति वि-
शेषेण स्तोत्रे तिष्ठितमथार्थो स्तोत्रेन जलोकदणं इत्येव
प्रतिष्ठिताः सुरुपा शोवदृष्टा पुनस्तथादेव इत्येव वा शे
ति किमुच्यते पुनस्तथादेव इत्येव द्विशस्त्रिशो अने
स्तोत्रवित्ताना तादृ इत्येव जलोकदणं इत्येव
एव पञ्चाणि गुणाः प्रशमं शोवदृष्टा इत्येव

रिगृह्यते। नक्षत्रैर्वाह्यैरात्तरैः सा प्राक्प्रसिद्धा नृप-
तैर्मैत्रेयेण गुणा तत्रापन्नान् लोकश्च प्राक्प्रसिद्धो हो-
पात्रं नं तं पुरुषं प्राप्य निवर्तते स्वर्गद्वयो गुणा इति
... व्याख्यातम्। मृजा शरीरमावृणोति। अर्जं सर्ववस्तुव्याप-
नं गंधीर्यं शब्दः शृङ्गाराकारसूचको वेतविरागः। ए-
षिर्यो शब्दो परमाहुना प्रविशत्याहु हृदयं।
इति पुरिकात्मकम्। अं हृदयेत्यत्राहुता आशा सौहेव
हृदयमभिगच्छति। सा समाप्तमत्राहुता सौहेव
तुल्यकोमलार्थः। समाप्तमत्रा तुल्यनिर्लेपि शब्दो नाश-
स्य प्रोयेते प्रियैरेतदुक्तं। प्रिया प्राप्ता इति तस्य ते त-
स्या अपि तद्वदन्त इत्यर्थः। सा प्राप्ता सौहेव सर्वव्यापिनि-
शापामिति। शूलशब्दो उपमाद्वयाच्च। पश्यति न तस्य
स्वयेण बध्नाति जेयः। यो अश्वविजुक्तुर्विश्वजित्।
जलान्ध बहुशो शांतिर्निर्लेपः जलान्धस्तस्यैवैकम्। प्र-
मदारुणादस्यैवैहैः पर्यम्। अत्राहुता प्राप्तावाता तेषां
प्रकल्पः कस्यापि नृकात्। नोद्विग्नं जेयं निवर्तयति।

चिन्तं भवति. सर्वथा विरक्त्यर्थेन विहितं पुनरपि-
इति विप्रयोजनं... जन्माह-

चित्तदीपः... दीपो हि न प्रकाशार्थं सर्व-
जाहयति. सरः शुष्कं त्वान्नाहो न ज्ञातुं नाहो श-
स्त्रेणैव विशयात्वर्यं न कनकादि मुञ्चति. कश्चित्ति-
नृणाम्बुधिवद्वा मुत्पादयितुमक्षमोऽर्थं पुनः... नो गम-
नान्नान्नपत्यत्वादिन प्रकटितकौपीनः चण्ड इति वास्य-
प्रतिष्ठा विद्यत इत्यप्रतिष्ठितः. उपत्येन पशुप्रतिष्ठे-
ति दर्शितं भवति. तन्मो विरावरणो वा न हस्मान्बु-
न्ध इव प्रजगदहितत्वा. द्विशब्दः शरीरान्निधायको-
न पुन विप्रिये शो वास्यान्नञ्चा कश्चित् क्रिया विद्यत इत्य-
र्थः. अथवा वास्य धर्मादयो विगत इत्येव तत्र पत्य-
स्य विन्दा अमश्निदाश्च अपत्यास्य गुणानु... बहुमूर्तिरि-
त्तादि यावत् लोकाः सुरजोहकास्तुष्टिः आपत्यमप्यित्यतः.
हि बहुमूर्तिदृशः शब्दः प्रातश्चने. अपत्यबहुत्वादात्मना-
पत्यं मद्यान्व श्रुतिरु... तीक्ष्णमपि ज्ञेयं. विदुः तत्

द्रुति शुक्रस्तस्मादपत्यमन्विच्छन् गुणः श्रमवृत्तौ कर-
 णद्वित्यस्यादिच्छन् कामसुखादि-च विनीर्णोऽप्यात्रा अन्त-
 र्याहाहारसधर्मोऽयं भोगसुखानुसिद्धावृत्तौ करण-
 संशोगान् प्रवक्ष्याम्यत उत्तरमित्येतदुक्तं भवति वा-
 जोकरणसंशोगाद्वा मधुरास्त्रेऽप्यशीतास्त उपायोग-
 कटुकद्वौ तन्वप्युद्वै- जिते न रूपभोगसुखादीह-
 मत चिन्त्यते श्लेष्माप्रकृते गुरुस्त्रिगुणमधुरशीतानि-
 सामान्यान् कफवृद्धिमाह्वयति कफं तेऽप्यु- धास्यत्येतैव
 श्लेष्मसुदु- एवमेव शरीरे वृष्यं यदा मयित गतिः का-
 लै वृषयिते तेन परं मनुष्येऽप्युत्तमं वैव बन्य-
 हं च तस्मात्- मेव कार्यम् न पुनर्मन्त्रिणे शरीरे वृष्यशो-
 जाः सिद्ध्यन्ति किं हि शय्यावाससि राग इत्येतदुक्तं भव-
 ति कृतसंशोद्यतस्य कफपित्तश्लेष्मोत्तमैर्न दोषाश्च-
 क्तं च क्षीणद्वौ वस्य- नाश्च नाप्यशब्देऽप्युद्वेगोऽपि-
 न्दोषैरतिवर्जितद्वौ वस्य परिणामानि दोषकृत्स्नितानि-
 न्दोषा शोये- लता सामान्यान् कफवृद्धिमाह्वयति

श्रीशैलेः धिक् निस्सृतं व्याधये संनयनं मनः शैलेन
 नृपयशोशारंभो दोषबलौहेतव्यं शयत्वाश्चन्द्रवृत्ते-
 रदमत्वास्त विविक्षतापत्वास्त न प्रवृत्तत्वास्त हि भृगाः
 सन्तीति शया... भुक्ताः सन्तीति श्यालो लब्धेऽपि शिखरे तस्मा-
 द्दोषेषु प्रतिबिम्बे समुत्पद्यन्ते-ज-

“न हि किञ्चिद्दोषादिर्गुणं

गुणश्चैवैवमेव विनिव्यते”

इति शत किञ्चिद्दोषादिर्गुणं शिखरे भुक्ताः सन्तीति श्यालो लब्धेऽपि शिखरे तस्मा-
 द्दोषेषु प्रतिबिम्बे समुत्पद्यन्ते-ज-
 गुणिका... काशोगः काण्डे सुशरा बहुपात्रिका मृत्नी सं-
 पद्यस्या अर्कपुष्पी गोश शीरककेसो धान्नगुणा कपि-
 कच्छः फल्गुनी गोष्ठो दुर्जरिका पल्लवि तुकाक्षीरीनं श-
 कारिभौ मन्दव्यम शायानमास्त- सा इत्यादि शोभन्-
 लपूरे मतो लोहेका नी द्वितीया शोभः शक्यं शायविद्वन्-
 इत्यादि शायदेव पिण्डरसो ब्रह्म- सात-... प-...
 मेवं पूर्वकल्पेनेत्य- नै लशो शोभः कट्युतं मज्जावृत्तसंस्था-
 ण्डादिनादि शायन्तु बृहन्-ज- रलोत्तम- इति

टकांस्तिरिरेरये तिलिदि रले कुकुटं जीर्णाने
 जीर्णः रश्मिद्वयेन चत्वारः पूर्वस्मिन्तिरिरेरये
 दशान्तिं चटमकांस्मितामिदं दशान्तिं चटमकां
 सयूषेणत्यादि लज्जाद्वयं चत्वारः कर्णेत्यादि न दुर्गिमा-
 व्याप्त्या . मित्रायं पृथग्भोग्यादं जीर्णपदद्वयमेव
 मण्डादि चक्षुष्येति त्रयं पृथग्भोग्येति चक्षुष्येति
 केचिद्देतन्तः सदे तद्योगद्वयं कुलमयः . गन्धद्वय-
 शेरतिद्वयशोगः पञ्चदश . आलोकदण्डमण्डलं च
 द्वायत्ता धर्मार्थानित्येवमादिदेतं आलोकदण्डमण्डलं
 च देतं स्तिशा प्रहृषिणी तथा स्ती यस्यायेन आवृत्तेः दु-
 यस्कारस्तथा . त्यादिशालनू मा स्ती वृष्यतमा मता मता ये
 . वा विरपत्याता मन्त्रायैकशस्त्रेत्यादि यः पुणः पु-
 तवतां ये च बहुमूर्त्यादयः द्वायत्ता च संयोगः की जा-
 स्ते व्याख्याता इति सोतस्सु शुद्धे चित्तादि व्याख्यातामेव
 इति श्रीब्रह्मदे उज्जैटस्य कृतौ विरंतरपहव्याख्यायां
 संयोगशारमूर्जिनाः साह

आसिक्तरीशपादम्

एकादशा... रिकादीनामेक पुत्रं बन्धु आसीत् आसिक्तरी-
 शपादिकृत्य कृते वजीरुपायम् आसिक्तरीशपादिकृतम्
 त्रैलोक्यिकान् धीरेण वा चित्तो ह्येति केचित् ज्ञानं ज्ञान इ-
 ति तत्र आसि... हं शेषु ते आसिक्तरीशः केचित् ज्ञानं ब्रूते।
 पीतदुग्धा षष्टिका इत्यासिक्तरीशः मानुषा मनुष्यं पु-
 ष्पं षष्टिकेति तदुक्तं भवति पीतदुग्धं जरते मण्डुकं
 शुष्कं शुष्कं जी... तं क्षुण्णं क्षोदितं कूटितं न खादितं धीरे
 विनश्येत् पूजा रसादुप्येत न यथा सह तुल्यगोप्यः
 ब्रह्मादीनां स्वर्गान्ताजां रश्मिः संयुक्ता तावता मुनिरि-
 शुष्यस्कारे... मानथा लोकितेत्यर्थः साधयेत्तन्मिदं ज्ञानं
 ज्ञेयतादीनां चूर्णान् किमप्राण इति ज्ञेयम् आवाप्यष्टे-
 नैवोक्तत्वाद्वावाप्यश्च द्रव्याद् इत्यमनन्ति। अत्रैव वा-
 च्यते-प्रा... वशावता जाति द्रव्यान्नेन गुणिकेति ज्ञेयं
 चत्कादीनां शुक्राणि जलं रश्मिः कुलिङ्गश्च वलामपी-
 त्यादिदृष्टः कुङ्कुटः शिखी मयूरः कु... ॥ ॥

अन्ते धीर्गन्ते कुलस्य ज्ञानमपि - वृद्धं आचार्यकं हि वा-
रिजा आरिचारिणः परं वृद्धा इति - पुत्रिः पुत्रिका वृ-
त्तादि पूवाद्यादा इति - पुत्राद्यामाशातलेषां स्त्रियः साता-
थानं भक्तिवर्धकान् पश्य - मेक एव प्रयोगो द्वितीयः पु-
त्रां शुक्रस्य गृहीतुमशक्तादादौ हेतवे तत्का लोकरथम्
जम् - शुद्धाटकादि मृद्वीकामित्यादि जलनं तस्येति
सप्तैवं बहिः - ज्येष्ठं तृतीयः

अर्जुनो मस्तकमित्यादि - तू सशर्करा सं-
योग एव वृद्धः परं मत इति - चतुर्थः - अर्जुन कपि-
कच्छुः जीवनकविको मृद्वीकामित्यादि जलनं वृद्धं त्रकणं
नृहणमेव श्रावणं - नृसिंहं च कर्माः नराः सप्त-
रञ्जन्द्रादिभामित्यादि रसलान्दृष्टोश्चकनया सह
पटमुदितं - चतुर्जालकक पुर तातया मुक्तं जिके
इहा - चन्द्रांशु पश्येत्सादिकः सप्तमः - द्वं विशिष्यते
चन्द्रांशुकव्यतिना तस्माद्येवैतकणं जनयश्च अकव्ये
तद्योतश्च प्रावणार्थम्

अन्ते तु गौरवष्टिकप्रकारत्वात्तद्विशेषः अ-
 न्याशुकल्या सादृश्यात् कल्पयते. सतिषि त्काण्डप्रिया-
 दि कोर्बलाम्बुडं कुकुटं अंगारः. व्याप्तिरुत्तरेतिकेष्ट-
 मिति प्रप्रवी शोणं आरुणातनात् किञ्च अशक्त विच्छिन्न-
 सः. नडात्ता पुनित्तादि ऐला इष्टा स्त्री. धृतपान्यासर्वा
 प्रिशावन्ना शस्याञ्च तद्वत्त ओम्भमिति सगस उक्तये-
 प्रहत्वादे

इति श्रीब्राह्मण्य कृतौ विरक्तमहोपाध्याय-
 मासिन्तक्षीरीकः समाप्तः.

— ० —

माषपर्ण पादम्

माषपर्णभृतशब्देऽपि विद्यत इति माषपर्ण-
 भृतीश्च इति माषपर्णभृतशब्दे तु मित्यादि नञ्भूता-
 मिति न. यर्णग्रहणं करोति तदा माषभृतशब्दः संब-
 दतो न कदापीति तावत्सम्भाति प्राग्भूते अर्थात् नृणां-
 र्णोचितत्वात्तस्मात्माषर्णभृताच्चात्मन्यस्य

न क्षीरं बृष्णमेवोच्यते। मायादिभिर्बुद्धिः साक्षात् त्रित-
 रं बृषत्वमापादयति। नाजोकरणाशेदाशमादौ सो-
 देबुशब्देन गोप्रतीतिरेव। तथा हि लौकिकाः स्य स्य
 इति बृष्टिरेकवारं प्रसूता रक्षा उचितव्यक्तुत्वात्, ज-
 योविकरणाबुविद्यानात्तदेव भवति। पुष्ट्याह-
 णं चैतत् प्रपद्यति। साक्षेदोपचिताया क्षीरस्यैव ज-
 स्ता... तथा हि लौकिकाः अनुसन्धादिभिर्विशेषैस्तोत्तम-
 त्वविशालविशंकटादौ जनां दोषाद्वैर्वा विद्या म-
 हुन्त्या चतुस्तन्मादि युक्तेति लोकस्य ब्रूते। अतिजीवन-
 भूषामिति... विद्यायां यथाप्रभावाद्बुधप्रतापमापादयति।
 नात्त पुरुषोत्तमस्य कर्मणेः बृद्धबलत्वात् अति क्षी-
 रं यतो भवति। कथं कं क्रियते तदा इत्यादि विद्याया-
 दोक्त इति चेन्न। इत्यादि मति कात गति ठव्यते। अती-
 त्यादापचार्योत्त पूर्वस्थितेश्च इच्छणा साक्षा इत्यादा अ-
 दादन्तो लपम् पूर्ववत् साक्षेक्षीरं यत्नेन न तनुक्षीर-
 मिति केवलं वा यथारुह्या श्रुतं वा श्रुतमेव वा।

दोहसर्वोपिर्गुणं जं हति

श्रुतं वा आश्रुतं वेति शेषद्वयं तत्रैव व्या-
ख्यातशक्तिः श्रुताश्रुतैकेके पुन द्वे पक्षे पक्षे द्वे पक्ष-
योपि रपरं शुक्रलैलैव त्रैव च हृणैकैकैव त्रैव...
पृथक् पृथगेति पञ्चमेयां जयद्वयमित्याद्यासं बुद्धः
साप्ततिको वेति द्वयं कि प्रथमप्रधानेन ज्ञेयं सेद्वय-
कुच्यते। सप्तैकैकैव जयोत्येकोति प्रथमः ज्ञेयमहं ह-
ति। ननु च पूर्वोक्तस्याख्यातत्वात्। यत्तन्मोक्षोक्तञ्च।

“आशुष्कमो नरः स्त्रीभिः संयोजं गच्छतुमर्हति”

तन्माकृतवाजोकरणाद्व्याप्यतिबेदास्तस्याप्युप- यं-
जितोत्तरं शुभशाहनत्वावजोकरणात्। योवाहना-
मितशुक्रस्य न दोष इति। शुभेव वारिदृष्ट्यतेत्येत-
वन्ति वाच्ये प्राप्तिरप्यत्र निमुक्तमिति। तन्मावाप्राप्त-
सप्तके... श्रमपत्योत्पादनेनानि हर्षोत्तरं तुवाजोकर-
णः स्याद्वयं प्रकाशो यदोत्तरमपि निर्दिष्टमिति ग-
तमपत्योत्पादनेत्येवमप्युत्तरं त्रैव त्रैव...

..... अत्रापि मया... विद्वत्पुत्रात्...

अत्रापि मया... विद्वत्पुत्रात्...

स्ये हि मया... विद्वत्पुत्रात्...

नं द्वादि यत्... विद्वत्पुत्रात्...

ननन्तत मुना मया... विद्वत्पुत्रात्...

नापुतकायातां व्यज... विद्वत्पुत्रात्...

पुत्रा वत्तदिप... विद्वत्पुत्रात्...

हि गृह... विद्वत्पुत्रात्...

धर्मगुरु... विद्वत्पुत्रात्...

अत्रापि... विद्वत्पुत्रात्...

ना इति-च.

पिआः प्रहसि... विद्वत्पुत्रात्...

अत विनि... विद्वत्पुत्रात्...

दाशहृणं प्रादक्षि... विद्वत्पुत्रात्...

लिकाः पिआः... विद्वत्पुत्रात्...

स्ता पुत्र हम्पती... विद्वत्पुत्रात्...

हेः कर्म मणि मौक्तिक भूषणान् स्पृशन्मोक्षमथा चन्द्रेण दि-
 तत्वं मणि मौक्तिक भूषितत्वं च निरर्थकं स्यात् । न चाप्यहं
 जगत्स्यात्तर्हि निदयाणां शब्दद्वेतां मनेतुमुक्तं ... स्तका-
 ष्ठे सरिद्रुहद्वयं हिमनद्वेतां चन्द्रोदयादौ कर्मजाक-
 राणां मनेतुमुक्तं : क्षोभिराद्य सर्वाः कथाः परत्वं शत्र-
 यद्वि पितृणां किं पुनः शत्रुतादिचन्द्रेणोक्षितानां मौक्तिकौ-
 किक ... न्युपवताति च ... उपवताति ... हेमन्तादि नाशव-
 द्धन्रपादाश्च क्षीता इति वायुसिरजैश्च भानैः क्षीतत्वं
 संबन्धी मः न चन्द्रकैरेतेषां ... योजितत्वात् किं क्षीतविशे-
 षणवन्ति चेत् तस्य योगबाहिर्व्याच्योततिर्द्धरणम् । न
 यस्य कस्याचिद्भावापेक्षुमुक्तः क्षीता इत्यथ न चन्द्रपा-
 दा अपि क्षीतत्वेन विशेष्येनैकस्मादादि संक ... उच्यते ।
 क्षीता इति विशेष्यं स्तद्वेगमं सूचयतीत्याशङ्क्य भा-
 वादाहृज्जरापहा इति किमर्थमुच्यते तस्यैव प्रका-
 रत्वाद्दृक्कदृक्तेऽपि सैवमुच्यते ... न द्वेव सैव हे
 मुहुर्दृष्ट इत्येवमादि सैव सार्धं भाव्यमिति तद्वद्व्याप्तम्

अथ उच्छ्रितप्रतिष्ठां उच्यते तत्र प्रथमं द्वौ गो-
 अथाहुर्वाप्यं तैलमुपदेष्टुं प्रथमं अजकन्यायसंज्ञाप्रणयः
 कस्मान्न कृतवत्युच्यते तुल्यकर्मिकः एकैकं द्विजे-
 शिनोऽन्यत्तापि लभ्यत इत्युच्यते... वंश्चनोः पत्नं त-
 मालयत्तं तन्न हं मां सिरयात्तकु रौ मकं गेरुं वराहुं त-
 द्दलं जातिविकापलकमित्यपरेः चतुर्कं कर्तुं वृद्धीं
 श्वेतपुर्व्ववः पुरः शुक्लैरपुः ऊठः... सिरिवा... नः प्रसि-
 द्धं पुनः लोके तुं बुर्वित्यपरेः कण्ठोरो द्विविधः, रजलजो
 जलजश्च, शिशुवित्तवशकं पूर्व्वे हेतो प्रसिद्धः प्रवच्यहे-
 दो नोहितपुष्पं सौमन्तवत्... गुण्युक्तिलपणोचोरका
 ह, लोकेतपि नुपणो मथुलनादूर्वत्त्यपरेः वीलुपणो-
 कास्तोभे दृश्यस्य जातिद्वयं स्निग्धच्छदा धूलस्य तस्य
 हन्तशठः बुद्धाम्... हिंनुपलिका कालमाना काणमल्ली
 कां पणोस उत्पन्नपलः कुठेरकः क्षुब्धको राजद्वयकः दु-
 हा दृग्धरुहा समुद्राभयैररोहा अन्तर्लिकारिका अ-
 तिलका नाकतिरक्त... रत्नाकुलि स्यं नृपव्या यथा...

ताकुनी भुवहा नोके गोधावति द्वेना द्वेनल्पदः अष्टसु
 षुं कपिकच्युः सो स्वाक इत्यपरेण सुष्ठुपूक विष्णोः ...
 स्मिको भेदो रसवीर्यविवेकप्रधानकृतः सुवृत्ति-
 शातामपि अन्तर्भावदेशस्वैर्यं नोदेतच्च विस्तरण
 दन्तोद्भवन्तीशशागालिबुन्प्रसूतोदां ... जालीशोणं रेखाभि-
 बर्जितोशे क्षेत्रजदशायैव परिपठितार्तां अशास्त्रात्
 कषाशंकारयेत् नैतकवशेण नैतजकल्लेन सुरा
 सौम्ये यो ... लक्षणे इत्यादि शाबज्जातं सौवीर्यं विवेत्तु भट्टक-
 सनुमद्वित्यादि शाबतुपिनेज्जतनुबोद्धकं त्रैरेयं सु-
 रामेहकोलगनं कट्ट ... ततैरेव न श्रुत्यापिष्टैः प्रदेहं का-
 रयेत्

“श्रुत्याशुष्कपयो लेपचन्दनस्यापि दाहकम्”
 इतिवचनानुल्लोको दशविधाः स्नेह इति स्नेह इत्येव सि-
 द्धेस्तयोदश स्नेहदर्शय ... काकविहायुके ... बला शीतज्वरा-
 यहा तयोदश स्नेहापरेष्वेतानं पृथक् कृत्यसिद्धान्तमा-
 भुवरेज्जरे प्रशमनस्यैवार्थं अत्रान्वयः कृतः ॥ १ ॥

कुटीरान्तिरेके... पृथक्कुते द्विविधस्य स्नेहः साणिको नि-
 राग्निवत्तया या कुटी साणिका सा बन्नीयसी। शीते अग्नि-
 काल्पे। गुणं शशजम्वाक्ते अपि होय नशा दने क मु-
 खा चिकित्सेति दर्शयति।... बहुमूलकता दृग्दर्शः। चारु-
 रपचितगात्रवत्ता तरुण्ये औजस्येकाणा आह्वेयवृश-
 णि-च शीतज्वरं जघत्वाद्यु संसर्गबलशो जनात् अस्या-
 ... अमृदुराणि च कथं जयन्ति। तानि संसर्गबलशो जनात्
 संसर्गो वातकफजोः। अत आह्वयजोः कुतो वात श्लेष्मह-
 रद्वति श्रुतिः स्नेहो हि वातश्लेष्म... दा गुरुणा स्नेहप्रशि-
 षं कुर्वाद्यद्वा श्लेष्माणमुत्कर्तं तद्वा श्लेष्माणमुत्कर्तं न-
 दा लघूणा रुक्षप्रशिष्टमनु धूमो धूय आशुग्राहण-
 मत्त क्रियते न दाह... अतो उक्तमेकधर्मकाणामेक-
 ताप्युक्तो विधि रज्जतानुशाति। अथवा शीते प्रचुरा-
 द्वागिति सन्निधि मतिर्गैव शीतं अमृगजितं तथा दा-
 हज्वरोक्ता विधयः... जलं वतं विविद्धं प्रगृहेत धनानि-
 न्त्याह्वनं वतं न हि वमित्यनुच्य चिकित्सां विधाय-

मन्त्रैश्चानुपाचरेत् श मन्त्रकषायैः सर्पिर्द्विर्मासं च रश्मि-
 ध्या... सावित्रेण हि... दत्तं दृष्ट्वा हि सामानां वित्तकदीर्घां नि-
 शमाणां चान्धेनां लंघनादि विदधदाह। सामानां सत्या-
 दि सहामौर्तन्त इति सामाकेने जातिकाः पौतिका जात-
 पौतिका... निशमा अपि कफजाः कफ पित्तजम्ब निशमाः
 केनर्क पौतिको न लंघ्य इति कफ पित्त द्रव्यं रज्ज्या इ-
 ति ज्ञापयति। कस्तूर्योपक्रमः- रुद्धं तेजो ज्वरकरमि-
 त्यादि स्नेहज एव बुद्ध्युक्तम् प्राक्प्रतिपादितं... नरा प्रलम्बशी-
 त रसामेव। तेऽपि लंघनं कुर्यादेव। यन्तर्गते युक्तान्तु यथा
 कफे पित्ते जाते द्रव्ये वा लक्षणेन लंघनं महत्। आस-
 क्षयादूर्ध्वमपि वा युक्तं सहते। स्वयं यथास्य युक्तं पण्ड-
 शनिधालं यन्तर्दिदि ज्वराणां मन्त्राणां न मन्त्रादी-
 नि विहितानि। कफप्रधाना बुद्धिः सा दोषाब्जाने हेतुः। ज-
 था पित्तं वा कफपित्तं वा रत संसर्त रोगान्मन्त्रास्ति हेतुः
 यक शयस्थितान् इति तत् प्रधानं शब्दं कुरुते तत् ज्ञा-
 ययति। अप्रधाना विभूया प्रधानान्। अन्धतापि तत्

अस्मिन्निरुद्धरपदद्वयशशां

सङ्कल्पे... दीतां कफादीनां वमनादीनाम्-

वमनैश्च विरक्तैश्च वास्ति सिद्धा यथाक्रमम्।

अथानुपपन्नैरेदीमां कफविहागिनीकृत्वात्

कफोद्भवान्वमनैः पित्तोद्भवैरे... सिरित्येकद्वयजातां

प्राणीश... कृत्वा जातान् परिदिश... सृष्टान्तिनादि तदनु-च

किञ्चित्तिरिच्योशे प्राक् सन्निपातः सन्निपातः पश्चात् संसर्ग-

स्तान्तिरस्ति तत्र क्रमेण वि... न्युज्यते... द्वेवत्तदाः सन्नि-

पातजाः वातान् पित्तान् कथान् वातपित्त-आमिषादि तस्माद्

कृत्वा पिषातं प्राक्... बद्धा जयेदिति संबन्धो यम् कथं बुद्ध्या-

तथाह-तरतमैः संसृष्टैस्तैः सन्निपातितान् तमैः स-

मेरुवशात्तु विस्मृष्टान् सन्निपासितान् संसर्गं न व-

धत्ते तु कबूटश समै... पातप्र तजोदृश प्रकरोद्याद-

तैकोदृणैः षट्स्थुः द्विभमदशार्थिकैश्च षट्समैश्चैको निष्ठा-

शस्ते सन्निपाते तजोदृशानां स्तनैर्बुद्ध्या कुतः पारिच्या-

पावद्याद... संसर्ग सन्निपातं-वैकं समैश्चाला दोषात् अ-

रकारिणा किं कुशं यथाकं यथावैतं ज्ञात् ज्ञेयं तदनु-

द्वितीयोऽध्यायः

क्रमापेक्ष इति कः समासः किं... क्रमो तयोरेषा यस्या
 स होषक्रमपेक्षः किं वा होषस्य क्रमो होषक्रमस्तस्मि-
 न्नपेक्षा यस्याति किं जातः अत्र पक्षे अजगत्तः होषापे-
 क्षा... तस्मै संसर्गे सन्निपाते च कतरौ तयोर्होषयोर्हो-
 षाणां जात्यशक रस्तमेवा तावज्जिह्वे कार्षिके कृत-
 य पुन कृपितक्रमः कृपिततमो वा तमोच ताव हा-
 दो... पेक्षः क्रमापेक्ष... क्रम आनुपूर्विका पुनरस्या उचर-
 स्मात्तयाश आनुपूर्वी समाप्ताता लंघनादिकच्छ ज ता-
 न्ततया होषान् प्राप्तिरुद्धान पुन होषाब्दः प्राप्तिरिति हि-
 तम् कथं कथं... क्षयत द्वाजशशक... यौषधानुपूर्व्यान्त-
 येत अथवा पुरुषोक्तक्रमपेक्ष स्यादा यमयो सो द्वे
 सन्निपाते वा कृपिततरः कृपिततमो वा क्रमः आब्दः
 संभवनाचीशसूनाधिकतर... मने ह्यन्तो अजातिर्हि-
 त्वावर्जयेत अथवा होषक्रमं प्रागुपदिष्ट पुन ।
 होषाणां क्षणानेवार्थं वृद्धां तासामवि लक्ष्यः कि-
 याजि शैमः तया प्रायस्ति शेषता होषक्रमे

चरकनिरन्तरपट्ट्याख्या

आ कुर्वीहेहागिबलनितुक्रिशां प्रयोगैः श्रवणेद्वानव सु-
 खं जाकोष्ठमात्रयेत् । आत्माकोष्ठप्रवाणंश्च यथा सनेहे-
 रन् निषकृतशा सनेषां च व्याधीनां हे... त इत्येकारितशान्ति-
 नदशमुपादिष्टम् । सनेषामपि च व्याधीनां निद्राहे हेतु-
 व्याधिविपरीतमिच्छान्ति शिवजः तथा सन्तोषजनं वा वा-
 मं निद्रातश्च न जर्जतमेतान् द्वे वला कार्य... निधी-
 तितथा संवृष्टेषु च द्वौषु सनेष्विच्छामं प्राप्तम् । तथा
 कैफे च युष्मादिकमनुपादयम् । स सनेषु सर्वहितः क्र-
 मः स्यात् । तथा निद्रावजे लंपनमादि तस्यां न तथा सर्व-
 दशलमेवेदं कुर्यात्तथापि कर्म अस्वमित्येवमा-
 दिकं दोषक्रममेवेदं अनेकेरेव धरेलयेत् । दोष-
 क्रमापेक्षाना पाठोपेक्षणमेवेदं स जस्य निमित्त... दो-
 षक्रमस्यापेक्षी दोषक्रमयोगी दोषक्रमपेक्षी द्वौषं
 पूर्ववत् । अथवा विष्टिष्टो गारब्धो गजातिप्रत्ययो क-
 रमापेक्षी प्रतिव्याप्ये दोषक्रमः । सामर्थ्ये नैवेदिकस्य
 स... नैवेदिकस्य प्रतिव्याप्ये विष्टितं कृत्वा चत्वा हवज-

चरकत्रिरन्तरपदव्याख्यायां

तत्प्रदृष्टं नार्थमाह सः । नर्थं द्वैतं न होवत्येतादृशे स-
 निः... सापि-चतुर्थाप्युद्धरणे पुनो द्वेणे द्वैतं नरगणिकः स-
 मस्तः तत नदशुद्धेणे द्विदोषाधिक पुनो द्वैतास्ते प्रका-
 रः पुनार्थिको द्विदोषास्तेषां द्वैतं अधिकद्वैतं व्यक्तं
 पुन पुन आसिन्नवर्धनं... तद्विदोषाणामन्वयः दोषस्त पु-
 न्मासौ दोषस्तैरि कर्मधारयो न बहुव्रीहिः पुनो दो-
 षो यस्तैरेवं विगृह्यमाणे सन्निपातस्तत्र प्रत्ययैवं
 प्राप्नोत्येकैकैकवर्धनं... यतः द्वैतमप्येवमुक्तं होलाणां
 कस्य नर्थं सर्वे पुनो नो नृद्धारब्धा यथा नृद्धे रतया
 धीर्गैरिति वचनात्, तच्च क्षीणतां न्नाहं भक्त्यामिति
 प्रतिपादितं प्राक्, सत्यमेतदेव ग्रायेति... नृद्धवर्ध-
 नं तस्मिन् नृद्धतमत्वाभावे नृद्धस्य चारिद्वैतं द्वैतमेति
 गम्यते, ततान्तरवचनाच्च ।

न्यूनैकमलसंनृद्धिरकनृद्धिनशोऽपि ना ।

सन्निपाते तु कलव्यः समे . . . . .

पणवचनाद्येवं नर्थं द्वैतं होतस्य कथयितो

चित्तस्य वेति कस्मान्न वक्ष्यते। पुनं त्विविधाश्चोक्त्याहेनं
 भवति। दोषकारिका राक्षस्यज्जरात् दोषक्राये... कर्म-
 स्माप्तिरूपव्यग्रं तन्मात्रापननादुच्छेदश्चपण... ता-
 द्येति दोषकारिका राक्षस्येति। पुनं मपि आरब्धमात्रमु-
 च्यते। पुनं दीर्घं हृदित दोषवचनम्... प्रकृत्य-
 र्थमेतच्च सत्कृत्वा प्रथममिति प्रतीत्यहोयज्जाम्बुत-
 स्माद्यशान्याशमेवास्तु। अथ वर्धतेति दोषस्योक्तिं के-
 ल्यवकाशः। अद्वैते तेषु होमप्रकारिके... अणु तेषु
 क्षयणेनोच्छेदस्य नैवेनं द्वादशस्वार्थस्यैकैकं विहि-
 ता चिकित्सा। स्थितिकल्पश्चायं न पुनर्बुद्धस्य वर्धते-
 न नाक्षयणेन वा बुद्धस्य वर्धतावृत्तयैरेतिलि। न-
 बुच्यते दोषहृत्ति... तं सल्लिपात्तज्जरे प्रयुज्यते। द्वि-
 पात् अद्वैतेषु न दोषद्वैतेनं ओहमिन्नमिदृशते। स-
 न्ति खलु क्रव्याणे निहोव... न्यवसायति। विहिते-
 दोषारब्धे रोगजातिप्रत्यतीकाति। तस्मादयमेव नि-
 कित्यक्रमः। द्वयोः क्षयणं वर्धतमेकस्य दुःखं न...

घट्टशयपुशपाश न्युने पित्तकफजोश तिरुक्का-
 शोषजोषजोश ॥ स तजोहेना त्वजो हुके वृद्धः सु-
 खं शक्यते जेतुं तथा वातपित्त वृद्ध न्युने शक्यते न-
 धुरतिक्राद्यजन्ना रणान्ते... येषु पित्तकफजोश वृद्धः स
 सुखं मुच्यते तुं शक्यते न धुरं वातव्याजोषजोषजोष-
 जे होठेन जोषजोश ॥ अशोको दृणादं का निजित्तो... यदि दृश-
 निपाते होठशा वृद्धा कुपित्तो रजोपित्तकफ वृद्धतम-
 स्तस्य शयनोक्त चिकित्साकर्मा तस्य वातपित्त वृद्ध न्युने-
 शोः पित्तशोषजोश ॥ हतिः पित्तशुशोषे तजोषजोश ॥
 नन्नेजं वृद्धशोषजोषि मात्तदृष्टदृष्टतस्य मावजतिः न्य-
 तेनित्तो दृश किंच किं स किंते तजोषजोश सतिपाश-
 दुष्टिकित्सातामित्याह... दुष्टिकित्साका बुद्धा तजोषि-
 ति तजुच किं तस्यं क्वचिदुक्तो तजुष्ट, सतिपाश
 होषजोषजोश शोषे वा क्वचिदुक्तो तजुष्ट, तजोषजोश
 होषजोषजोश सपाश... यदि वृद्धेन होषजोश वापि दृ-
 त्तिः रजोपित्त विहातवर्जितमकिञ्चित्कटं रजोपित्त

वीर्यामाप्य यत्प्रगतिर्विदुः स्यात् उक्तं च

“कुलं हो शतद्वयार्णं यत्प्रसन्नं

यत्प्रसन्नं शरीरद्वयः किंचित् तच्छेदं स च शरीरद्वयः

किंचित् यत्प्रसन्नं संश्लेषं किंचित् तच्छेदं स च शरीरद्वयः

यत्प्रसन्नं किंचित् तच्छेदं स च शरीरद्वयः

प्रशमं प्रयाति स्वतन्त्रं यत्प्रसन्नं स च शरीरद्वयः

च च चनुर्निधः यत्प्रसन्नं किंचित् तच्छेदं स च शरीरद्वयः

चनुर्निधः कश्चिन्मयं स च शरीरद्वयः

लक्ष्य युगयन्त्रा सहस्रं प्रगतिर्विदुः स्यात् उक्तं च

प्रयातानुक्तिः प्रयातं यत्प्रसन्नं स च शरीरद्वयः

नाशः क्रियाप्रोक्तं यत्प्रसन्नं स च शरीरद्वयः

ते निरेकं कारयेद्विषयः

“लंघितं चानुपूर्व्येण तत्प्रसन्नं स च शरीरद्वयः

इत्यादि यावद्विषयः स च शरीरद्वयः

द्विषयः लंघितं चानुपूर्व्येण तत्प्रसन्नं स च शरीरद्वयः

दिशिदिशिरेचनं प्रशमनादिपि लक्ष्यादिपि

नैवेद्यं ब्रह्मैवमात्रं। अक्षयं यत्पितृभ्यो नृणां प्रथमं तद्विना
ब्रह्मादि नाश्वत्

प्रबुद्धसंज्ञं प्रतिष्ठाप्युच्यते इति चेन्न

तस्या संरक्षित... यथा...

स्वेदमजवाग्न्याचतां मन्त्रानुवि... एकमेव-

स्य-चावुक्तेरेकस्या द्वयोर्ब्रह्मां ना... स्यबुद्धस्य नार्थः

नसंश्लोचतेत क्षपणेत संज्ञाप्रतेत वा वच्छि तस्य

ग्रहणं क्षीणसंप्रतिवेद्याशितु उच्यते तच्च संप्रति

अव्याधिकाश... तज्जाणं वा तज्जेतु...

इति। नानाको नार्थतक्षपण विकल्पार्थ इति चेन्न नार्थ-

तक्षपणवचनेन त्रिकिन्सा पिबितु न प्रकृति... द्वि-

यो ज्ञोषण... स्यच न ज्ञेतेनागद पितृभ्यो नृणां द्वि-

भयशानिधीनि समस्तानि पातस्य सर्वेषां नाश...

निर्दिष्टिष्टु राह कपस्यागनुपूर्णा जेतिसं समस्तं के

क... स्वातन्त्र्यवृत्त्यन्येप उच्यते त्ववयवादि तत्तुल्य...

हो र आदिनि गृह्यते आदिकपस्य स्वर्ग...

पूर्वी तथा न सन्निपाद्यैरेवेत्येवमप्युक्तम् - कदा-
नञ्च कफस्याहं किं न क कफमज्ञानं कफस्योद-
भ्याहं स्वेदो अधिकशुद्धिरासाहं यस्याहं विनाशः पु-
नराध्यामाद्ययोः - अनाधूनाः पित्तद्वयेऽप्येवमप्यु-
क्तम् - विनाशः प्रथमस्तथा त्रयस्यैव यत्तत्तत्त-
थाञ्च शौशुनं वचनम् -

शत्रुघ्न विरहो ज्येष्ठसु सख्यः

यथेवं विद्वद्बुधैः ज्ञेयं तत्रैव कथं वा पुनरित्युक्तं
परिहारैः तत्रैव बुधैः अत्रैव कथं पुनरित्युक्तं
आसीत् शीतगुरुमथु यद्वि... इयं तु...

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता ॥

देहिन्द्रिय प्रवृत्त्यानि द्विगुणान्तरः पारमेष्ठिनः ॥

ति. तदनुपूर्वा नोपपद्यते. क्रियाणां तदनुपूर्वा नोपपद्यते.

मिति चेन्न आमाद्यस्य दस्युत्वाच्चेन्न ज्ञानादप्यसंभवा-

ॐ प्राणो ह्यस्यो हि जगत्प्राणः तज्जली जली स्तवः

जहाँ विचारोत्पन्न आभास गहजगत् किन्ना स लक्षण दुःख

अथ कठिनतरपदव्याख्यायां

अतुल्यानुपूर्वी त इति... तत् पूर्वम् इति च
को नाहितलप्यस्यतय... यथा... तत् पूर्वम् इति च
कश्चिद्विद्येवोन्मज्जो... विद्येवमभिसाधमादेशः कफ-
माद्यश्च योऽपि किंलोकगाहन्यत... देहानुपूर्वीति चे भ-
विष्यतीति चेन्न शुभाशुभकाले कलत्रादयः सन्ति अ-
दि कफानुपूर्वीति श्वात्तानुपूर्वीति श्वात्तानुपूर्वीति कफा-
नुपूर्वीति क्रियाभिदाय इति न जानाति... इति... इति श्वात्त-
मिति कफग्रहणेन श्वात्तं विद्विष्यते... द्यायमेव इति
इति श्वात्तः श्वात्तानि मन्त्राणि प्रधात इति इति तत्संभव-
त्वमृतन्तावतरमथेत मन्त्रमनुवदन्त्यन्तवन्ते हीन-
वति श्वात्तः... मन्त्रानां श्वात्तानां श्वात्तानां श्वात्तानां श्वात्तानां
तदनुपूर्वीति चेन्न... तत् पूर्वम् इति कफकाले... अथ चे-
नाहितलप्यस्यतयमप्यतर्ज्या... अथ चेन्न तत्तत् काले
स्वेदनां का... सप्तर्शादि भवन्ति... तद्विद्येव मन्त्रमनुव-
दन्ति चेति कफश्वात्तग्रहणेनानायासवत्तद्विद्येव... कफ-
या आनुपूर्वीति कुर्यात् पूर्वमनुवदन्तु... नयमन्त्र

नशमनादि दृश्यते। केतभा दृश्यते। नूनं दृश्यते।
 नचनो यथा पूर्वोदगाय इति। अथवा अथानुक्तं।
 शब्दोदगाय... शब्दोदगाय... ननु नूनं पूर्वोदगाय...
 रिसादिदिदं तुल्यं दृश्यते। नूनं नूनं नूनं नूनं...
 गूयान्नशमनादि केतभा नूनं दृश्यते। नूनं नूनं नूनं...
 चास्मिंस्तन्ने चिकित्साविहित... पुनकायजगृथे

“रुद्रपूर्वो द्विदः द्विदः द्विदः पूर्वोदगाय नः”

तथा आमाशयश्चो दृश्यते। अथोदगाय इति। नूनं नूनं...
 द्विदः पूर्वोदगाय नः—

आमाशयश्चो नूनं नूनं नूनं... नूनं नूनं...
 दृश्यते। तथा द्विदः द्विदः द्विदः द्विदः द्विदः...
 मित्याद्युक्तं नूनं नूनं नूनं नूनं नूनं नूनं...
 सर्वमित्यादि अथोदगाय नूनं नूनं नूनं नूनं...
 कि... अथोदगाय नूनं नूनं नूनं नूनं नूनं नूनं...
 प्रसज्येत। आमाशयश्चो नूनं नूनं नूनं नूनं...
 पित्तस्थाना नूनं नूनं नूनं नूनं नूनं नूनं...

चरकतिरुत्तरपट्ट्याख्यायां

पक्व पित्तस्थानानुदालाशेषम् यदि पित्तमाशयसमुत्थो
ज्वरः दृष्टान् पित्तानुपूर्वो क्रियां विदध्यान्नुच विदितव्य-
शोक्तं सैवजातिनामाशयसमुत्थानां ज्वरस्य चतस-
रोत्थाः... त दृष्टान् पित्तस्थापुनोक्ता क्रिया दृष्टान् पुन पक्वपित्तस्था-
नामाशयस्थवचनम् किं तर्हि कफस्थानां मायाशय-
चतसं शब्देन मायाशयवचनमेव क्रियन्तम् किं कफ-
स्थानवचनेनोच्य... क्रियाणं प्रसक्त्या... मायाशयानुपूर्वोति
वाच्ये कफस्थानानुपूर्व्येति केराति तत्कफस्य दृष्टानाह
बलवत्त्वस्य दृष्टानार्थं शेषेन च दृष्टो रस रसस्य व्याप्यु-
र पुन... मधुनरसविहीन पुन रसना मानताम म-
न्त्रेनत्येति वचनान् तथा सोमोवाच्ये कफस्थानानुपूर्वो
मिर्विश्रुता होवा गुरुयो रसवर्णितेः रसो हृद्गुणः
स्यात् इति तथा संसु... रसरस्यथातु मन्त्रेति वचन-
था रसस्यतु कफो मन्त्रस्तस्योद्भव इत्यस्यास्य मन्त्र-
शब्देन निमित्तेति कफस्थानानुपूर्वो कफस्थानानुवाच्यो
... सन्निपातस्य उत सर्वस्येति कुतः रसो हृद्गुणः इति

भुक्तेऽपारिहोषाद्विज्ञेय क्षयजेतव्यं द्वाद्वागन्तं नि-
 कृतिरुक्तम् । समसंनिपातकाले विज्ञेयते तस्यैव-
 ... नाज्वराणां प्रागुक्तमस्माभिः । प्रविमेज्जठमुते कदाचा-
 नित्तमथ क्रोधाकामशोकद्रोहादिभिः । तद्युक्तं वि-
 शेषाभावात् । ज्वरे ह्याप्तवानसमुत्थं प्राप्योत्तरेऽपि तद्व्य-
 ... दितत पूर्वरूपद्वये ज्वरादौ बाह्यतं मध्यम-
 यतविषं ज्वरादिविशेषात्तत्त्वानुसारेण ज्वराणां सामर्थ्ये-
 नैव भविष्यति । प्रविमेज्जठमुतेऽपि रक्तकुतूब्धं ज्वराभावात्
 कश्चातिर्योपस्थिके प्राग्ज्वरप्रवृत्तिर्भावे । यथा सर्वं महाज्व-
 रं विद्यान्निदोषमाधिकं ज्वर... तज्ज्वरानि तद्विषय-
 श्वं ज्वरितो कफरससृग् सङ्कुट्टः सङ्कुट्टः सङ्कुट्टः सङ्कुट्टः
 ज्वराज्ज्वरं तज्ज्वरं ज्वरज्वरं ज्वरं । तज्ज्वरं ज्वरं ज्वरं
 केकदोषरश्च बहुविधस्य होत्रगणानि कथं न बहुविध-
 स्थं प्रविमेज्जठमुते... पूर्वोक्तं ज्वरं ज्वरं ज्वरं
 जिं कुशोदात्तकफज्वराद् ज्वराच्छुभं ज्वरं ज्वरं ज्वरं
 तज्ज्वरं ज्वरं ज्वरं ज्वरं ज्वरं ज्वरं ज्वरं ज्वरं

पितृ... नमोः...
 म्यान्ते इत्यादि...
 च सर्वत्र हितं विद्येयमित्येतो...
 अहिमहात्म्यसमुपबुद्धं स्वस्ति...
 कुपितेषु कपं स्यादेव...
 न क्रिमां प्रवक्ष्यति...
 क्रियाकार्यं महात्म्ये...
 नति...
 ग्रामं कर्तव्यं...
 नोममर्त्यं...
 न विद्येयं स्यात्...
 न स्थितं यदा...
 कपं स्यात्...
 मर्त्यं...
 श्रेष्ठा तु विद्येयानां...
 यद्दृश्यते—

जातस्य भुजयान् विचै विरहभुजयान्

[illegible]

पक्षेभ्यः च तत्र सुखं संसर्गेषु विद्यते। कश्चिदपि
 स्त्रीति तत्रैव मुच्यते। तत्र पुनरपि...
 कर्णमूले सुधारुणं शोकः सञ्जायते। तत्र कायेऽपि
 मुच्यते। ननु तत्र पादिको सिद्धेति चेत्...
 तत्र दुःखेन जयते धोक्ता गेयति व्याख्यातम्। न तत्रः
 रक्तवर्णेन तत्रैः कम्पल्लवहृत्...
 म्यति। शास्त्रानुसारं स दुःखे। अत्रापि अत्रापि...
 तत्र स्तथापि रक्तमेव शास्त्रादधिकृतमिति तत्रैव। कुत्र
 शतं द्याह-रक्तवर्णेन प्रशाम्यति... शोकादकानुसारं
 ति। शीतोष्णसिद्धिं रक्तवर्णेन प्रशाम्यति। तत्रापि तत्रैव
 लिखिते। मृतकुत्रं तत्रैव। पित्तस्य शीतं कर्तुं न वायं रुद्धं सि-
 ज्यं च कफस्य शोणितं सञ्जायते। तत्रैव कफो। पित्तं शोणितं
 संसाधयेदिति श्लोकस्तत्रैव तत्रैव। तत्रैव हि
 तत्रैव तत्रैव। शीतोष्णसिद्धिं रक्तवर्णेन प्रशाम्यति। कृपाति-
 रमिति। तत्रैव रक्तवर्णात्प्राप्तं प्राप्ते शोभः सञ्जायते। तत्रैव
 रमिति। तत्रैव रक्तवर्णेन शोणितं प्राप्ते रक्तवर्णेन

चरकमिश्ररवहृष्याशंखाशां

तस्य-चास्य-च को विशेषः, गुकाचिष्टा-साधिष्टा, तथा-
कमेव चिकित्सितम्, तथा-च तन्तान्तरवचनम्-

रक्तविष्टिब्रं तृष्णा रक्तोष्णमिन्नकोद्धमः।

दाहराजभ्रममहप्रभाषो रक्तस-

सगु जिने कुर्जाहिति संबन्धादेशमं वा, अन्ते युष्मद्विज्जरा-
हिष्टानां पूर्वस्तेमेकसिरु-कम्, प्रहृष्टं प्राक्तवकमं जगा-
द्वैषोधिदिष्टि... मर्यागता नृती शके, अथ स्वव्यमर्या-
न्तरसन्धिसंश्रितं-चतुष्कद्विष्टि, तस्माद्देव अनु-
बन्धज्जराणां चि... पतलोत्पत्तिर्जस्रकालीविषाणं तु स्या-
नामि, सर्वज्ञनेवां प्राणान्नकल्पमेव, स्वसन्नात्काला-
नामेवमेवातिरौद्धत्वाच्च, तथा-च तन्तान्तरवचनं-हृष्ट-
श्वासमिष्टवासदनस्यर्शदिसि दुष्क, प्राणीविषाभुज्जुष्ट-
परमाशासनेदवा दृच्छामितेण वा नाशादित्यप्राणीविषा-
मनाद्विष्टिर्विषं-च वर्धते, दृष्टेषु तादृशु प्रकृतिवा-
नेवनुल्लो प्राप्य वातादिप्रकोपतावन्नविकारादीना-
मन्नेवां-च तदनु- वातादिप्रकृतेर्ना-च शासनं वा

द्विमासाश्चतुर्तेषुपि पञ्चमोऽप्यवस्यं नरिष्वपि दृष्टो
महाविषा अपि मन्दविषा भवन्तीति गोत्रा सर्वे लज्जाम-
न्मृदा परिगृह्यन्ते आनतरं विषोपा न पुनस्त-
त्तादृशदुःखं यथा अश्विनोत्सर्गवत्तादृशं यन्मा देव-
नद्यमिति प्राग्व्यशान्तम्।

सर्वदेहाश्रितं क्रोधाद्विषं सर्वो विमुञ्चति।
तच्चाहारहेतोर्भया... विनाशुकृतत्वाद्यर्थेनं कश्चिं
सर्वदेहाश्रितत्वे देहास्वपीत्युक्तत्वात् उच्यते व्युत्पन्न-
सर्वदेहाश्रितमपि यथाकालं गुणानि व्यज्जते । न का-
रेण निर्गम्यते... तां विषं सर्वशरीरं रुद्धवतीति
चागम्य व्युत्पन्नमिदं शब्दादेन तेषां बलिशजं देहास्ता-
सु सज्जति चागदहीति मितागमानिधुतनमादां अ-
... द्वेषविषा उच्यते द्वेषः सृष्टुमिच्छेन्नपि च द्वेषा अ-
न्ने कीटा ब्रूयिषका द्वेषाश्च द्वेषः पित्तो द्वेषः कण्ठा विष-
प्रव्याख्यायां योजनीयः... किंचित्सिद्धमुपदिशते सा यथा
यस्य हि दोषस्य विदुषोऽपि प्रादुर्भावः

—चरकविरचितरूपद्वयारण्यशां

कुशाद्विपरीतगुणैः कुशा... श्लेष्मिकस्य तद्विपरीतगु-
णैरप्यशुद्धस्वेदादिभिः शूलपाद्वैकादिभिर्न स्वदादि-
भिस्तत्र किं कुशात् स्थाप्यं ज्ञेयं पूर्वमुक्तम् तस्याप्येकदेशे
य... अत्रेति हृत्प्रीतिरिति सामान्यं तदेतद्वैशेषिकं हन्तु-
मिहादि अन्ये स्थावरस्य प्रागुक्तं लक्षणम् अहुः प्रसृत-
कुच्यत इति त्वपैतच्छब्दम् सामान्येन सर्व... अतद्विज्ञा-
चार्यान्निमित्तितं स्वेदवच्च वृणोतेत्यद्विज्ञादि यावत् न-
मिदं श्लेष्मिकं ज्ञेयं पूर्वोक्तस्यैवायं प्रपञ्चः तिलाणां
स्वेदार्थं पीलिताणां किदं यु... न्यादि विषेषु सर्वेषु सर्व-
स्थावगलेष्वप्यनुश्रीकोच्छिदिद्विः सुप्राशयाः शूलो विधि-
र्हितः अनुश्रीकोच्छिदिद्विः शूलोच्छिदिद्विः तस्याच्च शूलान्नं व-
चः कीदृषु मर्दं तात्तयं विषम् अतः कीदृशेषु प्राशः स्वे-
दो न प्रतिविद्यत इति अनुश्रीके स्वेदमिति यादि अनुश्रीकता-
मिदं वाच्यं किं तास्मिन् स्वेदमप्यशुद्धमित्यादि यावत् पानं च
शर्वेषु एतदेवोच्छिदिद्विः... पांसुपिठकृतं तात्त-
त्तस्वेदः सामान्यतया नुश्रीकोच्छिदिद्विः सामान्यतया

स्वर्गोद्भवप्रकोपात् नशा धातुविपर्ययात्
 सद्यतेषां निदोषप्रकोपात् दृष्टिगोचरं कुतस्तथा
 दृष्ट इति योगव्युष्टिरेवामुक्ता मौक्तिकं शुका विहारीक्षी-
 रककोलीमपरे उदोच्यम् आननं लूनादीनां सारिका-
 मिकमयावादिभिः सर्वं तन्मृतगदाय ह इत्यर्थः स्व-
 र्गोद्भूतं स्थूलवत्त्वाद्यवदिकान्कुम्भम्... मिलिके जलमा-
 निती देवतान्नकं तिके द्वाका तिकालान् सर्वगदा श-
 शादोषं यो यो दोषो जगदोषं अत्रेव सर्वदोषप्रको-
 पकत्वम् कृकण्डकाणां शास्त्रे द्वाष्टिमी शब्दतिकावाच्छेकि
 नृशिक... रदुहरो मण्डूकः तादुकिः सर्वगत्वा गुहा प्र-
 द्विपणी आनिगुहा सानपणी वेतावेतस्पन्दः अजग-
 त्वाधोद... शुका विहारी विष्ठा आदिनेपेव गोपितेनेत्य-
 र्थः तिकः काकाण्डः काकाहरी सैनजशसपीलुकः श्रेष्ठः
 पञ्चाक्षरीयोः शं विषाणः प्रवेदेवयो द्विरीयो विषा
 तामित्यशपवित्त लब्धेति प्रवरत्वे ज्वराद्यपहन्तु-
 त्वाग्रह... तिननुष्यादिर्द्विपाद्विर्वा हरणत्वात्

लज्जान्तरे-य आदरतर मकर मण्डकपात मस्थ उो-
 व्या आधुत प्रचलाक गृहगोलिका अनुव्याहः कोशस्त-
 शब्दे हन्ततरनिवा दो मधुआणी हन्ततरनिवा वि-
 चमन्यत मेशुना हित्यास्त्रिकाः सोमवल्कलः रूफकः हं-
 सय प्रसिद्धेन मधुसूना अश्वकर्णः पून हेनो प्रसि-
 द्धो नरवहन्तविषाणह इत्य... न्तोक्तमृगहन्त साक्षान्न प-
 ठितं तदपि प्राच्यते दंष्ट्रिणा येन दंष्ट्रस्तद्वृष्य अस्तु
 'दंष्ट्रिणा येन दंष्ट्रस्तद्वृष्य अस्तु पश्यति।

अप्युवा दृष्टानिनेना तस्य रिहं विविर्हिशेन।

एवं सावशासावयनक्षणचिकित्सितमिति दुःखात्थका-
 रे दृष्टस्य... कशा विषं शङ्खविषं विषमपि शङ्खया वि-
 षं जायते यथा अगर्भेतिपे रक्तगुल्लिन्नादौ हृद संभ-
 नः तस्याः श्वाशयनचिकित्सितं कुर्यान्नेत्रात्येकस्त्रिजातक-
 अनुर्जातको नावयन... नन्प्रोक्षणमिति बीजताथं
 विविधां विषमृकाणां च शालग्र इत्यादि शालग्रविदा-
 दिति-जान्नादि बीजतं विषमृकाणां कोर कोट्ठः प्रियदुः

कङ्कः कुलकः कारखेकक हेरेणुः कलाभः कलाविट्... शाना-
 हिर्दिवास्वप्लानं मुहुर्मुहुः क्षिरित्वासेत्यादि-चतुष्प हं
 विषलक्षणं कारणीको महर्विरुपा-एवान् ... अमिदु-
 स्तः केकेलासकः बुद्धीं दूषोविषकरेणाद्युपदेशः सो-
 भाउश... सन्तवासासुरमन्त्रेवि रिपप्रयुक्तगगान् प्रयच्छ-
 न्त्यायामिद्विना अदनीयमाद्यन्तैः श्यान् पाण्डुरित्तादि शान-
 देवं विधस्य-जानस्य आयेर्निद्रुति दद्याद्येदेतिनिद्रुः रा-
 तुरं स्वपु... सिष्य प्राज्ञं पुच्छेत् किं भुक्तं कैः सहेत्याद्यु जम-
 नं दद्यादित्यादिः शुद्धस्य सूक्ष्मतामरज बुद्ध्यादे हृदि-
 शोध्यतं दद्यात् विशुद्धे हृदि ततः द्याणं हेमपूर्णं स्य दा-
 पयेत् ज्ञाणाश्रय... नृणं सर्वविषेषु परं सिष्यगृजितं न
 सन्त्यजे हेमपस्याद्वे विषं किं नू नम दनेन कननः विनेती
 नाणाश्च स्फुरकौ धारनस्फुरकः स्नेहस्पन्दश्च शीतस्फुरः स्फ-
 रस्फुरको अथा सं... दूर्यरवाणिः सर्वं प्रमादपूर्वं न-
 दूः प्रणं विविधशतेः दृष्टमानो दृष्टो दाशिनिति दृष्टमान-
 स्य देशादेव विषं तक्रामति जनेनं जयमानं तत्

मातं देहोऽप्यनतिष्ठते । ततः सञ्चाल्यते तद्विषयतन्त्रवि-
दा रहः । देहं लिङ्गात् देहेन वेति । यत्तु देहोऽप्यन्योऽत्र
जायते ततः लिङ्गात् तत्रा-च सौश्रुताः पठन्ति-

“देहास्योपरि बद्धो जादरिष्ठं अनुरक्तुम् ।

सर्वे रेनादितः सर्वैः क्षारनादृष्टस्य देहेतः ॥”

इति अपू... युजिताः ननु च प्रागेव प्रतीत्यादितं कस्मान्न
पुनरभिधानं ततः पीडितं प्रागजस्ययाः । इह तु अशा-
संभवं सर्वेषां प्रयोगदर्शनार्थम् । इदं चैषां च धारणां
प्रभावोपहतं विषं विमलं जहति । तावन्निहय... हि-
सारमिति मरुतकविशेषणम् । पिचुको मणिनिशेवः
उत्तराधोर्ध्वं कर्कशं च मरुतगविशेषो जाह्नवपरी
बध्नो विषादहा अश्विनाबुलादस्य विष्वक्तस्य मणिः सर्व-
विषहरोऽप्युत्था अपि तार्क्ष्यः । तन्त आम्नातः खगोलशास्त्र-
दर्शने गेहे धार्याः तेनाहारणं विषं प्रक्षामयन्ति संग्रह-
नेहाः इति ह मुक्तं

इति ह मुक्तं हि विज्ञानम्

—चरकविरन्तरपदं ग्राह्यां

बहुप्रकारस्य विषस्य भेषजम्।

अधीत्य तत्सम्यगिहं प्रजो...

... होवागविषजनं विषम् ॥ इति।

इति बाह्ये लक्ष्णे दृश्यवृत्ते विरन्तरपद-

शास्त्रादीकां विषत्रिकित्सितम्।

25. चि

विषत्रिकित्सादन्तरं महात्यगत्रिकित्सितस्य सं-
बन्धः। लुब्धगुणत्वान्म... अत एवोद्देशादस्ति विषमय-
निकारणोरित्युक्तम्। सूतश्चात्रापि सूतितत्वाद्यस्य मय-
महः प्रोक्तो विषजो रौघिरस्य यं सर्व एते महाद्वेते
वातपित्तकफतृणान्। तस्माद्वेतिधान-... द्वितीरित्याश्रय
स्तुतिविन्दार्थमाहस्ये इमे द्वे पर्यम्। पुनं विधावीशं शु-
रा अयुक्त्या दोशमात्रा अन्तर्गमान्महति। तस्माद्वेते-
न युक्त्या ये आतृणान् च पीता शरीरस्त्रिंशे संपद्यते।
प्रोत्पादितं स्वगुणावानह... यमं पूर्वमर्गः कृत इति न
प्रयच्छते। चरकवार्धेयं सुतज्जायाद-

महात्मा अचिकित्सीनादशाशः

हरिश्चन्द्रेणैव सुविबुधम् प्रस्तुतवान् किञ्चित्प्रभाष्यते।
चिकित्समासतो योगव्याख्या-न शशाङ्गं सौतामणिं हवी-
र्यः... इति दृष्टपूर्णा मासौ-जातु मासौ त्रिकुटपद्मबन्धः
सौतामणि-येति सप्तहवीर्यसंस्थाः। तस्मां दृष्टे क-
र्मिषिर्वा प्रतिष्ठिता शार्ङ्गकैरभिव्यज्याहिसे शङ्को ही-
येति शङ्कं नृतीति। शङ्कोभिर्दृष्टत इत्युक्ते शङ्कोही-
या... रुच्यते। लौकिकशङ्काभिर्नृतीति हेतुदुर्लभं भवति।
ये लौकिका शङ्कान्मूलकशङ्काणुमाणुमाणुसिता शङ्का प्रभृत-
यः तेषां... प्रत्यङ्मुखं प्रतिययते। अन्तेत्वाचक्षते। अन्ते-
त्वापि शङ्कोऽङ्गीभानमुपशान्ति। न तु भूयते सौताम-
ण्यां दृष्टत इत्येवं मत्वा शङ्को हीयति विवशस्तमेतच्च
न शङ्काश्चिन्ते... यशोहितमेव जायते किञ्च शङ्का सोमति-
पवितो विरुजोऽनन्त इत्यर्थः। तस्मात्तस्मात् नृतीति नृतीति न-
स्मात्समुद्धृतो दुर्गन्तु प्रायश्चित्तं हि सोमतिपविते सौता-
मण्याम्नात... चित्तैर्जयति याययति हि वायव्यं हि
त्यादि प्रकल्पना कल्पनीयं यद्विना

भुरिन्द्रिजेणोपलब्ध्या । दर्शयत्येवमंशवाचकत्वात् । प्र-
 कल्पशा कर्तव्या विषयेनष्टेत्यां । सिद्धय इत्येतदुक्तं भव-
 ति काव्यचित्रार्थादि काव्यचित्रं पुरुषार्थव्याख्यादि उक्त-
 शार्थादि यूपवर्तिरादौदि मन्त्रपूर्वं यूपं वच्छन्ति म-
 न्तेणाभिरंस्कृत्यन्वर्हन्ति नुनन्ति नास आदौदि पुरु-
 षार्थव्यापितत्त विशुज्ज... शति नास उपलभ्यते विशु-
 ज्जते । षष्टिकादौ न्युभयार्थादि विवृत्तान्तेन मन्तेणाभि-
 रंस्कृत्य पुरोडाशादिषु विशुज्जन्ते । तेनमिश्रं सुराव-
 सनादिशं विशुज्जते मन्त्ररंस्कृता आहृत्य किन्तु यज्ञ-
 शा... गृहपूर्वोत्पाद्य विशुज्जत इति द्रव्यं विनीतम् । यज्ञि-
 शा यज्ञसिद्धय इति । किं च शोभे संस्कारवाप्राये निशे-
 धेन हृष्या भूयते विशेयवान्ते शोभादिषु सर्वेषु शो-
 जन्ते शोभन्ते विहिंसन्त्येतिः कारणं... मूलसारपुष्पय-
 तकाण्डवचः । शर्कशब्दमाश्रितुरशोति विहिंसन्त्या-
 दि-च करणद्रव्याण्यवन्तादि व्याख्यादिभि संस्कारादपि
 बहुधाकरणम् । पुनः स्तुत्याविकारं कृतवन्तः ।

महात्म्यचिकित्सीनादशाशः

गुणल्लाह... लाधिलाममन्थाहि सुरासौवीरकलुषो ह-
 कमेरेशमेहक मधूनकगौडारिष्ट शिलायाः ताम-
 निशेवाः। पुनर्मेशिर्जाति करणनाम्नां निशेवैर्गृह्या
 भूत्वा पुनरेकैव महसा... धान्यादिना बाल्यदविजाना-
 या महसा मान्याहेकत्वमापि या देवानामृतं भूत्वेत्ता-
 दिशावतु सोमः सौतामणोच येतित्रि युक्तैः श्रेयोसिरुत-
 मेशिर्दि प्रत्येकं संसारममरत्व... ज्योतिः स्वधाभूत्वा पि-
 तृन् स्वधा ताम पितृणां तृप्तिरन्त्येद्योत्तमैः श्रेयोसिर्बल-
 शुश्रूषभानोत्साह मृषिपुष्ट्यादिभिः सोमो भूत्वा द्विजादि-
 त्थेनैतदाचष्टे- मनुष्याणां द्विजातयः श्रेष्ठः... सर्वा न-
 णोनेषा हि यतो देवमनुष्यापितृत्वमपि पुष्ट्यात्मा श्वेत-
 ब्लेज इत्येतैतत्तत् रूपाय शतशतानिः। अतिसूक्ष्मं च तेज-
 स्तथैवार्थं सारस्वतं च या सरस्वत्या इहं सारस्वतं
 न ह्यतीत्या सरस्वती इव्याद् व्यर्थं विद्यते... नीत्येति। ननु
 च पूर्वमुक्तमेव सौतामणो ह्येतैः किमर्थं पुनरु-
 च्यते सोमः सौतामणोच येत्युच्यते।

अश्कंतिरन्तरपद्व्याशशाशौ

तिर्हिष्टम् न युक्तः सोमत्वम् धातु नु सोम कविष्येव द्विजा-
तिभिः सुरा वीर्यत इत्येत... काकारस्तुतिप्रहृष्टो नै-
तद्व्यष्टे। एवं विद्याप्रप्ति प्रायुक्त्यातिपीय प्रतैट्टिका-
मृत्तिकैः श्रेयोभिर्गि शैल यत्नसुप्तिष्ठा सतस्मान् स्तुयन्ता
इति शोकार्तिवशैर्देवताशक्त्या प्रीतिर्जा रतिर्जा
जाग्रा-य निरुति... चन्द्रो शा-त्र सुरादिभिर्मानुषानैर-
तिः सुरेत्तद्विहितं तां सुरं विधिवा विनैतक

को विधिरिति तद्दर्शयन्नाह-शरीरकृतसं-
स्कार इत्यादिशा शाब्दविधिवा प्राप्तशक्तौ हितैरनै-
शशाब्दं प्रहृष्टे... इत्यस्याहमृतं श्रेयोति शरीरे कृतः
संस्कारो यस्य सतशा बाह्येमाश्चलैरेण-च बाह्य उद्वा-
मगत्येभिर्गैरित्यादिशाब्दत्वं सन्त्यजमातन्मिष्टानिः
सञ्चार्यमाणाप्रिष्टाभिः विनैन्मयप्रवृत्तमम्।

इति जीतः संवीत इत्यर्थः... नूनौ शयुज्यते वस्तान्नङ्का-
रादिद्वयार्तकं विचिन्ता विविधाः सज्जो यत्न सविचित-
विविधसज्जो सहजसज्जः सजा सास्तेर्जा यः समीतो

महालयचिकित्सिनारयायः

इहोस्तस्मिन् देशे मुख्ये प्रधान इत्यर्थः. धृष्टस्य ... इहो इ-
ति संबन्धः. आन्तरो विधि मन्त्रानुब्रूतेर्विविधै रित्यादि-
गन्धविष्णुर्गन्धाद्वैरपहंशो उपहंशः पुष्पापहंशा
उक्ताः. पौरोडाशं सूक्ष्मास्तं तज्जगदन्तेति पौरोडाशवा-
स्तैर्विहितैः. ते रित्यर्थः. विबुधा देवा आशिषः संप्रगुज्ज-
स्वस्त्ययनपूर्विकाः प्रहाय सजलं चाग्रे त्वोर्शस्त्यः पुशि-
नीतले अग्रे पूर्व मार्चिनी बन्धेन यद्यहं यद्यहं विशा-
चादयः तेषां किञ्चित्तन्मातं भूमौ प्राप्तिप. क्षामिन्द्रिशा-
प्यर्थपञ्चकं आत्मनः सगुणोत्तमश्रित्यं च. हृदि संशि-
तमितेषां धानुव्यपदेशोऽप्यन्यताप्युक्तम्. स्वादमश्रित-
ता वष्टा धातव इत्यात्मा-गतीन्द्रियै रनि चक्षुस्मत्पैर्न
विशुक्तपूर्व इत्यर्थः. ... यच्च धातव इति ओजस्य विहृ-
ते पूर्वे हृदि च प्रतिबोधिते प्रथमो ऋदो भवतीत्यु-
पस्कारः. तन्नुच्च प्रतिबोधितं सत्त्वबुद्धौन्द्रियानामां ह-
ृदयस्योद्देशो नास्तीत्युच्यते. कक्षपणः यथा गच्छाच्छेदा-
दिः. त्वोर्शेधार्ता इत्यादिन एव कक्षपणः

त्वान्स्यादित्यमाश्रयति ईदृशान् आश्रिताः प्रतीयन्त इति । त-
नुच शास्त्रकारेण प्रागुक्तं दृष्टाप्ते ईदृशं संक्षेपेन भूय-
श्चोक्तम् । भाष्ये विहृ... सं स्वगुणैर्गुणादौ दृष्टौ माह-ओलस्य
विहिते पूर्वे इति । किमिदं आहतमुच्यते । स्वभाव ए-
व मयस्यैवेत्यनं दीपवं दृष्टं स्वस्वार्थप्रसाहनं दृ-
ष्टं दीपनं अन्यमित्यादि... दृष्टि हन्त्योलः प्रायशः प्रबो-
धयत्वेन ।

‘सत्त्वादि तु प्रबुद्धजने प्रायशः प्रथमे महेः’
इत्यादि ब्रूयति । तथा प्रहृषणः प्रीतिकर इत्यादि या-
वत् सुखविद्राप्रबोधप्रथमः सुसुखे... यत्नबहु-
पचरन्ति । यथाप्राप्तौ अतश्च मन्यमाना लोभे-जा-
नन्वत्न मन्यन्ति स्वप्ने च सकल शक्ति लाभारण-
ब्रूयन्वा परिकल्पयन्नादिवश्यं मुनिदोत्सर्गशा-
स्त्रं प्रवर्तितम् । निहन्त्येव... यातिदि मयस्यैवेत्यनं मयो ईदृ-
शो विहितः । प्रथममहे तु न विहितिरयमपवादो-
न्यथास्या ईदृशो विषयोलः...

महात्म्यसचिकित्सिनाष्टाशः

मर्यामा विहनेकुलोच विहने लुहामोदमः?

महोत्सवविहृत... मादपि यथा सत्यकमादमीकादयो
विहृत्यत्यर्थं तैवं विमानं कुरुते तस्य वैदिकप्रोक्तसः
कस्माद्यस्माद्विज्ञाही लक्ष्मिनिशदा गुणस्तत्तद् द्विदोदृष्टाः
हृदि मद्यगुणाविष्ट इत्यादिन दूषणादिभिर्मद्यगुणै-
र्विज्ञीः... राश्रय यथासत्त्वं यद्यत्सत्त्वं यथासत्त्वं सत्त्वप्रधा-
ने हर्षादयः रजःप्रधाते राजसाः तमासि उत्कटे ता-
जप्रसाः मोहप्रिद्वान्ताः मोहविद्वे अन्ते त्रेधा ते तथा शौम्या
शौम्यकथाप्राथमिगारश्च यवन् स... महावन्तामसंस्तु-
तेभ्यो मद्यविषेणान् जायन्ते इति स च मद्यविष-
मो भ्रान्तिर्मद्युभिर्धोयते यो यमावस्थासेव्यमावस्था भू-
यो भूयो न युक्त्या स्फुटं पिबतस्तयो महाज्ञानव्याः त्रय-
मे... नृभूतैस्तत्प्रवक्ष्यते प्रहर्षणं प्रीतिकर इत्यादि
प्रहर्षो रतिः प्रीतिस्तृप्तिः प्रीतं तर्पण इत्येतदुक्तं भ-
वति तेनैव त्वन्मतेषां रतं तृप्तं-यत्नार्तं प्रव्यते।
तद्योगादति प्रीतिकरं य-क-विशेषणं

—चरकतिरन्तरपदव्याख्यायां

नञोपचयाद्वांस्ते-चाप्येवमन्वयेन निधः प्रथमः सु-
सुखो महः मुहुः स्मृतिरित्यादि शब्दाजिह्वे मरश्मो म-
हे अव्यक्तान्द्रुह्य सज्जति नगतीत्यर्थः। प्रथम... नं
स्थावरादीनां शोभना शनियर्थेणा तिष्ठति। पुनर्गच्छति
पातान्ते शोभितवन्ति न-चाप्येवमन्वयेन पुन विनति
न विनत्यपि संकथेन संकथं तस्मिन् शोभनाया युक्त-
रूपा मधुरपेशकप्रस्तावानुत्तपा अतो विपरीत-
...शनियर्थेणा अत केचित् पठन्ति—

“मरश्मं महमुत्क्रम्य मन्त्रमप्राप्य-चोत्तमम्।
न किञ्चिन्नाशुचं कुर्युः” इति-शोभयति-जात तयो
महा अत प्राप्नुतः। प्रथमो मरश्मोऽप्युत्तमोऽप्युत्तमो-
त्तमो रन्त रन्तेऽर्थं-चतुर्थ... शोभत प्रथम मरश्मो-
रथावतरानिक् महप्रचदु इत्यतः स्मृतेनान्यो भवेत्।
प्रशोभनाभावान्नस्यानुक्तिरिति चेत् अनुपपन्नं न तत्।
तत्तापि प्रशोभनं वि-यत् पुन सन्नप्रशो... सन्नप्रशो न
प्रबुद्धयन्ते प्राचय-प्रथमो मरश्मो

महात्माशचिकित्सितदशाशः

“सत्त्वानि तु प्रबुद्धयन्ते प्रायश्चाः प्रथमे महे।

द्वितीये शक्ततां याति मध्ये-चोत्तममद्वयजोः॥”

इति। अथैवं मन्थन्ते, अष्टावक्रोक्तम्। प्रथमे त्वेन प्रयोग्य-

स्या कृतव्याप्त्ययमेवं शक्तताया आविर्द्वितीये त्वेन कुत-

...मगोरन्तरालं नोर्धेत। तारतम्यं भविष्यतीति चेत प्रति-

क्षणमवस्थातामानन्दमादन्तरालं दातामप्यवन्त्यं स्थान-त-

तस्याशमसिप्रायः। एतज्जगत्स्य सा प्रापद्वयं दातुम्। म-

नस्थां विषयविष्ट-... एतदप्रत्ययान्तेन गेहगेहम्। आकाशं

राजसस्तामसौ वा सात्विकस्तु विवेचिकया प्रवृत्तये-

तप्रथममपि नातिक्रामति। किमु द्वितीये गमिते तु

राजस्वमोक्षमूशेष्टौ विवेचता, अकुशलो भूगोत्रे... अतः

केवलं प्रथममतिक्रामतो द्वितीये गम्यमानद्वयं भावि-

व्यञ्जोत्तरोत्तराः प्रसज्यते रनस्था इत्यतः दाविष्करेति।

सि। ‘न किञ्चिन्नाशुनं कुर्यान्नरा राजसतामसाः।

तस्माद्वितीयेत्येवमन्वयात्। नरमेतत् सर्वथा सा-

त्त्विकं परिहृयति। ननु मिति न

निकित्सितशब्दे

मिवादिः तस्माच्च पुनः प्रदेष्टुमिच्छति शब्दं स्थानं तस्मापि तत्रा-
 णामिव लक्षणं विदृश्यात् न च विहितवाक्येण प्रथमम-
 रालिको न विद्यते किमु पञ्चमः अथैवं

‘द्वितीये शक्ततां शान्तिं प्रदये-जोतममादयशेः’
 इत्येतेन स्पष्टं पुनः आन्तरालिकानुर्थः प्रतिपादि-
 क इत्युच्यते अस्मिन्प्राशस्त्येनोपादेयं नीयते व्याप्ति-
 र्नीयते प्रतिष्ठा... पञ्चकमदयोक्तवत् कुंभमीदृशोर्म-
 द्ये यद्वाचरति चङ्कमा माहरेत्तृणकाष्ठातीति तथा-
 तादृशजगत्तद्व्यक्तिप्रदर्शनं तत्र पुनर्माहान्तशब्द-
 प्रापकमिति दृष्टान्तद्वयेनानर्थक्यं हन्तमात्रेणैको-
 महं तादृशं विद्मानुष... शब्दे दृष्टान्तमस्मत्तं बहुदो-
 षमवाप्यतः दृष्टान्तद्वयप्रयोगेनानर्थक्यं दोषमाह दृ-
 ष्टान्तेन उक्तयन्त्रोक्तद्वयस्य शब्दोक्तोचरकं पराच-
 त्वात् शब्दान्तरणेनानुं परं च लोकं विदुमिति त-
 द्द्वितीयेन त्वय्य... जेहे तथा अर्थक्यमप्येतत् विहित-
 योपि बहुप्रतानाद्यक रणमात्रं

आद्यावत्प्रमाणाविनाशं चादौल्येन प्रयमयि मय्यो य-
 तद्वयनाद्यन्यैपि विरणस्मृतिविनो यथा तद्विधिः
 शरीरमात्रस्यैव आधिसिर्मुत्पुपयन स्यादे रस्मयन-
 मशुभोदकं प्राप्नोतीत्येतद्विद्वेदयति ते अत एव
 न-अतुर्धर्मविनाशः ततोयस्तु मर्दं प्राप्य नमो हविर्जि-
 त्तिष्ठियः पुनरुक्तं भवति... सा द्वितीयमहानशहर-
 जोबुद्धिरवगलान्धाचाविर्भूता तमोबुद्धिरस्मरण-
 क्षणाः तदा कष्टमिदं विरोध आस्ते तदायाया मर्द-
 बुद्ध्या सत्यबुद्धि प्रकाशादिनक्षणा न विरस्कृता द्विती-
 यया तु... जोबुद्धिरनौ प्रकाशप्रदीपितामयस्मृताहिका
 तृतीयया विर्भूतया तमोबुद्ध्या वरुणनक्षणाया का-
 ष्टप्राप्तया विबुद्धेन्द्रियशामस्तिरस्कृतमदास्तमसो-
 ब्रह्मवराणाद् भगवन्वदस्यविबुद्धा... रजसमसील-
 मावसौ सदैव मिथुने शरजस्कन्ताम इत्यामानन्द-
 तीत्याया मयि निश्चिन्तात्तं तमे विद्यते मयि हेतु-
 कथं भवेत् नरकाप्राप्तयः त्वमर्दं मोहमयं

जीवन्मये मृतैः समः इन्द्रियमन्तः । तत् मरणोपान्तं सर्वजगन्
 न वेत्तीत्यादि शास्त्रवद्वयः । त्रिके हिताहितं शब्दवस्था
 न ज्ञाती तत्ते को न ज्ञातुं व्रजेति युधः प्रबुद्ध इति या-
 ज्ञः । इमामनस्था प्रत्यादमानस्य हृते ज्ञातुं किं न शक्य-
 यः । सर्वभूतानां प्रभिन्नदीप्तः । ग्राह्यं पुनश्च ज्ञातुं नि-
 र्गन्ते अपरमेव निशं श्रेयो न प्रोक्ष्य परः भवः स-
 ग्राह्यो न सर्वमायतनस्येव न च नरुन्मयः । तस्माच्च मौल-
 स्थे ह्येतो मृतसः संक्षोभः क्रियते । महाबुद्धं च-

“दशभिर्दृश संक्षोभ्यते न ज्ञानिः .....”

किं ननु दृष्टान्तमाबुह प्रहा मातवेगेन तटस्थश्चैव
 शास्त्रितः युष्मद्वैतार्थः । रजो मोहापराजितः । आत्मा महा-
 दौर्बं महागदमापि मद्यप्रसङ्गः । सुखमित्यन्यथा-
 ति । मद्येनो जलवेद्यानाः सः । एतेश्वरं शास्त्रेभिर्विगुणा
 श्रेयोभिर्विप्रायुज्यन्ते । मदान्धा मद्यलानसाः । मद्येन ज-
 नास्मिताः । महाद्वयो मृत्युपर्यवसाना । तं केन न मर्त्ये
 जीवन्मदमदमूर्च्छायाः सावस्थायः । तन्मर्त्ये

शिवायामोऽन्तराश्रमो दण्डान्तावकक न पुन-
 रपतन्ताक मुक्तिश्रमताता किञ्च बहुता शनैकस्म-
 तिविभ्रंशस्तत सर्वसमाध्वकुष्ठानं शस्त्रादेनं तस्मा-
 न्माय... इति विन्दन्ति तत्त्वतः परमार्थतः सत्यमेति म-
 हादोषा प्रयस्यादिति मात्यस्य विधिनिवर्तिनं किं तन्म-
 यं प्रकृत्या शशैवान्नं तथा अयुक्तियुक्तं रोगायान्शश-
 यशामृतं प्राणिनां यद्... विहन्त्यसूत प्राणानित्यर्थं निव-
 चप्राणहृदं तच्च युक्तियुक्तं रसाशतं तिरुं दद्यान् वि-
 षस्यजेति यथायुक्त्या पीतमिति वाच्य युक्तिरुक्ता नद्वय-
 ते हर्षमूर्त्ता मुदमित्येवमादिताश्च ददाति मय्योऽपु-
 तदुक्तं सजति नान्य... हरकान्मू किन्तु पीतमात्रमेव
 प्रजायकमुभयार्थकारित्यर्थः ज्ञानदेवां न विरुध्य-
 दि शार्ङ्गं च यशकसेति दोषनिवर्तिनं देवैः संयुक्तः
 संस्तुतं चेन्न यश्च देवस्य किमेतन्निषा दीता नद्वति.
 युक्त्या पीतमिति नुमद मुखप्रदमित्यास्त्य यावदुःखा-
 नां चाप्यनोद्यकं किन्वा नन्देन यत्

हृषणं प्रीतिकर इत्याद्युहितम्। हृदयस्य प्रियं हृद-
न्यं प्रद्योत्यादां च रोगाणां प्रद्यमेव प्रवाद्यकं उच्यते-
र्थकारित्वार्थः। जानाद्देव विरुणद्धि आधिं च पशक-
रोति। दोषविपरिणैः सैः संयुक्तः संस्तुतं जोषयत्य-
दोषस्य... प्रत्यतीकं तदर्थकारि न पुनः पुनरन्यत् श-
थाव्यावस्थेता विहाततदर्थकारित्याधि तदर्थकारि-
तेशोरथं सर्वप्रति रोगवाग्नाशोपपद्यते च शा-

“कुच्छं जाजहतां हृद्याहमशां संप्रवर्तते”...

अत्रिगहं प्रद्यं कफप्राये प्रहात्यशे तस्य दोषप्रत्य-
तीके आधिप्रत्यतीकवान्तभावान् प्रवर्तते किञ्चिद्देव-
जं हेतुविपरितनं न आधिविपरितम्। आधिविपरित-
प्रति किञ्चिद्... तं मद्यं तु तद्व्यसंयोगादुभयविप-
रितमिति। निनिधमपि चोबलं प्रयोर्षे रोगे प्रशुज्य-
त इति रतिर्विषयसंयोगे रतिकरणं प्रद्यरतिना-
र्थवदुपचरति। न केननं र... जे-च प्रति संयोगवद्-
नह। पुनरुक्तं भवति। अदा-जयं वितमन्त्रो निवर्तते।

० द्वादिभिर्जायते. तदास्य विषयैः संयुक्तस्य प्रीतिरति-
तरोऽपरां काष्ठाग्नौ हति. तनु-च अग्नयपह्जापि वि-
षये शोभः प्रीतिमुत्त... पां कर्मज्ञेयत्वात् कोनिशः कीन-
मन्यस्येत्युच्यते. सत्यमेवं किन्तु सातिश्चाया प्रीतिर्मय-
पश्येत्तेतद्दृष्टयन्नाह-

आपि प्रवयवसं प्रयत्नमुत्सवाग्नौ दृक्कारकम्. य-
वजसो नृदाः तापानुभव... ^{कर्मा} ~~स्वर्ग~~ कथालापं-ज. स्वर्गेषु
काम्येषु शा प्रीतिः. प्रशमे मेहे शूनां वा स्थानिराणां वा बो-
धार्थं निश्चिने. तथा इह दुःखं क्षतस्यास्य बोधैरुपहृ-
तस्य-ज निद्राग्नौ जीवन्मोकस्य हर्षायुपजतता दृष्ट्या श-
मर्थः. म... सति प्रीतिरसंशोभो वर्धत इति. यत्रैवं संशो-
भस्य गुणस्यामृतस्यादयन्मात्र पुनः कर्मजद्वारां संशो-
भो दृष्टाणां सहसंशोभो द्वन्द्वसर्गककर्मजो निश्च-
आभातः. लब्धे तत्रा तयसं शोभनार्थकम्. ... जालान् जया
अद्वादिना तरोऽकारणं कारणकारणतुपि कारण-
प्राप्तवन्ति न्यायविदः. इव मयं वेत्ते

कारणं प्रहृष्टं शुक्लं विषयान् कृमिजनं रसादुपाह-
 तैः तदुपाहवे-जतैः संयुज्यते ततः... शां मयं संशोभ-
 नर्थनमुक्तम् तत्रा-च सति प्रीतिवृद्धि रयि-च सति-च
 शब्दादि संशोभे प्रीत्या युज्यते विशेषेण यदि-शोभेन
 तत्प्रीतेः अन्यथापरीति-... तस्मात्प्रथमं संशोभनार्थ-
 कं परमार्थतस्तु विवश दुर्गतं प्रीतिवर्धकास्ते-च
 क्रियाश्रितास्तत्र संशोभ इति भावो मन्वर्थकव्यपदेशो
 मद्यस्तेति युक्त्या द्विवेतिनम्, निद्राप्रोक्तं ज्योति-क-रिति
 नां नेष्टुलोष्ट्या व्याचिरन्ध्रासुराह—

“अन्धपातवशो व्याधिबलकालनिकाणिकः ।

विद्वेषारिष्टविधं सत्त्वं बुद्ध्या मयं विवेकसहा ॥

पुनरे-च विकारस्तन्नादेवानुसर्तव्यास्तत्रै मनुष्या... इत्यन-
 दृशोऽयमन्वयान्नं ज्ञातुं प्रयत्नं मयं किं चिच्छ-
 मत्तं प्रकोपत्तं च न तृतीया गतिरस्ति, ज्ञानपुनं त-
 स्मादेवं बुद्ध्या अन्नं ज्ञातुं निवृत्तिं प्रायं जानिषुम यु-
 ज्य वेदिकं जातिकमेव विवेक-...

पतिनम्रययुज्य माधोनकादिचैविकं विवेतु । द्युष्मिकं
 मधुरायुपयुज्य द्युष्मिकमेव माधवजगदिष्टादि निग-
 हं विवेतु । पातं निविद्यमेव । ज्ञानादीनामन्यतमप्रको-
 पकम् । तदपि जगदिष्टप्रकृतयो विपरीतगुणं मयं
 विवेतु... कश्चो हितं मयं प्रयोगीष्टिके वैदिकं कश्चि-
 त्ताधिकेभ्यस्तु माद्विकं माधवं च । यद्विदिवयन्तु निवि-
 द्यं ज्ञानं मयं बुद्धमिति अपरिपूर्णव्याता विष्णुता व-
 रिष्णोणव्यानुता नर्त्तयन्त- स्याद्वन्ममात्तं पातव्यम-
 र्शं म... नर्त्तयन्तो बहुलं बहुलं पातव्यम् इत्यर्गन्तो न्याये-
 क्ष निविद्यो जगदिष्टमेवैत सप्तासतो मृदु मय्यनीक्षण-
 लेन च मातमोपि द्विविधो राजसस्तामसश्चेति । तं बु-
 द्धा तद्विपरीतमेवाचार्ये... प्रवरं मयमपरं वा तच्च
 बुद्ध्या युक्तिकृतं स्वाभाविकं च कर्मशक्त्या तुमीयत बु-
 द्धकम् । प्रवरबलं बहुतीक्ष्णं च विवेतु । मय्यबलं मय्य-
 बलं माततो गुणतया हीनबलं हीनबलमेव गुणतो
 मातत... यो हीनबलं ज्ञानमयं इत्येतत् ।

ऊर्ध्वादिगुणं पेशम् शशौकम्—

‘हेमन्ते मधुरं शीथं मधु-जानुविनेतथा।’

उष्णकाले अल्पं न जा सुबहुक... प्रधार्शान्यमुक्तम्।

‘विनेतु शौद्रान्वितं-जानं प्राद्वीकारिष्टमं बुजा’।

इति। आवास्थिककालो ह्यवन्त आधावनुप्रविष्टं देवास्तो

वातयितुं व्यापणस्तां ज्ञात्वा ते-न आधिग्रहणेन प्रागु-

क्ता गुण-च, शं प्रकोपप्रशम... जामल ग्रहणम् तत वा-

तपैरिका स्तान्दन्ते तापि मायन्ति। तस्मात् अल्पं न जा

विनेतुर्गच्छति हि धुनू विपासावरितारु दुर्बलावापै-

दिका इत्यादि शब्दतः।

स्वल्पे तापि महं शीथं शति मध्येन प्रातः।’

हिठं मयं प्रागे गैरिकपैष्टिकं कफविनाथिकानां तु

प्रातःकं माधनं-च अदिति सन्नतापि त्रिविधं शुद्धं रा-

जसंस्तमसं-च, शुद्धसन्नेन बहुविधं दीप्तमात्रं नैव म-

दयति। तत्रा-गे-कम् मयं नुबल्लवत्सवं सृष्टम् ... वात-

तामसी तु स्वल्पे तापि महं शीथं

यथा— न किञ्चिद्वाच्यं कुर्वन्तं राजसत्तामसाः।
 इति अस्मान्नाम्नां बहुधा न विषयार्थात् न तत्राशं स-
 र्जना वाक्यार्थमर्थं प्राचक्षते विविधं गौरुं वेदिकं माध-
 वं च... वं गौरीवि-न माधवी-न विविधा विविधा सुरसिद्ध-
 र्थं शोभताः, अष्टमिस्त्रिभिः परस्परव्यक्तार्थवकाश-
 ना अवाप्तिर्युक्ता गौरीवि-न माधवी-न आपन्ने आध-
 धापीति श्रीगणेशाय नमः... आद्यगोपि विजयानुमादय-
 भेदेन विद्या अवाप्तिर्युक्ता विजे जातादिभेदेन मृदु दारु-
 णभेदेन च प्रविशकमेव मज्जमगौ नु वेदिकमृ-
 द्देकाद्यल्पमदशबहु मात मृदु माद वतीत्यां च यशोप-
 क्रमा... विद्यास्तथा मात साग कृतामविशक्त स्थावरा-
 स्तथा मद्यमपि शोभनीयम्, विविधं वलकालं द्वेष्टु
 न शोभनद्वयचारणं स्यात्तां नु प्रवरत्नं चानराणां
 तेषामपि विभक्तम्, यथा-जेषु वलकालं मदशः... अथादित-
 शो-कमेव विभक्तं न विनियता हुतेन यतो द्वाभ्या-
 म्बल आहुर्गोपि विदुषां...

शोरिति प्रथममेव आख्यातम् अन्तेत्यत आकम्पमुपलब्धे-

‘सहस्रसंख्येयकं ब्रह्म हेमप्रकृतिदर्शकः’

‘हुताशः सर्वभूतानां मयं तूभयकारकम्’

अस्याशमः... संहारं संख्येयकस्त्वयः हुताशो हेम

प्रकृतिदर्शकः तथा सर्वभूतानां भवत्यस्तमस्य

दर्शकं मयं तूभयकारकं गुणे द्वेष्टेऽन्तर्यामिनि

त प्रयोजनमस्ति भवत्यस्तमः... मयं तूभयकारकं

दर्शको यथा विरेवं भूतानां मयं प्रकृतिदर्शकम्

यथा रुद्राणां हेमाग्निर्गर्भो अग्निदर्शकस्तत्तद्दर्शको

यथा विरेवं सप्रथाता वा मयं तूभयकारकं तम्... कल-

भानदर्शकल्लामित्यादि यत्तद्दर्शकं प्रीतिविवर्धनं स्व-

त्वं सात्विकमापातं न ज्ञेयमप्रहृष्टं सुशोभतेत्युक्तं य-

स्येति स्वन्तशुभोदक इत्यर्थः किञ्चिद्... ज्ञेयं सत्त्वयोगात्

सात्विका श्रुत्वा सत्त्वा इत्यर्थः

‘सहसा तावमुच्यते मयं सत्त्वजलधिकम्’

‘सोम्यासौम्यकथाग्रामं दत्ता’

कुलं तद्युक्तोदकमिच्छतिः, चित्तं तादाप्रकारं कदाचि-
 न्बन्धमुष्टि कदाचिद्वसति कदाचिद्विशाचिद्वि कदाचि-
 देन मूक इति वास्ते। हर्षाद्यपेन मनुष्य मपरदसो-
 जेते सम्मोहकोपानि द्रानाभापनं नत-चापाने सावि-
 कानुबुध्वाजा दृशादिति वाक्यशेषः, तथा राजसत्तामस-
 न्यः सह पीत्वा होषाबुधाशरिते, तेन सत्त्वबहुलाः सु-
 खशीला इत्यादि शाब्ददुस्सबादुस्सबाज्जरे शेवा मन्त्रो-
 न्यदर्शितं ते सहाशाः पाते सुखाः सुखहेतुवान् सुखास्तैः
 सार्धं विबन्ध सह मोदते।

मद्यफलदर्शनाशाह-अप... रौ र्युक्तः सु-
 सहाशा ये विबन्धिते ते सुकृतिसिः समाः अपगन्धारस-
 ख्यर्षः शब्देष्टेत्यनेनैव वर्णनत्वात् पुनः पञ्चसिर्बिबर्षे-
 रिष्टेरित्यभिधानं निधानार्थमेवं विधिहे देवो कले...
 प्रहृष्टे तावतरात्मना मदेत्येष्टे, ये पुनः सात्विका अपि
 राजस्तमोभूतिष्टेः सह विबन्धिते तेनैव वर्णनत्वात् पुनः
 मद्यप्रसङ्गं सुखमित्यनन्वयः।

प्रदीपाद्यशः प्रोत्साहय... मम विमदमतिना अने,
 माभूदित्येन मापाठकविधातारैभः स्थिरसत्त्वशरी-
 रे शेषाने। स्थिरसत्त्वशरीरा दृष्ट्येनैतन्महान्छे-स्थि-
 रं सत्त्वं मग्नसत्त्वादेकयेन स्थिरशरीराः द्युवसप्रवृ-
 त्तयद्... प्राप्सवा इति शब्दात् मग्नपाप्मन्यातां सद्दृष्ट्या म-
 दप्राप्तिरेव युज्यते। तद्धावितत्वात् कायस्य समावृत्त-
 त्वशेषोपकंभात् सद्दृष्ट्या मग्नियुर्वातलादिवदुक्तं न-वात-
 लस्य जातप्रकोपप्र... मातस्य क्षिप्रं वायुप्रकोपमाप-
 यते। पुनं वैदिकद्वैष्टिकशरीरे संशयं तदन्मद्य-
 पान्वाशश्चापि क्षिप्रमदप्राप्तिरस्तु उच्यते। यस्य देवी
 जगन्मिश्रानि तदुत्पादकं तस्य मद्यान्वयस्य सात्त्विकां...
 दशति। मद्यं यथाविषकन्याया विषं सात्त्विकबाढबा-
 धते। स्वप्न विषं विषयवताम्। यथा जातलादीनां जला-
 दयो हेतुप्रतीक्षी सा पुनस्तते। यद्वानु कलादीव हेतु-
 निष्काशास्यति तदा प्रकोपः क्षीयते... नतद्वद्वद्वद्व-
 नात्तुमादेवाजगत्कारयन्ते। निर्विषता

मायानि। सहसात इत्यत्र च मः

धृतृपियासावरीतास्त्वित्यादि आन्मदृश्य-
ताः स्वल्पेनापि महं शीघ्रं यन्नि मयेन मायया' विसन्धा
विश्वस्त उच्यन्ते। यमं गुह्यमनिज संवृज्जिते शिते
जातपैतिकाः सर्वदुर्बलाश्च स्वल्पेनापि मायानिज्यवे-
दयन्ते। शेषेते धृदादयस्ते सर्वे एव ज्ञानपितृकु-
तसत्त्वदुर्बला वृत्त्येतेन रजोच्ये। अंशमायानि। त-
स्मादेतेऽपि त्याज्याः। ऊर्ध्वं महात्मयस्यानः संचरं सकृ-
णमित्यादि। संचरत्यस्मादिति संचरः कारणम्। महश-
वेदेन लक्षणाया मायमेव भूते। महयतीति महं मयं
च। महं यद्यन्तरकारणं... यथा दधितपुसिप्रत्य-
क्षो ज्ञेयः यथा न्यप्रभूतकृतकमिजसुद्धो मांसक-
पो गुणसूक्तित्वाद्यो महात्मयः। उत्तरतत्त्वित्वं ज्ञेय-
हार इति सर्वमहाद्वयं विद्यातिदेव अधिकं तु मं...
प्रश्नेतस्यादौ प्रतीकारयेदिति स्वैरेकवर्णनीवा-
नप्रार्थं महात्मयं विदितं तत्त्वम्।

दानं चैव सर्वं महात्मा अस्ति दोष आधिक्येन व्यपेक्ष्यते
अथवा दत्तं पुनः—

यमः... दोषाधिकं नु यमिति सन्तु व्यपेक्ष्यते द-
णस्याद्यु प्रक्षमं याति चेत्तस्याद्यु मभिप्राश्यायेत्तप्रको-
पे वातो दृष्टादयतो जाति माहता दृष्टाः शीघ्रमद्य स-
द्यः फलां क्रिया माहृतः तदा द्राक् अटितेन प्रक्षाल्यं पुन
स्य चोत्प्रेषामपि रोहिणी द्राक् कहीना मात्रा यमं हि
सन्ति ह्येवं विद्या रोगाः साध्या दारुणसम्पत्ताः ये हन्तुर-
नुपक्रान्ता मिश्रा रंभणे न्य पुनः अटितेन द्राक् चैव न
भेषज मन्तः... सर्वतातु याति तस्मात्तात्कालिकं भेषजं
प्राप्य सद्यः प्रक्षाल्यं नृजल्यप्राप्य हन्तीति विवक्ष्य ये गु-
णा दृष्टा लब्धा दद्यः सन्निपातप्रकोपतास्त पुन मद्ये
विषे बलवत्तराः मद्ये तु न नद्या लश-न शैथिल्यं वचः...

“... स्थितास्तु विवक्ष्यते ॥

त पुन तस्माज्जयित मीहस्तत्तां यथेरितः ॥

अथवा किं विषय मद्यः

“हन्ताद्यु हि विषं किञ्चित् किञ्चिद्दोग्धं कल्पते”

तुल्यगुणभूयस्त्वित्येतेन च विषं ... बुरसादु रसास्तु
मधुरकटुककषायतिक्ता भूयो गुणसाधर्म्ये तुल्य-
त्वमन्त्रशैवजमेव स्यादिति तुल्यत्वं तुल्यत्वं यथा विषं
नैवेन वाक्ते ज्ञेयो मयकृते मदे यत पुनं तस्मात्तद्वैव-
जं नि... च। महात्मा ज्ञेयानादि रूपेण बोध्यान् पुत्रकर्म च दु-
श्यते। नाताद्यन्यतमाधिक दर्शनात् महात्मा ज्ञेयं च जेद-
ना विद्युदन्मुहुर्मुहुश्च विभिजति। शोभाभावात्। सामान्ये-
न सर्वमहात्मा ज्ञातां रूपं दर्शयति—

... च नत्प्रमोहो हृदयस्य अथेत्यादि यावत्।

हृदि विद्धि दयन्ते केशे ज्ञानयेत्तकफात्मकः। पुनरिति पू-
र्वरूपाण्यामनन्ति आरुग्गन्तारः। भ्रमः प्रमाय इत्यादि। शा-
नदशस्तादां स्तब्धो नान्दताति... यादो विर्यकः स्यात्। म-
हात्मा ज्ञेयस्य रूपाणि सर्वाण्येतानि नक्षत्रेति सर्वमहा-
त्मा ज्ञेयं विद्यादित्येतत्तुल्यं विदित्वा विदुषाति-अ-
धिकं तु यं ज्ञेयं पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत्। वा. ज्ञेयं न

कफश्चानुपूर्व्यं वा क्रियता कार्थः महात्म्य इति सन्नि-
 पातजं त्रिकित्साधिकारे निस्तरेण वर्णनैर्गुणैः। कफश्चा-
 नानुपूर्व्यं सन्निपातं चरं ज्ञेयमिति। अतः कुतो वा-
 स्मात् त्रितमं मारुतपर्यन्तप्रयोगेन हि महात्म्योऽचर-
 तस्मादाशयानुपूर्व्यं संयतजमतादिकञ्च स्यादस्या-
 निदोऽरुणशोरपि त्रिकित्सितमुक्तं भवति। मिथ्यापीता-
 दिपीतेषु योऽप्यधीन जायते स पीतेषु नैवैव सम-
 योर्गे प्रकृतं ना- यस्तन्मूलं कर्तुं रवमिथो विवतुल्य-
 गुणाभिद्याताञ्चया विव विवेण क्षाम्यति इति दंष्ट्रावे-
 मं मौलं इति। मौलं तु दंष्ट्रेणमिति। पुनं मा इति। ततः हि
 सिद्धत्वातोऽप्यपिबन्। प्रतिनोऽपि स्यात्। स्यात्। स्यात्। स-
 त्तु तदेव येनाह मिथ्यापीतेषु नातिपीतेनेत्यादि यावन्।
 “समपीतेषु नैवैव समयेतोपक्षाम्यति”

अकथयति-य-

“मद्योक्तेषु दोषेषु रुद्धलोतस्तु मारुतः।

इति निष्कर्षः। विरक्तमिति।

निकित्सिजशाने

तस्य ग्रहं निश्चयतः अवापि तीक्ष्णोपानया देवग्रह-
 सु सत्त्वयि पुनरुक्तं भवति यैरेव ग्रहेण दृष्टी न-
 वः स्तदेव दातव्यमात्रात् सामान्यापि धातुमानम् तदेवै-
 ति विशेष्येवापि धातुमानदेव दातव्यमात्राणां देति शेष-
 नुपेयनं भवेच्चम्

“ग्रहे ननु भवेच्च ग्रहे ननु येन पानितः

प्रक..... तस्यैव हिता ।

तदेव तस्मै विधिजल्प दापयेत्

विपर्यये संज्ञाप्रकाशमुच्यते ॥ इति

अथ मिथ्यासम्पत्तौ रश्मि व्याप्तिर्यते-अ-

भयङ्कपूर्णभोजनविशिष्टादिविधिजर्जनं मिथ्यापीत-
 म् न कुतः... केवामिथ्यासम्पत्तौ दृष्ट्वा येन ये-
 तिकेव विशिष्टोपचारविधिर्जनं द्वैविध्येन धन्यज-
 मांसमारिजिकादिजर्जनं मिथ्या पुनं सात्विकाद्य...तं
 विबुधं विपर्ययेण वा यत् पीतं तन्मिथ्यासम्पत्तौ न-
 दृष्ट्वा सत्त्वयि पुनरुक्तं भवति यैरेव ग्रहेण दृष्टी न-

द्वितीयोऽध्यायः

तदुत्थादाङ्कः कदापुनश्च नैतदुत्थं जेत्याहं तदुत्थाहं
 जित्प्रयोजनं नञ् केवमुच्यते। जीर्णान्नञ्च दोषा येन
 रस्य शब्दज्जनशुद्धं प्रमाणमिति केन विनिश्चितम्

शिव विनिश्चितं नञ् ईयते तदुत्थं निरूपो
 व्योमादिमालेण पीलेनाम्बुजिद्वारेण मयेतान्ते रसः
 रसो गतोऽन्तर्हृदि ज्ञेय इति। लच्छान्ते मयेतान्ते मयद्वय
 पयेअदुक्तम्

समपीलेन लेतेन स मयेतान्ते यथाभ्यति ।
 शैवेन महिरादीनां ने रसोक्तो विकृतो सत्यकृ
 पः रसमापन्नस्तदेव रस्यताय विद्वत्तु कदाचिद्वि
 दीयत इत्युपपत्तिमाह

श्वशे हि शानि मायुर्ध्वं क्षीप्रतन्मयेव लंघितः
 जाह्नो यथा भारः काञ्चिकदिसेकेन मयेतं किं... लप्रयु
 ज्यत इत्युपपत्तिश्चेष्टममेव नञ् च जीर्णो रसो
 नञ् जीर्णो रसस्त उच्यते। सत्यम्बुजिद्वारेण रस मयु
 कषायकटुकतिका लक्ष्महयमेतान्ते अदुक्ता शैवेण

चिकित्सितसूत्र

सर्वेषां कथमस्मादहं पशुपरि वर्तते। तत्राज्यजिह्व
 द्रव्येभ्यो-चतुर्दशगुणं वर्तते। अतस्ते देवादेकं गु-
 णकारित्वे होमकारित्वे-जदेव-मन्त्राद्वैदेन-सुभा-
 रुतः जेदमाः कुठलेः तीव्राः शिरसास्तेषु सन्धेयु न स्य
 च होमस्य विषयवृद्धिर्वा विहीनोऽपि मन्त्रमेव अवापि
 तीक्ष्णोष्णतया देयमन्त्रेषु सत्यपि तच्च सौतेविषयं
 प्रतिनिधित्वेन... ताजिदेवतमन्त्रासाञ्च सावर्गं तेवृक्षे-
 रः सौतेस्तु शुद्धेषु आठले-चाहुलागते जेदमा विदि-
 वर्तते साः शिरास्यो त्र सन्धे-च विकाराश्च शाम्भानि-च-
 रादयः तद्वृ-च अवतहाहादयो... पाठेनार्द्रां ज्वरं त-
 षां प्रमोहं विप्रमं महमुच्चले। ज्वरस्य प्राधान्याहोर्मा
 सत्यजवर्गं भाव्यम्। तद्देहो यद्येवं ज्वरस्य कस्याहा-
 दो पठितः। श्लोकवन्धुरोयमुक्तं जन्मप्रयोग-... बर्हिह-
 पूर्विकामेवासिद्धु ज्वरोत्पत्तिं ज्वरनेष्टाचार्ये स्तुतं ज्वराह-
 यद्वृत्त्युपन्यासवादिनिः। अन्ते पठन्ति चिकित्सकः शम्भुनय-
 स्य तद्देहज्वरोत्पत्तिं...

क्षाम्भतिः कालः यु... स्वाभाव्यान् तस्य हि रोगस्यैव स्वभावो यो
 मेथेन क्षाम्भतिः कालः तर्जितः यद्विदितं ज्वरजः वि-
 थादिप्तिरन्तः नस्तु स्वभावो कतरं नान्यतः यो नान्य
 चिकित्सितोपदेशः किमर्थं... त्वानुज्जितः प्रातिरेगं बहु
 चिकित्सितान्नाशा निजे ननु विद्वानि स्वकृताः ननु विद्वत्त्व-
 रे नश्योपेक्षेति पश्चनु शोभाषाजो मयश्च निदोष-
 व्याथे प्रत्यनीकत्वात् सात्त्विकाच्च... यामुनोऽप्येति सूक्तं
 जपूरकचूपात्तकोलडाडिमिमित्वादि शब्दान् प्रकृतः प्रब-
 लः शीघ्रं प्रक्षाम्भति महात्माश्च दृष्टः कुकुरः जेष्टाचारं
 स्वादिष्टं मेष्टं मेष्टुरं रसप्रजेय... र्थः शस्य प्रांसम्भाथ-
 स्तान् प्रतमादातं तेन वा दोषेन चोदनेन निरासितेति ।

चूके तु वातजो मृगः कश्चित्वादिः पाठानुवृत्तं प्र-
 कृति सात्त्विकाश्चोपेक्षं राजाः कपित्थरागादृष्टाः वाकतिष्ठ
 तैर्विद्वान्... जूरमृदेकावस्वक रश्मे र्हेतुमिति वादि शब्दान्
 प्रक्षाम्भतिः व्योमते वैद्यनशेष्ट शीघ्रं चित्तं महात्माश्च
 इति भवामुत्तरपक्षे मध्युरं कलं च तैर्विद्वान्

चिकित्सेनशास्त्रे

अः मद्यमनुर्वर्षं च पाशशेचुवितन्तपि... लवस्थ
 कुतः प्रकरणापाशमसरेसेत तं नो जयेत दो म-
 द्यमनुर्वर्षं पाशशेचु अतः केतु ज्ञापयति पूर्व नो ज-
 नन्ते उक्तं च पूर्वका मद्यपाशशेचं हाज्यन्ति सहा हवत
 ... नुच शत्रुमार्गं पशन्तदा हावु तर्पस्थ सा ताता शशा दो-
 द्दन्ते मन्तो न विक्रियत इत्यर्थः ।

अन्ते शान्तिरिति- अन्तर्गतमिदं बुद्ध्या नृपुण-
 इति शशा तन्मन्त्रं मपवादिमादिन व्यप... उत्तरनो-
 माता याना ह्यनश्चातं देहमग्निं नक्तं नशः दोषं देशं
 च कलं च वीर्यं माता निमज्जते कश्चात्प्रतिपुत्रं सान्ना-
 सन्ति देहवगसां सिद्धत्वा च सा हिमिर्न माता गजा दोषय-
 ते मन्त इति... अमन्त्राण्यं प्रदेशं स्थातुं नृपुणमेव ज सुखा-
 शान्तिं मदश्च ग्राह्यं मनः पल्लवकरसादीनां च सात्त्विक-
 योषं बहुतामुपदेशः कोलादिभिः गजानि रम्भैः पञ्चा-
 म्भको मुखान्वयः चुक्रिताश्वाङ्गकौम्भः फलितप्रिगु-
 सेवामुशिर् अन्तुनामकमेहमपरा

कटं जलान्तरं येनैतेनोदका उद्वेग्यतोपजाया-
भ्यां जयेत्।

कथं महात्मनां निश्चारक्य आजातमह-
प्राशः शीघ्रं समुपव्याम्यति। उद्वेग्यं वातं हविरे
बालकमेते-यतोऽधिकमाशु वाजराशौ तज हविषि-
या शोषयुषतिनि। शोषयुषं हृष्टं नीरस्य-... नरेणु-
ति नीरसं जीर्णं सुततां जलं नरेणुष्वकञ्चनमेते
आजन्मारीचकं मरिचैव संलुप्तं पिबेन्निगदं तथं नि-
र्वाणः पुराणमिदं शः सौवर्जनाशमृजेन स-... र्जकां
ल्लिखन्मरिचान्शर्वांशानि दूते ल्लिखन्मरिचानि वा-
के शस्त्राग्रेनैकैव पुष्पैव गोपितं लज्जते महादुःखेति चेन्न-
येत्। कटुर्कटुतां येन मृद्वीकां शङ्ख कावे-... कावे-
रधवा सा-... र्जयुतां सह शोणे तृतीया दीपकोलमो-
ला शुक्लपुष्पैव कटुका ना मन्थ मन्थत्वं कृत्वा मति-
केन पेषयेद्भस्मेन मन्थमुद्वेज नीलपूरकस्य तद्वि-
मर्शना रसेन दौघं निरादिते-

निकितितस्थाने

कपित्थरागनिधौ न कुत इति हृदो न तां विधातेन-
कारयेत् सख्यमपि कारणी प्रसन्नमेवैवै न गच्छते
केन्युच्यते गुणं वृद्धा श्रुजते - मत्स्यपुकारजपडाख्या सं
कोचोष्ण... काचकुटुम्बं यदिहं कर्षं विधिहं दृष्टं देव-
नकं प्रति मन्त्रिणते इत्यविने तं विकल्पं मू भिजाग्निहा
ननु न प्रकृ लोकोदयविषय उक्तः मन्त्रिणताग्य-
द्वैतैः को द्वैतैः महत्यु हीन प्रसन्नहिक्कि - विकारास्तत्तक
स्माद्दृष्टविषय इति ब्रूते महात्माशक्त सन्निपा नाना कल्याण
'सर्गं महात्माशं निगच्छेदे न गच्छेत् नु अह
'दात्रं महात्माशे नरोत्तरश्चाहौ प्रतिक रयेत्
बुद्ध्याम्नायात् उच्यते एका द्वैताः किं लोहितं न उक्तः
बलः शीघ्रं प्रशाम्यति महात्माशक्त्या निगते नैव्यदी
यं पित्तमहात्माशक्त्या न कृत्यात् कफत्रयः शीघ्रं समु-
पक्षाम्यति दृष्टा निश्चित्यन्ते बुद्ध्याम्नायात् न... सन्निपा
ने इत्यविने विकल्पं मू जातपित्ताधिके पृथक् जातार्थिक
इत्यपित्ताधिके इत्यत्र शोकात्ते समस्त इति

पुनं नान्येऽप्यधिके च. इति तत्रादौ...
 विपातश्चेति कफश्चाजानु...
 शब्दलयेनं यत्तुः कारुण्यमिति

यदिह कर्म विदिष्टं पृथग्दोषवत्... विधिं
 तद्विकल्पं सिद्धयेत्. अथ दृष्टान्तैरेव तद्वत्त्वम्...
 अथैव दृष्टान्तैः शब्दमालम्ब्य शब्दार्थेति चेत्तद्वि-
 रुद्धः प्रत्यक्षः शीघ्रं प्रवृत्त्यति. महात्मनो विचारो कदापि
 विधीयते... दृष्टान्तैः शब्दमालम्ब्य शब्दार्थं श-
 स्त विहमद्वयशे कदापि च दृष्टान्तैः कर्म खदोऽप्य-
 नीत्याशयः शब्दमालम्ब्य शब्दार्थं शब्दमालम्ब्य शब्दार्थं
 लक्ष्मणपूर्वज आशयः शि... योऽहमर्थो दोषश्च कवि-
 कल्पेनो यद्वाप्य रसविकल्पेनो यच्चैकं कर्तुं द्वौ रसः क-
 ल्पः शङ्कुकाद्या रसाः कर्तुं द्वौ यथाद्वौ रसविकल्पेन विधि-
 जा सिद्धिर्द्विच्छन्तेत्यादि सादृश्यादप्यतिशयविशेष... गद्या-
 धोविशेषमुपेक्षार्थमृदोऽप्युक्तम्

यद्यपि दोषविकल्पेनो यद्यपि यथावत् कल्पः

स साधनं साधने शालीनं साधनासाधनविभागविनः
 जशब्दे नु सति हि हो इष्टं साधनासाधनविभागविनः । न
 हि साधनपरिच्छेदः कल्याणं कर्तुं गच्छति तस्मात्साधनमुक्त-
 मित्यत्र सृतिनिर्गम्यमिति मतः प्रहृषिष्या विद्यायाः क्ष-
 यमरः सौ हि मङ्गलशो दोषलोचनं मतः येषां च कृ-
 त्वात्यजतेः दोषप्रत्यक्षा त्रिकिलि... च मतः प्रहृषिष्यापि
 तौ दोषमपि मतमप्येत्याहुतं जेत्यत्र मयरोहतां जे तौ-
 रत्नयः

श्रीः

चरकनिरन्तरपदव्याख्या

कली - जज्जटः

आदशस्वामी - नारायणन मुरस्सु दक्षिण -

आदशसिरव्या - १०६० ^{इकायिका}

पुटसंख्या . १-१२४ १२४

प्रतिपुटं पङ्क्तयः - १६

नैरवकनाम - ना अननकृष्णशर्मा

प्रतिरूपिगसमयः - ९-६ १०५

माद्यं व्याख्यान्नवमः. मण्डलैर्ज्ञातरूपस्य तस्या एव पराश्रयतामि
ति दशमः. ज्ञातरूपस्य सुवर्णस्य शुद्धस्येत्यर्थः. मण्डलैः शत-
स्य विचित्रशक्त्युत्पादस्तस्या एव माषपर्णभृताया इति
ष्टां पिप्पल्यां प्रकुञ्चेत्तैलमापेक्षं त्रिष्टा इति विरामं प-
कुञ्चपलमित्येकादशः. श्वदंष्ट्रादिपाय सौ द्वादशः. फला-
नां जपनीयानामित्यादि त्रयोदशः. क्षीरैः शतावरीगर्भमि-
त्यादिकश्चतुर्दशः. कर्षं मधुकचूर्णस्येत्यादिकः पञ्चदशः.
ये तु क्षीरद्वयमाद्यं वर्णयति तेषामाजसिकं प्रयोगं पञ्च
दशं वर्णयन्ति.

मृतं निर्व्याधिर्नित्यगो युवा ।

सङ्कल्पप्रवणो नित्यं नरस्त्रिषु वृषायते ॥

अन्ये तु क्षीरत्रयमाद्यमन्यथा व्याख्यान्नयन्ति. माषपर्णभृ-
तायाः इक्ष्वादायाः अर्जुनादायाश्चेति सङ्कल्प्य पकल्प
प्रवण इच्छाप्रवणस्तन्नित्य इति नरग्रहणम्. किं स्त्रीषु वृ-
षायत इत्युक्ते गम्यत एव. तथास्त्रीग्रहणं च. तत्रैव वृ-
षायते नान्यत्रेति स्त्रीग्रहणमपि व्यर्थमुच्यते. नरग्रहणं
व कोऽपीत्येतत् ज्ञापयति. स्त्रीग्रहणं च सामान्ये

नैव स्त्रीति प्रवर्तते। एतत् प्रभावख्यापनम्। वा
जीकरणस्येति कथितैककृत्याद्यत्रैवं विग्रहं कु-
र्वन्ति। कृतश्चैककृत्यास्त कृतैककृत्याः अत एव सि-
द्धार्याः। एतदुक्तं भवति— कृतकृत्याद्यदिनाकुलाः।
एककार्यस्तुल्यमयोजनाः। अन्यैर्लैकमेवेदम् -
वर्णयन्ति। ततश्चायमर्थः— कृतमेकेनापि कृत्यं का-
र्यं तत्सर्वेषामन्यबहुमतं। ततश्चैकचित्ता तुल्यशी-
ला इतीच्छाकलारचबाह्यास्तुल्यश्च सत्त्वेन परासा
च य इत्ये - दि। यावत्तै नरः सह विस्रब्धास्तु व-
यस्यै वृषायते। ननु च ये य इति भूयो भूयः क-
स्मात् प्रयुज्यते। एकेनैव निर्दिष्टौ वा लक्ष्येत
एवोच्यते। सर्वगुणानामेकस्वी स्वरूपे अविद्यमान-
त्वा तस्माद्येय इति भूयो भूयः कुर्वन्नेतत् ज्ञापयति-
एकेनापि हवि हर्षाद्यन्यतमोपेताना वयस्येन सह
वृषायते। द्वित्रादिभिर्वैत्यस्य नरित्यादिग्रहणे-
न च सर्वपरिच्छेदास्त्रितयान्यग्रत्वं ज्ञापितं भव-

निकितितिस्य नि

ति। विहङ्गानां रुतैरिष्टैः स्त्रीणां चाक्षारं न स्वरै-
 रित्यादि। यावद्वयो नरजातमन्दश्च काको हरि-
 र्षस्य योनिपरः ममित्यत्र चिन्त्यते। यद्यकिञ्चि-
 न्मनसोऽनुकूलं तत्सर्वं हर्षदमितोतावदेव न्याय्यम्।
 ब्रह्मिग्रन्थकन्थानौपयुज्यते। एते विहङ्गरुतादयो मा-
 नसस्य वावन्तीत्युच्यते। यथर्तुप्रत्यनीकमन्य-
 बहार्थमित्युक्ते सर्वत्रर्तुविपरीतं लक्ष्यते। तथाहि स-
 कलमेव सत्यविधानं विहितवास्तव्यां स्तुषारसम-
 ये स्निग्धो नैवमाद्येवं सिद्धे यत्किञ्चिन्मनसा
 प्रियमिति तत्कृतवान्। विहङ्गानां रुतैरिष्टैरित्यादि।
 तत्सर्वत्र हर्षप्रदानां भावानां विशेषाः नि-
 ति। पिण्डं वसन्तस्यादावेव मन्मथोदीपनत्वादि-
 हङ्गानां रुतैरित्यादि। निदाये मत्तद्विरेफाचरितौ-
 इत्यादि। प्रावृषि नद्यं फेनोत्तरीयाश्चैत्यादि। शरदि
 रम्यचन्द्रोदयः दि। हेमन्तशिशिरयोस्तुल्यत्वाद्रति-
 भोगक्षमाराह्यं। सङ्कीर्त्या गुरुवल्लभा इति। सङ्कीच-

द्वितीयः (प्रथमः पादः)

काञ्चागुरु तद्वल्लभां याव सुतां सङ्कोचागुरुवल्लभां
सङ्कोचं कुकुरं स्तरस्या भोगं क्षमन्त इति ररति-
भोगक्षमाः । पतदुक्तं जवत्यत्यन्तं दीर्घलात् त्रिया-
माणां शैल्याच्च व्यवायारण्यात् रतेर्धयेष्टं उपभोगो
न च रात्रिजागरणदोषः । दीर्घलात्तासां गत्वा स्ना-
त्वा पयः स्वप्यादेतद्विधानं । सर्वेषामेतत्कृतवर्गतेः स-
म्पादयितुमिति सर्वं न्याय्यम् । सुरवाः सहया इत्या-
दि । यावत् स्त्रीचायुधमिवायुधं कन्दर्परस्येत्यर्थः ।
सर्वग्रहणेन सुरवः इत्यादिकमुक्तम् । वयो नवं यौ-
वनमजातमदश्च कालो वसन्त इत्यर्थः । तस्मिंश्च प्राय-
शः कुसुमायुधो दीप्यते ॥ इतश्चैतदेवं येनानुपूर्वीं
हे जित्वा वसन्तमेव निर्दिष्टवान् । विहङ्गानां रते-
रिष्टैरित्यादिसङ्ग्रहः । प्रहर्षयोनयो हर्षकारणानी-
त्यर्थः । व्यवायै सामर्थ्यन्ते, पञ्च - तारस्वास्मिन्
वादे माघपर्णभृतीये पुष्टिबलमन्वितः प्रदाः ।

इति जर्जटस्य कृतौ निरन्तरपदन्याख्यायां

माघपर्णभृतीयः समाप्तः ॥

चिकित्सितशब्दे

पुरा जातबलादिशब्दो विद्यतेऽस्मिन् पुमान् येन
यावदिच्छं स्त्रियः व्रजेत् यथा चाऽपत्यवान् सद्यो
ज्ञेयेत् तदुपदेक्ष्यते - अव चोदयति । स्त्रियो व्रजे -
दित्युक्ते पुंग्रहणं लभ्यत एव नार्थः । तत्रैतस्य स्त्रि-
यं व्रजति तस्यापि बाजीकरणप्रभावादपत्यभाक्त्वं
स्यात् यथा पुंसवनकर्मणा गर्भापि विवृतिरसायनेन
दीर्घायुष्माद्येवं स्त्रीर्गमनशक्तिः सद्यो भविष्यतीत्येवं
भाक्त्वमिति नाग्रहणं न्यायोऽक्षोन्नायमेक - ला एवाप-
त्यभाविनो जातबलाः अविनापत्यभागिनः अजातबला
अपत्यपत्यभागिन इति प्रतिपादयन् सवन् बल-
विशेषानाह - न हि जातबलाः सर्वे नराः नापत्य-
भागिनः बलिन इत्यादि । यावत्केचित्पयत्नै बल्य-
न्ते वृषाः केचित्स्वभावतः बृहच्छरीराः ये मैदस्मिन्-
स्तौऽप्यल्पव्यावायाः अल्पाश्रया अपि तु सारा बलव-
न्तो बहुप्रजाः कात्न्यो चिदिति कात्न्ययोगेन बलं येषां
ते कात्न्ययोगबलाः । स च कात्न्यो द्विविधः यौवनमृ-

लारव्यश्चैतदुक्तं भवति— यदा हेमन्तादिना कालेन
समन्वागतबलौ वसन्तेन - दनो भवति यौ-
वनं च सौख्येन्द्रियोत्सवभूतं प्रतिपद्यते । तदा बल-
वत्तमासाद्य प्रवर्तत इति । कथं च वनं कस्य इत्यु-
च्यते । आचार्यकं हि कालप्रमाणपेक्षिणी शरीरा-
वस्था वयः केचि - इत्येतदुक्तं भवति- शीतलनन्य-
वायस्य समर्थाः सम्पद्यन्ते । अङ्गनां गन्तुमिति मतिं
केचित् प्रयत्नैर्वर्त्तन्ते । औपनिषदिकौर्तैः तृणाः केचि-
त् स्वभावतः प्रकृत्यैवेत्यर्थः । यत एवं तस्मात् प्र-
कानां बलप्रदानित्यादि । प्राक् शुद्धशरीराणां निरुहा-
न् सानुवासनान् ।

बलापेक्षी प्रयुज्जीत शुक्रापत्यविवर्धनान् ॥
एतदुक्तं भवति— शुद्धानामेधिताग्नीनां यथा बलं प्र-
युक्तं वाजीकरणं य - न्यथानर्थयिते । तयोः धृतादि-
भिः क्षीरमांसरसाशिनां विधेया इति । पिष्ट्वा करा-
हमांसानित्यादि । यावत्तं पिबन् भक्षयंस्तांश्च लभ-

ते शुक्रमक्षयं सन्तानप्रवृत्त्या आक्षयमित्युपचारंते ।
 तप्ते सर्पिषि भर्जये . . माणा गुळिका इत्ययमभिप्रा-
 यः । सर्पिषा तप्तेन नवनीतावरस्थामतिक्षान्तेन नव-
 नीतावरस्थायां हि सावशेषकाकशेयावयत्वादम्नानु-
 गतं प्रयोगेनेष्यते । ननु सर्पिषीत्युक्ते तदेव गम्यते -
 - नीतांशकेत्युच्यते । अम्लचार्यकान् नवनीतं घृतस्ना-
 तमित्यस्ति नवनीते घृतव्यपदेशः । तस्मात् तदपन-
 यनार्थमिति व्याख्यालयन्ति । तेन च तप्तेन ताः संह-
 तिमासादयन्ति । तथा न भिद्यन्ते द्वे प्र - डिमसा-
 रिक इति सारिके सान्द्रीभूत इत्यर्थः । दधि दाडिमा-
 म्लमिष्यते । नान्यत् भुक्तार्दितस्य शुक्रक्षयहेतुकत्वेना-
 म्नानादम्लोऽम्लं पच्यते । अम्लश्च पाकः शुक्रनाशन इ-
 त्येष प्रथमा । मांसानां - ध्यानामित्ययमतिदेशो
 गण्यतेति बहुत्वादपि मैव्यानामेक एवायं विवक्षि-
 तो द्वितीयः । माषानङ्कुरितान्निस्तुपूषान् साजहाफला-
 नित्यादयं तृतीयः । अजहाकपित्थक - आर्द्राणिमस्य

द्वितीये (प्रथमापादः)

नृभजिताः कृतप्रे सपिषीति विरामो मत्स्यशब्दस्य
 सामान्यवाचित्वेऽपि रोहितग्रहणम् प्रधानकल्पना -
 श्रयणाद्रोहितो मत्स्यानामित्ययं चतुर्थः। घृतमृदं
 रसे च्छाग इत्यादि पञ्चमः। कुटकं मत्स्यमांसानामि -
 त्यादि गो . . हिषे च रसे मत्स्यान् स्निग्धाम्बु -
 क्वणे पचैदित्यादि। यावन्माषपूपकिकानां तदगमर्थि -
 मुपकल्पयेत्। एतौ पूपकिकायोगौ पूर्वैः पञ्चभिः सह
 सप्तमाषात्मगुप्तेवेत्यादि। यावत् घृते पूपकिका -
 कः कौकिलाक्षकः। शर्करायास्तुलैकेत्यादि यावदेव वृ -
 ष्यः परं योग इति नवमः। शतावर्या बिदार्यावेत्यादि।
 यावच्छर्करामद्युसंयुक्तमपत्यार्थी प्रयोजयेदिति दशमः।
 घृतपात्रं शतगुण इ - प्रयोगात् पुरुषं कुलिङ्ग इ -
 न दृष्यति इत्येकादशः। सिर्षेष्टतोपला पलशतमित्यादि।
 यावच्छुद्धा उत्कारिकां कार्याश्चन्द्रमण्डकसन्निभाः इति
 द्वादशः। इदानीमुक्तानुक्त वाष्पीकरणसङ्ग्रहायाऽह -
 यत्किञ्चिन्मद्युरं स्निग्धं बृंहणं मनसश्चैव तात् सर्वं वृ -

चिकित्सितस्थाने

प्यमुच्यते । द्रव्यैरेवं विधौ स्तस्मात् भावितः प्रमदां व्रजे -
 दिति भावितग्रहणेनैतत् ज्ञापयति । यावत्सर्वमिना
 भावितं देहे द्रव्यं स्यात् तावत् गन्तव्यं न प्रयोगा -
 नन्तरं शुद्ध्यादीन्यम्कलेऽपि शुक्रजननानि मध्वादी -
 नि रूक्षाण्यपि यत्किञ्चित् मधुराद्ये तद्विरोधी उच्यते -
 प्रभावादधिमध्वादीन्यम्कुरुक्षाण्यपि वाजीकरणानि
 न केवलं गुणभावादेव द्रव्याणि कारकाणि किञ्चिदपि
 द्रव्यप्रभावश्चाचिन्त्यः । शास्त्रैकसमधिगम्य पुनैति न
 विरोधः । ननु चात्मवैगेन चोदीर्ण इति न्यर्थं । न हि पर -
 वैगेनोदीर्णता सम्भवति । उच्यते - अयमपि प्रायः - चा -
 वदिच्छयौद्भूतः । रां हर्षकाष्ठामारूढस्तावत् प्रमदां
 व्रजेत् । उक्तं च - नानुद्भूतहर्ष इति । किञ्च स्त्रीगुणैश्च
 प्रबहर्षितौ भावभावसंवाहनादिभिरित्यर्थः । गत्वा स्नात्वा
 पयः पीत्वा रसं बानुशयीत ना तथा । शुकं च बलमेव
 च । इति । ननु चार्धरात्रे स्नानादीनामप्युक्तत्वादाम्भ -
 वैयर्थ्यमुच्यते । चापत्तादनियतगामिनोऽपि प्रायशो दृ -
 श्यते । तस्माद्यदा स्नानादयमसम्भवन्ति तदैवं कर्तव्यमि -

द्वितीये (प्रथमः पादः)

यमिप्रायः। नवे - त्यां परतो नचैत्यादि। यावत्स्पृष्टमा-
 शु विशीर्येत। तथा वृद्धस्त्रियो व्रजन्नित्यत्र चिन्त्यते। द्वि-
 दृष्टान्तोपादानम्। किं तटाकमिव काजलं जन्तुजग्धमिव
 काष्ठमिति ब - - स्यानुसारतः - - त शुक्रलावृद्ध-
 स्योपक्षीणशुक्रदृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकसिद्धेरित्युच्यते।
 बालवृद्धयोर्यद्यप्यल्पशुक्रत्वं तथापि तटाकरस्याल्पजल-
 ते न्यागादिपूरणं सम्भावति। तस्य हि कालुष्यक्षौभ-
 णादयो भवन्ति। न पुनरत्यन्ततटाकविनाशः। एवं बा-
 लस्याल्पव्यल्पवीर्यत्वादयं वृद्धस्य त्वपचयादेवापचयो-
 ऽभिगमने त एव शुक्ररक्षकाष्ठस्यैव जन्तुजग्धस्य स्पृ-
 ष्टमात्रस्य विनाश इत्ययं विशेषोऽभिधित्सित इति। किं-
 च बालस्य कफभूयिष्ठत्वात् शुक्रक्षयैऽपि नात्यन्त-
 ष्मणोपस्तब्धत्वात्। वृद्धस्य तु शुक्रक्षयात् वातभूयि-
 ष्टत्वात् भूयो मातरिष्वा, व्यापितबलौऽसूनैव हरतीति यु-
 ज्यते। दृष्टान्तद्वयं तृप्तस्यापि स्त्रियो गन्तुं न शक्तिरुपजा-
 यते। तस्मादाह - निरित्यादि। यावन्नारीणामरसज्ञत्वा-

दक्षिणचारादसैवनात् क्षयोऽत्र शुक्रस्यैवाभिप्रेतो न य -
 क्षमेति । कुतश्चेत्क्षिप्तं स्त्र्यभिगमनशक्तिरुदेत्यतः पदै -
 हसत्वबलापैक्षी हर्ष इति सत्वयोः स्त्रीलं । प्रवरावरमध्य -
 विभेदेनमागेन तत्र समसुविभक्ताग्निः सान्ध्यः सुविनि -
 ष्टमांसशोणितः समप्रकृतिः सर्वैः सारैरुपेता यथोक्तप्र -
 माणौ बलिमध्यैर्नैषां मध्यबलो हिनेन हीनः - - कं -
 मापे प्रवरावरमध्यभेदेन तस्माद्देहबलं सत्वबलापै -
 क्षते हर्षः । शक्तिश्च हर्षज्जायते । आपैक्षिकी शक्ति -
 श्चाऽत्र स्त्र्यभिगमनलक्षणा । हर्षश्चाऽत्र मानसप्रसा -
 दपूर्वको वराङ्गमथनस्यैष्टः । न केवलं - - -
 वराङ्गमनशक्तिरिति - - मयगतमिदानीं एत -
 द्यत्र - - व्यवस्थितं कथं वा प्रवर्तत इति तदाचष्टे -
 सर्वत्रानुगतं देहे शुक्रं संस्पर्शने तथा ।
 किं वदस इक्षो । यथा दक्षिणे नवनीतं तिले - - तले -
 त्येतदुक्तं भवति - नैकदेशे अपितु सर्वं व्याप्यावस्थि -
 तं देहमिति । ननु च त्रिदृष्टान्तोपादानम् किमेकैर्नैव

द्वितीयोऽध्यायः (पादः)

दार्ष्टान्तिकसिद्धिस्तु न्यत्वात् दृष्टान्तानां नानार्थात्
 स्त्रीदृष्टान्तोपादानेनोच्यते । चीन् दृष्टान्तेनैतत्ज्ञापय-
 ति- यथा दृष्टान्तनानात्वं तथा दार्ष्टान्तिकस्यापि
 नानात्वं । यथेक्षौ सर्वत्रानुगतौ रसौ मध्यमया चै-
 ष्या आपिरस्त्रीराते । एवं पुमानपि कश्चिदेवं विद्योक्त-
 वति । यस्य यो क्रियया भवन्ति प्रवृत्तिरन्यधातोः
 अन्यस्त्वेवं विध्यः । पुमान्यस्य सङ्कल्पमात्रेणैव दध्न्
 इव नवनीतमन्त्येन प्रयासेनैव न्यज्यते । तथान्यस्य पुं-
 सः स्त्रीभ्य इव महता प्रयासेन गानिन्यक्तिर्नीयते ।
 तस्मात्पुरुषनानात्वाविष्करणाय दृष्टान्तत्रयोपादान-
 मिति । ननु च देहे संस्पर्शने तथेति द्वयोपादानं न
 कञ्चनार्थम् । पुष्पात्येकैर्नैव पयप्लवा रत्नैर्लभ्य-
 ते । स स्पर्शनेनापि देहो लभ्यते । इत्युच्यते । देहस्य
 सकलार्थवाचकत्वात् केशादीनामपि ग्रहणं स्यात् ।
 तदन्तर्भूतत्वात्तेष्वपि शुक्रमिति स्यात् प्रतीतिः त-
 निषेध्या अवरचिकित्सितसम्बन्धो द्विविधः के-

पञ्चमुक्तं स्वस्थोर्जस्करं व्याधिनिघातकं - स्वस्थो -
 र्जस्करं रसायनवाजीकरणतन्त्रे निर्लेपः साऽन्वयतेति -
 वातकरणस्यावयवः साते न वक्तव्ये अतः प्रा-
 धान्यादग्रनुत्पन्नत्वाच्च जन्मप्रलययोरवश्यंभावि-
 तात् प्राधान्यमग्रापाठायागोत्पन्नत्वं कथं या-
 वता कामादीनामभिघातनिमित्तानां च प्रागुत्प-
 न्नत्वान्न शारीराणामित्यभिप्रायः। ज्वरपि -
 यं न तदाश्रयत्वाद्वासवदत्तादितत् ज्वरवत्त्वम्।
 कस्माद्यदि व्याधितः स्वयमुपदिशति सहास्यो
 भवति। ज्वरशब्दस्य रोगपर्यायित्वादज्ञानशारी-
 रव्याधिनिर्मुक्त इति यथास्थितवस्तुप्रकाश- व -
 श्च स्तुत्यास्तुताश्च प्रसन्ना श्रेयसा योजयन्ति। विवि-
 क्ताद्यभिधानादेतत् ज्ञापयत्येकान्ते सुप्रसन्ना
 आसीनाश्च गुरवः प्रष्टव्याः। कृतान्नकिग्रहणैर्न न
 परीक्षाकरः। किन्तु श्रेयोऽर्थि- ति ग्रहणम्। कस्मात्त-
 स्य प्रस्तुतत्वान्निदाने च निर्लेपितत्वान्न ज्वरस्य स-

र्व रोगानिधानात् विशेषज्वरानिष्पन्नपायाददो-
षः सन्देहो दुर्द्रकोपपरिग्रहाभ्यां प्रवृत्ते चिकित्सा-
सूत्रमनुक्तविषयनिश्चयार्थत्वाददोषदेहेन्द्रियमन-
स्ताविति, नतु प्रश्नो नाऽपि व्याकरणं नार्थगरीय-
स्त्वप्रख्यापनात् सर्वव्याधिवैकल्यादरम्भः देह-
ग्रहणादिन्द्रियमनोग्रहणमन-रेता पादाश्रितपरितपे-
न्द्रियमनसि तप्येत कुक्ष्योपपाते तदाश्रितपिपासि-
प्पातवत् शरीरमनसोऽर्थधिष्ठानत्वादिन्द्रियाश्रयत्वादधि-
कं न देहेन्द्रियमनसां भिन्नत्वात्तद्व्यथा- अर्बुदादयो-
दादयो मनःआश्रिताः इन्द्रियाश्रितास्तच्छक्त्या कुरु-
दयोरस्य युगपत्सर्वव्यापित्वमत्र तु क्रमः] स पूर्वकै-
वली भूत्वा पश्चाद्दोषोऽनुबध्यते] तथा.

शरीरौ जायते पूर्वं देहे मनसि- . . . भूत्वा
पश्चाद्दोषैरनुबध्यते, पूर्वं केवलाः पश्चान्निर्ले व्यापि-
श्रुक्षणा इति तस्य मन्यतरत्तपानि वर्तते, अपितु वर्त-
त एवायमाचार्यस्येन्द्रियतपोकेशतोऽभिप्रेत एव -

नि रसनस्य चक्षुषोराकुलत्वादिति चक्षुरिन्द्रियस्य
 रोमहर्षे वातातपासहित्वेन स्पर्शनिन्द्रियस्य शब्दसह
 त्वासहत्वाभ्यां श्रोत्रेन्द्रियस्य वैचित्र्यमरति ग्लानिम -
 नस्तापकृष्णमिति . मनसो विकाराणां अविष्ठात्
 च सैन्द्रियस्तस्माच्च इति व्यतिरेकाग्रहणं . साधु न चे -
 दं शिष्यसूत्रमाचार्य एव केनचिदुपोद्धातेन शिष्यस्य -
 त्पत्यर्थमासूत्रितमपि दर्शयति — अन्ये त्वन्यथा व्याख्या -
 नयन्ति , अविष्ठानद्वयमे - देहेन्द्रियं च मनश्च देहे -
 न्द्रियमनसी , ते तप्तं शीतं यस्य स तथा . देहेन्द्रियशब्दे -
 न स्पर्शनिन्द्रियमपि प्रेतम् . कुतस्तस्य व्यापकत्वात्तच्च
 हि सर्वेन्द्रियाणि व्याप्नोति . आचार्यकं हि तथै - न्द्रि -
 यमिन्द्रियाणामिन्द्रियव्यापीकं च त इत्यादि . सर्वरोगा -
 ग्रजत्वं शरीरानधिकृत्योक्तम् . देहेन्द्रियतापित्वेन बलि -
 त्वे सिद्धे बल्यपि ध्यानमाशु संक्षेप्तत्वादिति बले प्रधा -
 न - त्वत्वं मारणात्मकत्वात् प्रकृत्ये ध्रुवम् . कसं शीताङ्ग -
 त्वात् तस्मिन् काले तस्य च प्रत्यामिकं लिङ्गं सन्तापो दे -

हमानस इति, न प्रकरो च महत्तम इति वचनात्, अत्र -
 रथास्वन्येषां च रूपत्वात् ज्वरस्येति । प्रकृत्यादीन्
 रक्षापर्यन्तान् भगवन्नुक्तमहसीत्युपस्कारः, एते च प्रश्नाः
 सकलेनाध्यायेन व्याख्यायन्त इति प्रश्नव्याकरणाय ज्व -
 राधिकारे यद्वच्यं तत् सौम्य - मिदमप्रतिज्ञा न कश्च -
 न ज्वरो विकार इत्यादि । न निखिलाभिधानात् पृष्ठानपृ -
 ष्ठांश्च विधीनाचार्याः प्रदर्शयन्ति, निदानपूर्वरूपादिवत्
 द्विदोष गुल्मोन्मादादिवत् संपृष्टलिङ्गानपरांस्तु गुल्मो -
 सी नार्थमुन्मादप्रसङ्गः ।

इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ।

तस्येष्टविषयप्राप्त्या सान्त्वाश्वसैश्चेत्यादि ।

एकोऽर्थो दुःखकृद्दणो नामपर्याययोरेकार्थत्वादयुक्तमभि -
 धानं तुल्याश्वभिधानमुन्निधानं पर्यायः । यथा सन्तिल -
 नर्थान्तराणि पर्यायशब्दाभिहितानि एते च पर्यायाः सर्वे -
 षां यावदीनां सामान्या अपि सन्तापलक्षणस्याऽयस्य वि -
 शिष्टस्य प्रतिपादनाय निहिताः कश्च सामान्यशब्दापेक्षे

यं भवेद्व्यत्य - प्रकरणपदविशिष्टार्थसन्निधानाद्योक्ता
 अपि निदाने प्रसङ्गतन्त्रयुक्तिन्यायान्न पौनरुक्त्यमा
 वहन्तीनामपर्यायशब्दयोरन्ये परिहारं वर्णयन्ति, यदि प
 र्यायग्रहणमेव केवलं स्यात्, संशयैर्वा तस्माद्विशेषणा
 योपादीयते, नामपर्यायैरित्येतच्चायुक्तं, नात्र गुल्मवानस्या
 नपर्यायो, क्षीणोऽस्य कृच्छ्रदेहव्यापकत्वात् ज्वरस्य तस्मा
 त्वयमन्योऽर्थदुःखरूक्षणा नामैकः सा ते विविधैरिति
 के किमेतदुक्तं भवति - ज्वरादिभिरप्युच्यते सामान्यशब्दैर्वि
 शेषशब्दैश्च यद्व्यादिभिरिति युक्तम्, प्रकृतिरिदानीं व्याक्रि
 यते, ज्वरस्य प्रकृतिरुद्दिष्टा, निदान उद्देशमात्रे सा च द्व
 यी उत्पत्तिकृता स्वाभाविकी चोत्पत्तिकृता दोषाः शारीर
 मानसाः, शारीरा वातादयो मानसो रजस्तमसी, स्वाभावि
 की पञ्चत्वरूक्षणा यमस्वभावेत्यर्थः कुतः यद्व्यादेदि
 नं नहि निर्दोषज्वरः समुप - निग्रहनां स्वपरतन्त्र
 योः सम्प्रत्ययात्, इच्छत्युभयमेतत्तु ज्वरो व्यामिश्ररूक्षणाः।
 तथा ज्वरेणाविशता भूतं नहि किञ्चिन्न तस्यते।

शिवं शिवाय भूतानां स्थितं ज्ञात्वा कृताञ्जलिः ।

क्रोधान्निद्रां च कान्देवमहं किं

धर्मांगेग्रहवतां, परतन्त्रेऽपि, ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिरा तन्म -
प्रहर इति देहान्मोच्यते, तस्य देहस्वस्वामिभावेन स-वा -

विकारी निर्विकारः, परस्वात्मेति वचनादत्र समादद्विका -
र्यो स्वदेहिवात् गुण गुणवत् गुणश्च गु -

णवादेति तन्त्रयुक्तिन्यायात्, अथवा कस्माज्ज्वरस्य प्रकु -
तिर्दोषाः शारीरा मानसाः, यस्माद्देहिनमात्मानं निर्दोषं
निर्विकारज्वरः समुपसर्सेत इत्येतन्न संशयबीजस्याभा -

दुरवेनायोगा-तस्मादन्यथा न्याख्यायते - तन्त्रका -
रैर्णैवायमर्थो निर्लोकितः -

सत्त्वमात्माशरीरं च त्रयमेतदधिकरणं, तस्यथा संयो -
गपुरुषस्यैष्टो विशेषो वेदनाकृतः, तथा वेदनानामद्विष्टा -

सैन्द्रिय इति वचनात् पुरुषकस्य सम्बद्धस्य सर्वेष्व -
मदिदन्निरिति व स्वाभाविकीं व्याचिरव्यासुराह - क्षयस्तम
इत्यादि, क्षयहेतुत्वात् क्षयामोहनात्मकत्वा तमाः सन्तापहे -

तन्नात् ज्वरो मारणात्मकत्वा - मात्मको यमसम्भाव -
त्यस्मात् पञ्चत्यप्रत्ययान्ताणामिति . ननु स्वधर्मक्षेत्राणि -
मित्तं प्रायशामतआह- क्लिश्यतां स्वेन कर्मणा स्वेनाधर्म-
णैत्यर्थः। अन्ये तु यमात्मजमित्येवं पठति व्याख्याय -
नाम इति द्वन्द्वं, यमो प्रसूत इति यद्वत्, तस्माद्यमाच्छरीर-
मानसदोषयमाहोभाहिद्रोहाद्वा, अथवा यमात्मजा यमसून-
व इति, कथं रुद्रकोपादुत्पन्नानां यमात्मजत्वं परिग्रहात् जी-
सनस्वभावाद्वा यमात्मजत्वमित्यस्य प्रकृतिं प्रोक्ताः, एवं प्रकृते-
रुक्ता, द्विविधा यद्वदिति, वृद्धा ब्रुवते इति शब्दः समाख्यारो-
वेति प्रवृत्तिरिदानीमुच्यते, ननु च प्रवृत्तैः प्रागुपादानंततः
प्रकृ - नां किमयं तन्त्रस्य कर्तुर्यस्य उच्यते ॥ श्लोक -
न्यातुरौघमुक्त्वा नान्यं हेतुं पश्यामः . शिष्यास्तजलाद्यादो-
षः . शिष्या हि सन्दिग्धमतस्य एव प्रश्नरान्ति, यदि तेषां स-
था वस्तुज्ञानं स्याच्छिष्यतैव हीयेत . परिग्रहान् वृत्तिरुक्ता .
विस्तरेण रुद्रकोपादुच्यते . निदाने संक्षेपेण - - ज्वरस्तु खलु
महेश्वरकोपप्रभवो विमाने भूर्भ्रश्यति तृकृतयुगे केषांचिद -

त्यादानात् साम्प्रतिकानां शरीरगौरवं, गौरवाद्भूमः। अ-
सञ्चयः सञ्चयात् परिग्रहः परिग्रहात् लोभः प्रादुर्भूति इ-
ति, यावच्छ्वरादिभिः यद्विधिमिराक्रान्तानीति विस्तरौ उ-
क्तं उद्भूतौ पाद्विस्तरवति प्रवृत्तिराख्याता, प्रवर्त्तनं प्रवृत्तिः।
प्रथमं जन्म यदि तन्नाम भविष्यत् दपश्यत, ग्रन्थस्तु
स्पष्ट एव तैर्न नव्यारण्यायते,

शिवं शिवायां भूतानां स्थितं ज्ञात्वा कृताञ्जलिः।

उक्तवान् ज्वरं किं करवाण्यहं,

तमुवाचेश्वरः क्रोधो ज्वरो लोके भविष्यसीति।

अनपराधिनि मनुष्यलोके केन क्रोधव्रतमास्थित इत्येतच्च
विबुद्धम् उच्यते भगवता— योगबलेन भ्रष्टां प्राणनीको-
भजेनाऽधर्मेण परिगृहीतास्तेषां ज्वरोत्पत्तिः तावन्नीदृष्टा।
ज्वरं नियुक्तवान्, उत्तीर्णव्रिताभिदानात्— तिजन्मादौ
निधने च त्वमपचारान्तेषु चापश्चारान्तराणि तन्निदानानी-
त्यर्थः, उक्ते, प्रकृतिप्रवृत्तिप्रसावस्यावसरः, अथ कौट्यं प्रभा-
लः, भग्नं भाव उत्पत्तिरात्मकाभौ जन्मप्रकृष्टौ च— जन्म-

सामर्थ्यं, शक्तिसाधारणापूर्वजि उत्पत्तिविशेष एव। रौद्रत-
 स्ताथाकृक्षणकार्यनिर्मेयः प्रभावशब्देनोच्यते। यथा सन्ताप-
 रसाऽरुचिरिति छेदः। तृष्णा साङ्गमर्दादि न्यव्याच साङ्ग-
 यत्र सौज्यते, ऊष्मावैत्यन्तकार्त्त आह- निव्यनेन
 महत्तम इति। प्रभातौऽयं ज्वरस्य सन्तापौऽन्यथा यदि पित्त-
 रसायं केवलस्य धर्मः स्यात् वातश्लेष्मारब्धयो न स्यान्ननु-
 देहेन्द्रियमन . . . किमत्र सन्तापौऽनापिधारा,
 ऽपि तापवाचित्वाद्यत आह-

वैचित्र्यमरतिर्लानिर्मनसस्तपकृक्षणमिति ।
 कथमेतदवस्येयम् । ज्वरस्यैवायं प्रभातौ न कारणकृत इति ।
 आत्मकृष्णोऽपि प्रदर्शनात् ज्वरप्रत्यात्मिक .
 . . कृक्षणमिति सर्वभूतोपतापात् । ज्वरेणाविश-
 ताभूतं नहि किञ्चिन्न तप्यते, भूतं मानुष इत्यभिप्रायः। तदा-
 रम्भकाणि भूतानि वा सर्वप्राणिन इतिवत् । न

भ्रमरक वारक सन्निकषाणामन्तापकृक्षणत्वान्ना-
 न्तःसन्तापादिति ब्रूमः। यदि पीडाऽत्र सन्तापशब्देनाभीष्टा स्यात्।

तस्मादत्रेष्टानि

प्रज्ञावात्मकदाणयोः

को विशेषः. उभयत्र सन्तापस्याविशिष्टत्वाद्युच्यते. विशे -

ष्टकिङ्कसहचरितत्वादन्त्यत्वं तृष्णादिभिः प्रायणकाले च

तमोरूपत्वात्. अन्ये च रोगाः शरीरं मनो वा पीडयन्ति. अ -

यं पु - इति साधु. त्रिः सङ्ग्रहप्रणयनं किमर्थमित्यस्य

प्रकृतिं प्रोक्तैत्येकः. सूत्रस्य प्रकृतिश्च प्रवृत्तिश्च प्रज्ञावश्च

निदर्शित इति प्रकरणस्याध्यायस्य यथाक्रमं यथाप्रक्षं

उक्तं ज्वरं चिकित्सितमिति स्य - प्रदर्शितावन्निवेशतन्त्रं

च संस्कृतमाचार्येणैत्यदोषः. अथ किं कारणमित्याह -

निदाने कारणान्यष्टौ पूर्वोक्तानि विभागशः. इति.

ननु प्रकृतिकारणयोरन्यतराभिधानाख्यविशेषात् प्रक्रियते -

स्मादिति प्रकृतिः. कारणराजदस्तन्युत्पादितैः करोतिरपि क -

र्तुत्वे दीर्घत्वं शास्ति. शौनकीरित्युभयोर्हत्वर्थस्याविशि

ष्टत्वादत्र समाधिमाहुः. कार . पान्तद्वयश्चावातात्पित्तात्

कफाद्वातपित्तकष्यां वातक्षेष्माक्यां पित्तक्षेष्माक्यां वातपि -

तक्षेष्माक्य आगन्तोरष्टमात् प्लान्मप्रेतं प्रकृतित्वं च तत्कार्ये -

षु दोषेष्वेवमपीनउक्त्यगोतश्च नोपपद्यते, यतो ग्रन्थोऽप्य
 रन्यायते, ग्रन्थ एवं व्यवस्थितोऽष्टाभ्यः कारणैर्व्याज्वरःस
 णान्तद्वया वातापित्तात्कफात् वातपित्ताभ्यां वात
 श्लेष्माभ्यां पित्तश्लेष्माभ्यां वातपित्तश्लेष्माभ्य आगन्तोर
 ष्टमात्कारणात् रूक्षादिष्वशाब्दे कल्पना आर्थभि विध्यती
 ति चैवतो रूक्षादीन् यनदोषाणामात्मकाश्च इति
 तन्न इह वातादयो विश्वस्य व्याधिगणस्य कन्तारो न ज्वरस्यै
 वैकस्य तस्मादन्यथा व्याख्यायते, प्रकृतिश्च द्विविधा व्या
 ख्याता, औत्पत्तिकी स्वाभाविकी च, तत्र संभ
 वमात्रं व्याख्यायते, कारणं तनन्तरोत्पादकम्, सम्प्राप्त्यन्तं
 यतोऽनन्तरं कार्यत्वादो ज्वरपूर्वरूपस्य निदानं, उक्तत्वान्म
 खलैरस्य मनन्ताभिरुक्ष - ते दोषा कदाचित्कृत्वान्नि
 दानैरितानामेषां अवश्यं तया ज्ञातः, वैकृतमल्पश्चैत्यनेनो
 न्मादपूर्वरूपव्युदासं करोति, देवगो ब्राह्मणानां हिंसारु
 चित्वादेः अरिष्टं यु - निमित्तत्वादस्य पुनः सानिनि
 त्तत्वमप्यिष्टानद्वयं व्याधीनां प्रतिपादितमेव, किमिह पु -

नरुक्तेत्या, अस्य द्रव्याश्रयत्वादन्वेषां पुनरेकाश्रयत्वमि -
 ति बलकार्त्तौऽपि निदाने प्रदर्शितो देव - - इत्यादि। नि -
 दानस्थानमनिदानस्थानमनिदानशब्देनेष्टं, किन्तु यत्र य -
 त्र निदानोक्ति रथवा वातप्रकोपनोक्तान्वासैवमानस्य द्वि -
 प्रं वातप्रकोपमापद्यते. न तथे - - पित्तश्लेष्मणो -
 रप्युदाहार्यम्. एतदुक्तं भवति - तस्मात् प्रकुपिता दोषाःस्वे -
 षु स्वेषु कर्त्तव्ये व्याधिं विदध्यति, बलं वा कुर्वद्भिः, आत्म -
 रुक्षाणां तु व्याख्यातः। प्रभावव्याख्याप्रसङ्गः

त्यस्यावसरः, विधिः प्रकारो भेदो विशेषः, विविधो
 विधिर्भेदेन ज्वरः शारीर इत्यादि। यान्त्र भिन्नः कारणभे -
 देन, पुनरष्टविधो ज्वर इत्यादिष्य व्याकरोति, द्विविध -

ग्रहणम् - - काकबलादित्यस्या -
 यमर्थः। दोषश्च काकश्च दोषकार्त्तौ तयो बलाबलात् पुन -
 र्युक्त्वान्ताभिहितं दोषज्व - - त्वे यथावसरं प्रति -
 प्रादुर्गच्छति न साध्ये सुप्रणीतसूत्र - मानद्वयश्च दोष -
 बलात् स्रोतोभिर्विसृता दोषाः गुरव इत्यादि। निदाने च

विस्तरौक्तमबलत्वं च प्रकृतिदूष्यान्यथा -
 त्वे च यथावसरं प्रतिपादयिष्यति । तार्क्ष्यं सुप्रणीत
 सूत्रसङ्ग्रहमाख्यं चेदं तन्त्रम् । कान्ये त्वावदयो दोषभेदात्
 समसम्प्राध्यानिदाने विषमसम्प्राध्यानिदाने ज्वरत्वे क्लेश
 तो व्याख्यातो दोषोक्तबलाबलत्वेन च सन्ततादिभेदात्
 पञ्चविधो भवति 'न वातादिजातिं जहाति' अत्रोच्यते - १
 ते ज्वरादयो वृद्धे दीर्घे रास्यन्ते न क्षीणेः क्षीणानान्तर्ज
 ननाशक्तेः - षण्मुष्णेन संबुद्धं पित्तं शरदि कुप्यति ।

तथा द्विष्टोषधीमिश्रं मधुराग्निश्रितः कफः ।

हेमन्ते सूर्यसन्तप्तः स वसन्ते प्रकुप्यति ॥

तथा - संबुद्धिं बलकात्वं च प्राप्य दोषस्तृतीयकः ।

त्यादि । ननु चैवं व्याख्यायमाने व्याहन्यते, इदं यथा
 वृद्धे स्तथा क्षीणे व्यधियः पञ्चविंशतिरिति, तन्न क्षीणानां
 स्वकर्महानिरेव व्याधिः क्षयवृद्धौ दोषाणां दो - - मि -
 त्याम्नान - ने समसम्प्राध्या विषमसम्प्राध्यावेति । तत्र न -
 नु सन्ततादित्यनिर्देष्टव्यं कोऽन्यो ज्वरो यस्य समसम्प्राध्या -

पादः स्याद्विपर्ययिज्वर इति च विषमज्वर प्रकृत्या तुर्य
 कविपर्यय इति सोऽप्यत्रैव - सिद्धिरिति - वृमः
 स्रोतोभिर्विसृता दोषा इत्यारभ्य यावत् त्रिविधो धातुरेके
 को विधातुस्थः करोति अमित्येतच्च बाकिशब्दनामिप्रका
 रणमात्रम् - दोषकालावकर्णो - दस्य - ननु प्रकृतिदूष्य
 योरपि कार्यः परिग्रहः दोषकालवदुच्यते, दोषकालादिवत्ता
 दादिशब्दो लुप्तनिर्दिष्टः, सन्ति चादिमध्यान्तलोपाः, भाष्ये
 च प्रदर्शनात् - कालदूष्यप्रकृतिभिर्दोषस्तुल्यो हि सन्तत
 मि - लुग्रहणादवरोध्यं वर्णयन्ति - तेषां गम्भीरोऽपि
 प्राय इति न शक्यते, नुस्त्तुमिति, सन्ततसततयोरैकार्थत्वं
 कित्, व्याकरणे - समश्च वा हिततयोरित्युच्यते, तत्र विकल्पेना
 लोपो दर्शितः न पुनरर्थः, पदात्पदात् - वैदव्यवहारात्
 स च संज्ञातः परिभाषातः प्रकृतिप्रत्ययविभागात्तन्त्रान्तर
 तो रूढेश्चात्र स्वतन्त्रपरिभाषातो, वगतिरहोरात्रे सन्ततको
 दोषकालावनुवर्तते, न च स्वतन्त्रपरिभाषा न व्याप्ते -
 बहुलदिगादयो विकल्पवाचकाः, व्याकरणेन च कौके

बहुकादीन्विकल्पे प्रयुङ्क्ते, तस्मात्सन्ततसततयोः भेदोऽनेका-
 र्थत्वे, व्येकशब्दप्रयोगः समानो रोगशब्दो दोषेषु न्यायि-

चिदैतत्तृतीयकचतुर्थकयोः समासकरणं विषम-
 ज्वररन्यापनार्थम्. वक्ष्यति-कमसाधारणं जट्यात्तृतीयकच-

तुर्थको । अगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरः. इति.
 वातादिभ्यः क्रमं दर्शयति - दे - अष्टमं पूर्यति, कारणभेदादेवं -

विष्णु इति शारीरमानसाबुक्तेनाकित्तयोरन्यन्याधिक्यवत्
 व्यवस्थापि. उतान्यथेत्येत आह-

शारीरो जायते पूर्वं देहं मनसि मानसः इति ।

क्रमं दर्शयति - देवे - मानसश्च पश्चाद्देहमनुव-

ध्नाति. वैचित्र्यमरतिरित्यादि. सामान्यमानसस्य लक्षणं.

वैशेषिकं तु पक्ष्यमाणकं पूर्वज्ञावगतिर्यदस्य विशेष्यो-

क्ता तथापि शक्तिवैकृतमन्यमित्येतन्मानसस्य

व्याख्यं वातपित्तकफात्मकं वातकफा-

त्मकं तु तीति विराममिच्छति वा, यवा पूर्वोक्तन्यायेन

विग्रहवत्त्वाददोषा द्वयं न्यामिश्रक्तिङ्गा इति. वक्ष्यमाणक-

क्षणस्य किङ्क्षुपर्यायित्वात् न्या

त्मक इत्य-

र्थः । सौम्याग्नेयत्वं च सर्वज्वरेषु यथासम्भवं योज्यम् ।

कृतः जातिद्वयाऽनतिक्रमात्, आहर्बोयो योगबाह्वमयु-

क्तं, शीतत्वान्नान्यसिद्धान्तवदनुष्णशीतत्वमुच्यते- आ-

प इव प्रकृतिशीलं यो दैन्यत्वं सुरभिस्तादि-

त्वं विभ्रति- विजिताश्चाऽत्यशशीता भवति- योगबाहव-

चनादेतत्ख्याप्यते, योगबाहः परं वायुरित्यादिना । दान्त-

र्वेगबहिर्वेगव्याकरणमन्तर्दितादिश्लोकद्वये केचि-

पठन्ति, तच्छ्रसनमिति पठनीयम् कस्मात्तन्त्रान्तरे च-

गम्पीरिस्तु ज्वरो ज्ञेयो- दाहेन तृष्णया ।

धून- त्वेन चात्यर्थं श्वासकासोद्धवेन च । इति ।

इदानीं प्राकृतं लैकृतं- याह- प्राकृतः सुखसाध्यस्तु

वसन्तशरदुदुषवः । इत्यादि, ननु च साध्यासाध्यलक्षणं

वक्ष्यमाणकं कस्मादत्राभिधीयते- उच्यते, बहिर्वेगस्य

साध्यत्वाभिधानेनान्तर्वेगस्य कृच्छ्रसा- नान्तदनुष-

ज्ञात् प्राकृतस्यापि वातजस्य कृच्छ्रसाध्यत्वं ख्यापितं व-

दृशति-च प्रायेणानिर्गुणं दुरव इति । कस्माच्चायं प्राकृतं
 यत्तन्नाह— कालप्रकृतिमुद्दिश्य निर्दिष्टः प्राकृतः । इति ।
 काल - इत्यर्थः । तु शब्दोऽवधारकः । प्राकृतो वसन्तकक्षरदु-
 ह्नवः साध्यं वा । योग्यवच्छेदोऽवोद्गर्गश्चायं तत्रापि
 यदि हेतुभिर्बहुभिर्जतो बहुभिर्लिप्तिर्बहुलक्षणो भवति ।
 नासौ साध्य इत्यपवादः ॥ . दविषयमुत्सर्गोऽभिनि-
 वेशते वैकृतः पुनरल्पहेत्वादिजोऽपि कृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो
 वेति ख्यापितं भवति । किमर्थमिदमुष्णमुष्णेन संबुद्ध-
 मित्यादि । यावता कालस्य मिथ्यायोगायोगातिर्योगाः
 न्या दुरवानां कारणमिति व्याहंसि । तदयं विहितव्यत्य-
 याचारात् प्रत्युच्यते, अन्यथाऽस्य नैरशक्यं स्यात् । विहित-
 स्वस्थवृत्ताचाराणां प्रायशः कर्मजा व्याधय उत्पद्यन्ते ।
 तन्नाह- जितेन्द्रियान्नानुपतन्ति रोगास्तत्का- . . . न्ति ।
 दैवमित्यादि । प्राक्तनं च कर्मदैवशब्देनोच्यते, तस्मान्न न्या-
 द्यातः । विहितव्यत्याचारतामेव ख्यापयन्नाह— उष्णमुष्णे-
 न संबुद्धं पित्तं शरीरे कुप्यति । चितः शीते कफश्चैव वसन्ते

मुदीर्यते. इत्ये - स्वम्लपाकादित्यादि भाष्यम्. ननु
 च प्राग्वसन्तस्य सूत्रितत्वात् कस्मात् प्रागभिधानं शब्द-
 उच्यते. व्याधेरस्य पित्तामकत्वेनाम्नानादूष्मा पित्ताद-
 ते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणाविना। प्र - रस्याप्रकारद्वित्यन-
 वयं. उष्णं पित्तं सबृद्धं सन्धितमित्यर्थः. उष्णेन स्वरत्नकि-
 रणसन्तापेन कुप्यति. समानगुणत्वात् कौपश्च विलयनं
 कारिरम्भादिमुख्यं वेति केचित्. तन्न - यदर्शनाद्यथा-
 हसंश्रुताचार्यः - सन्धितानां दोषाणां स्तब्धपूर्णकौष्ठता,
 पीतावभासना मन्दोष्मताचाङ्गानां गौरवमाकरयन् चेति लि-
 ङ्गानि. तत्र प्रथमः. क्रियाकाकारतस्माद्विलयनं कौपः स-
 न्धितं - वियत्यर्ककिरणप्रविलयितपित्तं। पित्तिकाब्ध्या-
 धीन् अनयतीति ज्ञापित्वाच्चितः शीते कफौ वसन्ते समुदी-
 र्यते. कानादग्राहिसूत्र नचैवशब्दाभ्यामुष्णेन वा-
 स्करसन्तापेनेति दर्शयति - कुतः समान - नच
 नृशीतेन - दर्शयन् भाष्यमाह -
 वषस्विम्लविपाकाग्निरौषधीभिः सन्धितं पित्तमिति न पापा -

मम्लपाकित्वं अन्यत्र स्थापितम्. वर्षसि पुनराग्निमान्द्य
मधिक - - - - - शालमापा - - - - -

पाकस्य सम उवाग्नौ भवति. व्यत्ययोऽन्यथैतत् न च वर्षस्वि-
ग्निबले हीने कुप्यन्ति पवनादयः. इति. ज्वनात्तस्माद्विहि-

तन्यस्याचाराणां म - - - - - मानगुणमीरकं. शरद्यादि-
त्यनेनः प्राप्य विलीनमुल्लिख्य ज्वरं जनयति सन्ततं. कुतः संश-
ब्दासञ्जनादाश्वासितद्रागिति नान्यत्तद्विवेकात्कं प्रतीक्षते
आचार्यकं हि. वर्षशीतोचिताङ्गानां सहस्रैवार्क रश्मिभिः.

चितं पित्तं प्रायः शरदि कुप्यति. अत उवातपत्यां शर-
दि विद्यन्ते धाराधारात्यये कार्यमातपस्य च वर्जनमिति त
स्य च पित्तस्यानुवक्तं क - - - - - नुशब्दस्यायमर्थः. यथा प्रवृत्त-
क्रियस्य स्वतन्त्रस्य - - - - - पि पश्चात् बलमनुबृंहयत्येव श्लेष्मा
प्रकृत्यैव सविसर्गस्य स्वभावेनैव दक्षिणायनस्याध्यायना-
त्मकत्वात्तत्र नानशनात् भयं. तं धनं हि पित्तश्लेष्मणोः प्रत्य-
मीकं. शरच्च विसर्गमियो श्रैकमुखैव चिकित्सेति. येपि प्रकृत्य-
तिविसर्गश्चैवं पठन्ति तेषामपि परमार्थतो नार्थभेदोऽन्यत्रो-

क्तिभेदात् . अद्विष्टैर्वोषधीभिश्च मधुराभिचितः कफः .

सामान्याद् यः सन्तप्तः स वसन्ते प्रकुप्यति ॥

विकृतं यान्तीत्यर्थः . यतः कार्ये न्मुरबीभूतः तस्माद्विहितव्य-
त्यशाचाराणां वसन्ते कफजोऽज्वरो जायते . न चैवं कर्त्तव्यं

कफाज्जायते यो हि कफात्सं . नातं कुर्वन्नेतत्ज्ञापयति -

स्वतन्त्रश्चेष्टमैव चित्तो नान्यो दोषाविति . ननु च सामान्यं व -

र्धकमुक्तं . सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणं तथा

समानगुणाभ्यां . सौ हि ध्यातॄणां वृद्धिकारणं . तद्य -

गतस्तयो भास्करस्य श्लेष्माणत्वसमानाः कोपहेतवः . कथं

अथाऽसमाना अपीष्यन्ते ऽकोपका ऽवमन्येभ्योऽपि तीक्ष्णो -

ष्णादिष्वश्विचकमरीचादिष्वः कोपं प्राप्नोति . न चेष्यते अ -

तिचैतन्न - रसवीर्यविपाकानां सामान्यं यत्र लक्ष्यते .

विशेषः कर्मणां चैव प्रभावस्तस्य स स्मृतः . इति .

आम्नान्नवयं ब्रूमः समानैर्वृद्धिराधीयते . अपितु विकृत्यनमा -

त्रं क्रियते यावन्न प्रपञ्चतां उपय - रं प्रवृद्ध्यामपि ह विव -

दाग्निनेष्टेन क्षयमेव नियतेन वृद्धिं तस्माद्विकृत्यनमात्रमेव

कौपः नापि विकीर्णं प्रसाधकं राद्यवस्थामास्कन्दति, ननु च
 वायोरपि कौप उक्तस्तस्य कथं विक्रयनं . वरावक्षोभ -
 लक्षणं भ्रूम इत्यनवद्यमादानमर्ध्यो तस्यापि वातपित्तं च
 वेदित्यादानमर्ध्यो वसन्त ऋष्वन कर्तव्यमादानग्रहणं तत्
 क्रियते ज्वरव्यवच्छेदाच्च च ज्वर एवायं विधिः - च
 मर्ध्यो च ज्ञात्वा दोषबलावत्तज्वरस्य प्रतिकारयेत् किं
 वसन्त ऋष्वन शरद्वसन्तयोः स्सर्वत्रे विद्वानिति . पण्डितैर्दे -
 नीयं च दोषबलावत्तं नन्वचलङ्घनात् कथं करम्मान्नो -
 क्त - . मादानत्वादादानं हि क्षयहेतुः . यतो
 वातपित्तयोश्चानुबलत्वं तस्मिन्नन्वयसञ्चितयोर्वातपित्तयोः
 कथं प्रकौपः . स्निग्धाम्लकृत्वणाद्युपर्योगात् पित्तस्य शै -
 त्यात् वातस्येति चेन्न न च - केण च श्लेष्म -
 नाभिभूतत्वात् पित्तं न हीयेत . उक्तं च -
 विकृष्टगुणसंयोगे भूयसात्पमव . जियतेत्यन्तमि -
 ति वायोः पुनर्यथोचितेन्यनात्मनेन प्रकौप उक्तो न चयः .
 कथ - प्रकौपश्च यः पूर्वकौप -

चयपूर्वकश्च , अन्यथा प्रावृद्धिष्या सैविना शरत्तिष्ठे-
स्याग एव प्राप्नोतीति सञ्चर्योपहृता दो -

रित्याम्नानात् शर - पित्ते विष्यं च वर्णयन्ति शा-
स्त्रकाराः । संशौधनं संशमनं च संशौधनं चयपूर्वकं प्रकु-
पितस्य तिक्तस्य सर्पिषः पानं विरैको रक्तमोक्षणमिति ।

कालस्वभावाद् - विष्यं प्रदर्शितम् । काठिन्या-
न्यूनभावाद्दोषोऽन्तःकुपितो कोपस्तदपञ्चयार्थं संशमनं विधिमु-
पदिष्टवान् । तत्रान्नपानं मधुरं कषु शीतं सतिक्तकम् ।

पित्तप्रशमनं सैन्यमित्यादि , दृढबलचर्येणापि उक्तानु-
क्तं विधिं समुच्चिन्व - विष्यं प्रदर्शितम् । काठिन्या-

न्यूनभावाद्वैर्योऽन्तःकुपितो महान् पथ्यै मृद्वल्पतर्पणीतो
मृदुदोषकरो भवेत् । अस्यायमर्थः । काठिन्यात् कुपित-
श्चादित्यर्थः । पथ्यै न भावादप्रचयात् कुपितौल्प-

तरत्वं नीतो मृदुदोषकरो भवेत् । ये हि किञ्चित्तानुसारेणः
तान् प्रतिचिन्तयन्ति नास्ति तस्मादादानस्य शौषणात्मकत्वा-
दाग्नेय . पित्तयोरल्पीशान् कोपोऽत एवाऽनुबन्धत्वमा-

न्यथा यदि स्वतन्त्रो प्रकुपितो स्याताम् । स्वयमेव ज्वरं
 कुर्याताम् । अत्र केचिदाहुः - य आदौ वसन्तस्य संक्षे-
 ष्म - - नयो मध्ये ते वासोऽन्यथादानसामध्यदित्प
 बलत्वं श्लेष्मण उत वा य आदौ जायते ज्वरः । न तस्य ब-
 लीयस्त्वं । कुतो यस्माज्जाहि मानी मुद्गमात्रो भास्वान्वि-
 गमादिदिवसेषु यदौत्तरोत्तरं पटीयसी म-
 ध्येऽन्ते वा विक्रयनशक्तिर्भवति । भास्वतरत्तदा विलीनः
 प्रसारणादिसमर्थो बाहसो बलीयांसं ज्वरं जनयत्यतः
 न च चतुसन्ध्यौ वसन्ते च - - तेनायमेकान्तः । पक्ष-
 द्वयेपि प्रकृतिदूष्योपचारविशेषादाहितशक्तिर्यथोक्तान्या-
 यात् विपर्ययेणापि दोषो ज्वरं करोत्यमुं चार्शमवगमयच्छ-
 स्त्रकारो निहितपानादावन्ते च मध्ये च श्लावा शरद्वसन्त-
 यो ^{वि}द्वान् ज्वरस्य प्रतिकारयेत् । एषा च परिभाषाऽन्ये-
 ष्वप्यातङ्गान्तरेषु द्रष्टव्या । कस्माच्चायं प्राकृतोऽत आह-
 प्रकृतिमुद्दिश्य निर्दिष्टः प्राकृतो ज्वर एको विशिष्यते
 पावधारणाच्चमाह - प्रायेणानिरुजो दुःखहेतुत्वात् दुःखक-

चक्षुःसाध्य इत्यर्थः तस्मान्नेकमुखत्वाच्चिकित्सायाः ज्वरा-
स्तु प्रायशोऽ^{ह्य}स्माशयसमुत्थः तत्समुत्थानां व्याधीनां
शस्तानि तानि च वायौ नेष्यते वर्षसि चादानदुर्बलदे-
हानामग्निमान्द्यं भूयो दौर्षैः क्रियते तन्निमित्तः सर्वदो-
षप्रकोपोऽनौनेकमुखप्रतीकारत्वादुःखप्रा-
तजो दुःख इत्याह- किं स एव वर्षजो दुःखोऽत आह- का-
लेष्वन्येषु वैकृतः प्राकृतयोः शरद्वसन्तयोः कारणमभिहि-
तम् सुरवसाध्यत्वं चाथ वैकृतस्य को हेतुरत आह-
ने सम्प्रदर्शितम् रुक्षौष्णगवदियौ यथावत् सम्य-
क् प्रवृत्तिर्^{काशिता} इत्यर्थः साध्यासाध्यरुक्षणायाह- बलवत्स्व-
त्पदौषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः इत्युपद्रवास्तन्त्रे न क्षापि-
तास्ते क्षात-
मूर्च्छा-
ज्ञेयैदपिपासारौचकाः कृच्छ्रविद्वक्ता चेति दर्शोपद्रवाः ज्वरमु-
पद्रवन्तीत्यारन्यायसाध्यमाह- हेतुभिर्बहुभिर्जा-

प्राणान्तकृदिति उदः ननु यो हेतुभिर्बहुभिर्जा-
तः स बहुलक्षणा एव भवति किन्तु दुस्तवीच्यते- रोगाणां सम्प्रा-

स्युत्पत्तिविशेषानुबन्धादिभ्यो वैश्वरूप्यं स्वैः स्वैर्हेतुभिः प्र-
 कृपिता वाता . . . गणस्य न कतरौ भवन्ति । प्राक्तन-
 कर्मापेक्षाद्यदा विशिष्टां यथोक्तां सामग्रीं सम्पादितक्षणां
 आरब्धवन्ति तदा ज्वरमग्निनिवर्तयन्ति । ते च नाज्वर्यं न
 च बहुलक्षणं कुर्वन्ति । कदाचिद्वायुरेक . . . चित्सर्वा-
 णि दूष्यादिसहकारिकारणसाम्बिध्याभ्यां बहुबहुलक्षण-
 का अनैकान्तेन बहुलक्षणा एवोत्पद्यन्ते । तथाहि- तथा-
 न्तरवचः, एकद्वौ त्रीन् बहून् वापि देहे ध्यात्वा - विकारां-
 स्तु कृपिताः पचनादयः, एवं पित्तकैषमणोरपि संसार्यम्,
 यश्च शीघ्रमिन्द्रियानाशनः, सोऽप्यसाध्यः शीघ्रं य उत्प-
 न्नामात्रः चिकित्स्यमानोऽपीन्द्रियशक्तिरूपादिग्रहणं क-
 क्षणपक्षया अन्येऽपि रोगा उपैक्ष्यमाणा असाध्यता-
 मारोहन्त्युक्तं हि, अणुप्रश्मं भूत्वा रोगः पश्चाद्विवर्धते
 इति । एतदुक्तं भवति- आदानेन बहुलक्षणो यश्च शीघ्र-
 मिन्द्रियनाशनः . . . समपरः सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा द्वा-
 दशाहात्तथैव च । सप्रकापान्नामश्वासस्तीक्ष्णो हन्याज्ज्वरो.

नरमिति, नचोत्तरेण सप्ताहं दशाहमावशाहं वैत्यनेन
 पुनरुक्तशङ्का, तस्य शावन्त्य नियमेन मा-
 रयति. सप्ताहात्सप्रलापो वाताक्षिप्तिकः सम्प्रमो दशा-
 हात्पैतिकः सश्वासः कफाधिको द्वादशाहात् कर्माक्षेप-
 वस्थितविकल्पश्चारम्भ. क्षिप्रमक्षयचिरकारित्वाद्वातादी-
 नां यद्येव - दशाहेन पवनादयः प्रलापभ्रमश्वास
 विशिष्टा मारयन्ति. उच्यते. वाशब्दप्रणयनादयमर्थः. सप्ता-
 हादवगमिषि दशाहात्पूर्वमपि द्वादशाहात् परेणापीत्ये-
 षोऽर्थो निवक्षितः. तन्त्रकाराश्चामुमर्थं प्रदर्शयन्ति.

नवम्येकादशीन्च या।

अथा विदौषमर्यादा निर्मोक्षाय वधाय च । इति.
 यच्चोक्तं वातपित्तकफाः यथासंख्यं प्रलापभ्रमश्वासेः मार-
 यन्तीति. तन्न बातेनापि भ्रमः पठ्यते. दण्डक - नापि प्र-
 लपस्तन्वान्तरे पठ्यते-

प्रलापो वक्त्रकडुता मूर्च्छादाहो मदो भ्रमः।

पीतविष्मूत्रनैवत्वमुपैति . के शेष एव च । इति.

आसस्तु विमिरपि तस्माद्वितयमापि प्रकाशादिकं वाता-
 द्यिके श्लेष्मादिके चित्तायोज्यम् । तीक्ष्णत्वं चेति । नत्र
 हेतवः क्रमन्ते । शङ्खकरोहिण्यो विराजानतः सन्यासोऽनु-
 पक्रमात् । सद्यो हन्तीत्येवमादि । स्वाभाविकं शास्त्रादनुस-
 र्त्तव्यं । ज्वरक्षीणः । न्तद्यतिस्थं यथा तद्धांसस्थ-
 यमुत्तानं गम्भीरं लन्तराश्रयमथवा गंभीर इव यस्य न श-
 क्यते निश्चय आध्यातुं । वातादीनामन्यतमस्य । तथान्ये
 व्याख्यानयन्त्यन्तर्वेगस्तत्त्वान्तरप्रामाण्याद्यश्चाग-

ज्ञेन च हतप्रभेन्द्रियं क्षाममरोगनिपी-
 डितं गम्भीरं तीक्ष्णवेगात् ज्वरितं परिवर्जयेत् । इति ।

दैर्घ्यरात्रिको दीर्घकालानुबन्धः

विनते भ्रुवौ, लुनन्ति चाक्षिपक्ष्माणि सौचिराद्यानि मृत्यवः
 इति । दीर्घकालबलाबलात् । पञ्चज्वरसन्ततादय उक्तास्तेषां

यन्नाह - स्रोतोऽपि विस्मृता इत्यादिकैः ।

स्रोतोऽपि रसवाहिभिः हृदयप्रतिबन्धाभिर्द्यमनीभिरित्यर्थः ।
 विषमं सृता विविध्यं विपरीतं वा सृता गुरवो विवृता इत्यर्थः ।

यदि सर्वं देहमनुयान्ति सामास्तदा सन्तनज्वरं अ-
न्यज्वरं सततादिकं व्याध्यन्तरं वा जनयन्ति. स्तब्धा इ-
त्यन्ये पठन्ति. स्तब्धाः अप्रचलितधर्माणिः गुरवः सा-
मास्ते व्याख्यायन्ति. तन्न दोषबलात्सन्ततो भवति.
तस्मात्पूर्वेदित् प्रवार्थः पाठश्च दशा

सप्तप्राहं वा सुदुःसहः।

सशीघ्रं शीघ्रकारित्वात् प्रथमं यान्ति हन्ति वा ।
इति. कश्चोक्त एव चात्र सैदः प्रथमं यान्ति हन्ति वा । सपुन-
रद्यः प्रकापादि विशिष्टो मारयत्येव. नन्वशिष्ट विशिष्टसा-
मग्र्युत्पा - यतु वा. किमिदं वैचित्र्यं, उच्यते. ध्यातुम-
रूपाकान् कथं वचनन्तरा प्रतिपत्तुमशक्यं. तन्वान्तरप्र-
मा स्यात्. पित्तानिलकफवृद्धा दशादिवसद्वादशाहसप्तहा-
हन्ति. विमुञ्च्ये वाऽशु ज्वरोष्म - तथान्ये प्राहुः-

दशद्वादशसप्तार्हेः पित्तश्लेष्मानिलाधिकः।

दृष्ट्वौष्मणाद्वारमलान् हन्ति मुञ्चति वा ज्वरः। इति ॥
अन्ये तु व्यवस्थिताद्वा द्विकसाब्निपातिकानामन्यस्य ल-

क्षणस्याभावात् सर्वे शेषेण त्रिविध्यं नक्तं गदय-
 हीनाधिकं प्रागुक्तन्यायाद्दशद्वादशसप्ताहैर्हन्ति वा मु-
 ञ्चति वा । क्लिश्यतांस्वेन कर्मणोत्याह - क्रमभेदः कस्मा-
 द्दशद्वादशसप्ताहादित्युच्यते । क्रमं निन्दन्नेतत्ज्ञापयति-
 कदाचिदपि . . . नवाहादावगिापि हीना द्वाद-
 शाहात्परेणापि स्वभावश्चैकदोषाणां षष्टिकषष्टिरात्रि-
 पाकवत् . न केवलं तन्वान्तरप्रामाण्यादस्माच्च सन्ततसूत्र-
 भाष्यान् प्रतिपादयिष्यत्याचार्यः . . . षां
 चानिलादय इत्यादि । वक्ष्यमाणन्यायाद्धातुमत्तपाकाव-
 गतिरिति तस्मात्सूक्तम् । आह - पञ्चविध्यज्वरानुपपत्तिः
 दोषदूष्यतुल्यत्वात् दोषा हि वातादयो विशिष्टा दूष्यश्च
 रसः । अत्राचार्यकं हि . . . पादाय शान्दाद्यमाहारप-
 रिणामध्यातुं रसनामान् वेद्या सप्रसैदवहानि स्रोतांसि
 विधायैवं पित्तैः श्लेष्मणि च संसार्यासाविष्ठानत्वं च रस-
 प्रदोषजेषु ज्ञा . . . श्लेथारभ्य शान्तज्वरस्तन्द्रेति । स्रोतो-
 भिर्विविद्या दोषा इत्यादि । सन्ततज्वरं कुर्वति इति । विशेषकारण-

णवचनमयुक्तं सन्ततस्य तस्मादेक एव ज्वरो दोषा -
 दिक्कावकादिति चे - तारतम्यमतीतिप्रसङ्गदोषा -
 न मुच्यामह इत्येतदाशङ्क्याह - कालदूष्यप्रकृतिभिः दोष
 स्तुल्यो हि सन्ततं निष्प्रत्यनीकः कुते तस्मात् ज्वरः स
 दुस्सहः, इति, एतदुक्तं भवति - दूष्यं मेदः कालो व -
 सन्तः श्लेष्मिकी प्रकृतिः यदास्समधिष्ठानं प्राप्नोति, तदा
 सन्ततमभिनिर्वर्त्तयन्ति, शरदि दोषः, पित्तं दूष्यम्, रक्तं पित्ते -
 त्तिकी प्रकृतिरस्मदधिष्ठानमेवं वर्षा - वाति -
 की - निरधिष्ठानं रस एव - नीकत्वमनी -
 कनाम बलसमूहस्तस्य, प्रतिपक्षभूतं विरोध्यनीकं प्रत्य -
 नीकं तन्निर्गतं यस्य दोषस्य स निष्प्रत्यनीको निष्प्रतिद्व -
 न्दो - व्यादीनाम -
 न्यतमतः प्रत्यनीकं दोषस्य विद्यत इति, पञ्चविधोपपत्ति -
 र्यथैवं शरदिवातेन सन्ततज्वरेण स जेषु निष्प्रत्य -
 नीकत्वं कृतेरसन्ते च मेदासि दूष्ये श्लेष्मप्रकृतेऽन्तर्जन्यज्व -
 राभावः पित्तश्लेष्मणोरैवं विकल्पस्तथा द्वन्द्वसन्निपाताभ्यां -

काकादियुक्त्यनुपपत्तेः पूर्वोदितेषु वानपित्तश्लेष्माज्व-
 सहजेषु निष्प्रत्यनीकत्वं सम्भवति . द्वन्द्वसन्निपात-
 योः काकतुल्यमेवं दूष्यप्रकृति अस्मिन् विवर्तनीयैस्त-
 स्मात् सन्ततज्वराभावः . द्विदोषजत्रिदोषजयोः काको वि-
 द्यत इति चेद् - यं शरदि पित्तश्लेष्मप्रकोपस्तस्य चा-
 नुबलं कफ इत्याम्नानात्तथा त्रयाणां प्रकोपो वर्षविसन्त-
 योः वर्षसि कृष्यन्ति पवनादयः . आदानमध्यै तस्यापि वा-
 तपित्त - तस्मादतत्त्वाभिनिवेशोऽयमिति तन्नानुब-
 न्धकृद्व्यापावात्तान्त्रिकं हि अनुबन्ध्यकृद्व्यापावसमन्विता-
 स्तत्र यदि दोषा भवन्ति . तत्रिकं सन्निपातमाचक्ष्महे . द्वयं
 वा - पां वर्षशरद्वसन्तात्तुल्या भवन्ति . तस्मादेकत्रिदोष-
 जसन्तताभाव इत्यत्रोच्यते . गुरुभिद्यानान्निप्रतिद्वन्द्वोक्तैः
 परमेश्वरवत् स्रोतोभिर्विसृता दोषा गुरवो ब - तास्तैश्च
 दोषाः कालमनुल्यमपि तुल्यं कृन्ति . यथा राजातिबली-
 यस्तान् कञ्चिदन्तर्विरूपं वशीकृत्यानिच्छन्तमपि स्वकार्येऽव-
 स्थापयति + एवं दूष्यप्रकृती अप्यन्यथा वैकृतज्वर

दूष्यप्रकृतिर्निर्दोषस्तु न्यो हि सन्ततमित्युक्तं कृत्वा
 प्रतिद्वन्द्विता, यदयमाचार्यो निष्प्रत्यनीक इति करोति,
 तत्सापयत्येते प्रकृ - वो समाना अपि तान् बलवन्तो
 दोषा प्रकरो द्विषाः सम - स दुःखसहो भवति, तित्ति -
 रिबध्यसा गुरुष्णामधुरो नातिधन्वानूपनिषेवणा तित्तिरिः
 स जयेच्छीघ्रं त्रिदोषानतिकील्वणान्, स एव धन्वानूपानि -
 षेवी, नान्य एव नान्यो ज्वरः सन्ततो दुःसाह इति, तन्त्रान्त -
 रं हि ... लकारणं

एकदोषो द्विदोषो वा स्वल्पोऽपद्रवकक्षणः।

अतुल्यदूष्यप्रकृति कालदेशानिलादिजः॥

सुसाध्य एव मन्तव्यः सन्ततोऽन्योऽपि वा गदः।

अतोऽन्यथा तु दुःसाध्यो बान्योऽपि वा -

सन्तत उक्तः, इदानीं कालादिबलावकात् सन्ततकादय उच्यन्ते -

रक्तधात्वाश्रयः प्रायो दोषः सततकिमित्यादि, रक्तमेव धातु

रक्तधातुः तदाश्रयो दोषः सततकं करोति, नन्वन्य - रक्त -

स्थ इत्युच्यते, रसादिष्ठानत्वात् सर्वज्वराणां प्राधान्याद् -

त्र रक्तधातुः प्रायोग्रहणान्मांसमप्यधिष्ठाय प्रवर्जते।
यद्येवमन्येऽपि मेद आदयः कस्मान्नाशया भवन्त्यु-
च्यते - अन्ये दुष्क - हच दोषो मेदोप -

हारध्वानाकीरन्ये व्युक्तमित्यादि। सप्रत्यनीकः कुरुते स
प्रतिद्वन्द्व इत्यर्थः। 'कालवृद्धि क्षयात्मक इति। काले वृद्धि-
क्षयो कालवृद्धिक्षयो तावात्मा यस्य सतथा -

न्द्रियः कालो विपर्ययेण च काल प्रयोज-
नीयः। अहोरात्रे कालद्वयमनुवर्तते। एकद्वन्द्व सन्निपातार -
ब्धस्तेषां कालादीनां प्राप्य वक्तुं लब्ध्वेत्यर्थः। दोषो मेदो-
प हा इध्वा नाकीरन्ये व्युक्त

कालं चैककालं चैवौ वर्तते। न्यायिस्वाभावादिचित्राहि
न्याधीनां स्वभावाः। शंखकादिवदित्युक्तम्। विषवेगवद्वा
यथा 'काले ज्वरयति स्त्रो -

तौवशाद्धे विषमज्वरप्रस्तापे वक्ष्यामः। ननु च रक्तधात्वा -
श्रयः सततकं करोतीत्युक्तमन्ये - केन मेदोव -

कथं मेदस उच्यते। अन्योन्यानुविधानात् स्त्रो -

तां सि स्वधातुव्यवस्थितानीत्यभिप्रायः । इत्यनन्तरं श्रोतव्यं -
विस्तृता इत्यस्य नाप्यम् -

यथा धातुस्तथा मूत्रं पुरीषं चानिकादयः । इत्यादि ।

सर्वदेहानुगा इत्युक्तं देह - मनो देहश्चेन्नि -

यः न च पुरीषादयः क्वचित् आश्रयत्वेनीत्ताः । पक्वाशयाद्या -
शया व्याप्य उक्ता इति चेत्तन्न । देहैकदेशः सोऽभिप्रेतो
देहमनसी केशकौमनरवाग्रान्न मलद्रवगुणैर्वि -

ध्यान्येन रसाद्विष्टानः सन्ततस्तथापि सर्वाश्रयो
यथा धातुस्तथा मूत्रं पुरीषं चानिकादय एककालमेवा -
नुपपद्यन्ते अनुगच्छन्ति । आश्रयश्चात एव - द्वादशैते
समुद्दिष्टाः सन्ततस्येति क - कालेषु प्रशमं याति

हन्ति वेत्याह - स शुद्ध्या व्याप्य शुद्ध्या रसादीनामशेषतः ।
शुद्ध्यामलपाककक्षणाया शमं याति धातुपाककक्षणा -
या अशुद्ध्या मारयति । यदा शुद्ध्यशुद्धी नातिरत्त -

दशैहनि दीर्घकालमपि अनुबध्यते । एवं बुद्ध्याप्रा -
गेर्वापाचरेव्युक्तः अवहित इत्यर्थः । अग्निवेशतन्त्रं चर -

काचार्येण संस्कृतस्तथाहि - तद्वचो धातुन्वा शकृद्वाहि
 श्रौतसां न्य - [तनुं सर्वा तुल्यदृष्ट्यादिवर्धितां।
 बलिनी गुरवः स्तब्ध्या विशेष्टेण रसाश्रिताः। सन्नतं नि-
 प्रपतिद्वन्द्वज्वरं कुर्युः सुदुःसहं॥

मलाज्वरोष्मा धातुन्वा सशीघ्रं क्षपयेत्ततः।

सर्वाकारं रसादीनां शुद्ध्याशुद्ध्या -

पदश द्वादशवासरान् प्रायोऽनुयाति मयादिं
 विमीक्षत्य वधाय चेति तस्याऽन्ये प्राहुः -

दोषान् धातून् मलान् प्राहुराश्रयान् सन्तते ज्वरेण
 यवापि चाश्रयसंशुद्धानशुद्धानपि सन्नतः सप्ताहोदयः

शुद्धशुद्धौ ज्वरः कालदीर्घमप्यनुवर्तत इति
 तस्मादाधो ग्रन्थ इति तृतीयकचतुर्थकयोरवसरस्त-

थोराश्रयः, तस्मादाचार्येण नौक्तम् पारिशेष्यादास्थे
 मज्जा नावशिष्यते ज्वरद्वयं च तृतीयकचतुर्थकम् -

कृताभ्यदत्ता तृतीयकम् चतुर्थकं च मज्जनिव्यवसि -
 नौ दोषः करोति कालश्च नाग्नेव लब्धः कालप्रयोजनद्रो -

ग इत्यत्र न्युत्पादितात्तृतीये बहिर्भव इति तथा च जातु
 कर्णविचः सन्ततं चतुर्थको ज्वराः पञ्चरसनाडीस्थे
 दोषे सन्ततो निष्प्रतिद्वन्द्वः सप्तदशद्वादशभिः दिने हन्ति
 विमुञ्चति वा नक्तं दिने द्विः सन्ततकोऽसृग्मांसदृष्या
 त् भवति . सकृदन्येद्युर्मेदस्थः प्रतिद्वन्द्व -
 स्थानि तृतीयकः स्यात् . चतुर्थको मज्जनीति . अपरं
 च क्षारपाणीयं वचः अस्थिनि संश्रित्य तृतीयकस्तु मे -
 दः समाश्रित्य च केचिदन्ये मज्जानमाश्रित्य च चतुर्थक -
 स्तु प्रवर्तते . तेन स दुश्चिकित्स्यः . कस्मादस्थित -
 स्रोतोवशादित्युक्तम् . स्रोतासि . मूलस्थानान्युत्त -
 रीत्तरं तन्त्रान्तानि सूक्ष्मसूक्ष्मतरमुखानि अपात श्व का -
 लद्वयं सन्ततकस्ततोऽन्येद्युष्कस्तृतीयो हि तृतीयक -
 स्तस्मादपि विप्रकृष्ट दीर्घाण्या -
 कृत्या प्रतानसदृशानि च वीरुधामिव मूलेषु स्थूलान्यग्रे
 तनूनि . पटादवाहे च पठ्यते -
 सूक्ष्मसूक्ष्मनाशस्थेषु दूरदूरतरेषु च . स्क्वादि .

यन्नेन विच्छिन्नः सन्तापो लक्ष्यते-

ज्वरे दोषो ज्वरयति कृद्धश्चिराच्चिरतरेण तदङ्गुर्वत्त्वा।
इति। शास्त्रकार आह-यथा-

अविशते यथा-

दोषि काले च कुप्याते ॥

प्रतदुक्तं भवति - कारणसान्निध्येऽपि साति कस्मान्न सर्वदा
जनयति यावदतिशयं कालं न प्राप्नोत्यमुमेवार्थं प्रकट-
यन्नाह- सृष्टिं स्वहेतुभ्यः प्राप्य अलकालं च

कुप्यते प्रत्यनीकं च बलक्षयात् प्रत्यनी-
केन बलक्षयादित्यर्थः ।

कृत्वा वेगां मतबला स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थिताः ।

पुनर्विवृद्धा स्वे काले ज्वरयन्ति नरं मत्ताः ॥

मलिनीकरणादौषा मत्ता इत्युच्यते ।

सामर्थ्यं यथाविषयं वेगकरणसामर्थ्यं कालबलादित्यत्र
तन्त्रान्तरवचः- भूमौ स्थितं जलैः सिक्तं कालमेव प्रतीक्षते ।

बीजं यथाङ्गुरोत्पत्तौ दोषस्तद्वज्ज्वरोदये ।

य - यलीयतो बलं प्रकुप्यत्यबलं भूयः कर्त्ते दो -
 वविषंतथा । इतीत्यं चेतदवगम्यताम् । एवमसौ परां का -
 षामापन्नः प्रत्यनीकबलक्षया दात्मीयकालबलाच्च पूर्वा -
 ह्लादौ - यस्त्वेन रसाश्रितः तुल्यदृष्यादित्वेन निष्प्र -
 तिबन्धः सन्ततं रक्तमांसयोरन्यतरदाश्रितः सप्रतिपक्षः
 सततं करोति । मेद आश्रितस्तद्वदन्त्येभ्युद्युक् मर-स्थानां
 तस्तथैव तृतीयकर्मज्जा - रौत्येवं चैते वातादयो वृ -
 द्धा येन परस्थाने तृतीयकचतुर्थको कुर्वन्ति प्रत्यनीक -
 बलादाक्षिप्तशक्त्योऽन्यथा सततमेव प्रवर्तयेरन् त -
 पित्तात्रिकग्राहीपृष्ठाद्वात - रौ ग्राहीति वास्तेः ।
 पुरीषाध्यानं कटी स कत्येवमादिवातस्थानमेव वि -
 कं तत्र कफविपित्तं व्यवस्थितमपरस्थाने दुर्बलं येन
 तृतीयकं नान्यं सन्ततादिकमप्रत्यनीकबल - स्था -
 ने तृतीयकं करोत्येवं पृष्ठे शिरसीव यौज्यम् । अप्रकृति -
 स्थानां दोषाणां स्थाननियमः प्रकुपितानामनियमः स -
 बशरीरचरास्तु वातपित्तश्लेष्माण इत्याम्नानादेवं शिर -

श्लेष्मणः परस्थाने श्लेष्मान्यवस्थितो वातश्चतुर्थकं
तनोतीति पूर्ववद्योज्यम् । अत आह चतुर्थको दशयति -
प्रभावं द्विविधं ज्वरम् । ध्या -

शिरस्थो निलसम्भवः । इति । ऐत्तिकचतुर्थमाद्युक्ता कुप-
पत्तिर्न सम्भवति । तेन नोच्यते यथा - एक ऊरुस्तम्भ -
स्विदोषजो नैकद्विदोषजो ज्ञानात्वजाश्च यथा - ननु हा -
चतुर्थको दर्शितः स किमिति नातितुल्यं च
प्राप्तव्यं सर्वेषामग्निवेशादीनामग्निवेशश्च कोऽश्च

जातृकर्णः पराशरः ।

हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुने वचः । इत्युक्तेः ।

तथा - दारणौ विषमज्वरः ।

शोषणः सर्वधातूनां बलवर्णाग्निनाशनः ।

त्रिदोषजो विकारः स्यादस्थिमज्जागतौ निलः ।

कुपितं पित्तमेवं तु कफश्चैव स्वकाकतः ।

शीतदाहकरस्त्री -

यः पूर्वं सौनिकात्मकम् ।

पूर्वं गृह्यत्यथः कार्यं श्लेषमावृद्धश्चतुर्थिकः ।

कस्माच्चतुर्थिकस्यापि प्रकोपरिवे विध्यः स्मृतः ॥ इति ॥

हरीतस्यापि

तदनु -

बलत्वेन लङ्ङि इदृशनादनेनाऽभिप्रायेणाह - लन्त्रकार -
चतुर्थिको दर्शयति - प्रभावं द्विविध्यं ज्वरम् ।

विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थ्य - यत्तच्चतुर्थ्योरभिप्रेतं
चतुर्थिकं आवृत्ते अहनी ज्वरयति द्वे अहनी मध्ये मुञ्च -
त्ययं पुनर्मध्ये ज्वरयत्याद्यन्तयो रपैत्येषा विपर्ययः सर्व -
ेषां सन्ततादीनामप्यिष्टानमुक्तमस्याऽश्रयकशब्दायाह -
धातुरस्यं करोति यं धातुशब्द आव्यो दो -
षेषु वर्तते दोषा अपि धातुशब्दं लभन्त इत्याम्नानात्
वातादीनामन्यतम एकैको धातुद्वयस्योऽस्थिमज्जरस्य इति
कुतो येन मध्ये ऽहनि दोरसादीनामन्यतमौ
तन्त्रान्तरमप्येतदर्थं ज्ञापयति -

अस्थिमज्जोभरागते चतुर्थिकविपर्ययः ।

मध्ये क्वहं ज्वरयति आवृत्ते तु विमुञ्चति ।

विषमज्वर एवायं प्राग्बहेतुबल

शिव सैन्धवा . व्यापकवर्म प्रभृत्योरया न्यायान्यन्ति .

वातादीनामन्यतमो द्वयोर्दोषयोवतिपित्तयोः श्लेष्मापि

तकफयो वयुवतिश्लेष्मणोः पित्तं न्यवस्थित . सौ -

श्रुतं दर्शयन्ति -

कफस्थानेषु वा दोषरक्षिष्ठं द्वित्रिचतुर्जवा .

विपर्ययाख्यां कुडुते विषमां कृच्छ्रसाधनाम् ॥

परो हेतुस्वभावो वा विषमो कैश्चिदीरितम् .

उदाहरणं चैदमेव . न्या . शत्रिज्वरादयं न्यायमायमा -

ने न्यूनतादोषो न भवति . यदि हास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति

न तत्कचित् . इति वचनाद्व्याख्याद्वयबलाबलं वृद्धा विवेच -

यिष्यन्ति . ननु च सन्ततादयः पञ्चज्वर - तिसूत्रितम् .

प्राप्ये त्रयिकोऽपरो न्याय्यातः . वक्तव्यात्रोपपत्तिः . उच्यते -

अत्रैवावरुद्धत्वात् कदाप्युदरमदादिवत् . अन्यथा न चो -

दराणि मदाश्च षट् स्वरिति नोत्प्रेषम् . ननु च यदि पञ्च -

विधौ ज्वरः सन्ति . न्यायपदेशः कथमित्यत आह -

प्रायशः सन्निपातेन दृष्टः फलविधौ ज्वरः ।

सन्निपातेन यो भूयात् स दोषः परिकीर्तितः ।

अथवा प्रायोग्रहणा देहदोष द्विदोषजा अपि भवन्ति ।
अन्येऽन्यथा व्याख्यानयन्ति । वि . . . स्सन्ततादयः
सन्निपातजारस्तेषामयं भूयस्येन व्यपदेशो ये पुनर्निदा-
मेरिताः प्रकृतिसमसमवायारब्धा स्त एकद्विदोषजा अपि
भवन्तीति साधुः . . . ननु शुक्रमपि प्रधानधातुः . तस्यैर्दोषे
अनियतकालत्वादत्यन्तसूक्ष्माणि तद्वहानि स्त्रोतांसि या-
वता कालेन यान्ति दोषारत्तावतांगमर्द्धप्रायं नैव वा ज्वरय-
त्यल्पत्वात् कदाचित्पञ्चाहादिभिः कदाचिद्दशाहादिभिरि-
ति . ननु हरीततन्त्रस्थे-

तस्मान्मरणमाप्नोति शुक्रस्थानं च गच्छति ,

शेफः स्तब्धमित्यादि , तस्माद्व्याख्याना विरुध्यन्ति . टीकाकृताः
अनियतकालत्वानीकृतं इत्येतदेव वरम् . अन्ये त्वभावादेव पठ-
न्ति . अतिरु . . . पञ्चमं असाध्यरुक्षणानि व्या-
वर्णितान्येव . शुक्रस्थज्वररुक्षणमपार्थमिति , शुक्रादिनिसृ-

एषि कथमरिष्टे पतिष्यन्तीति साधु ननु च दृश्यते .

ज्वराणां व्यतिरेकः करः सन्ततोपि स्वरूपमुज्झित्वा सतता -

दीनामन्यत .

त्यस्य कथनाया -

ह - अत्रैहोरात्रदोषाणामित्यादि , अस्य कार्यः , इमे ब्रूमाः .

अत्रैहोरात्रदोषाणामिति द्वन्द्वे पुनः अत्रैहोरात्रदोषाणामि -

ति द्वन्द्वो

न्यते , ज्वरोऽथव -

शास्त्रेति , कृतदुक्तं भवति -

हेतुत्रयस्यास्य बलाबलाभ्यां व्यतिकरः मनसो विच्छि -

द्याध्ययनं शारीरमानसयोर्युत .

रौपि मानसमनु^{वि}ध्यते , मानसोऽपि शारीरं , पृथगध्ययनमर्थ -

स्य शरीरमनसोऽथव शत्वरव्यापकमर्थशब्देनात्र प्राक्तन -

कर्माभिधानम् , पुनः शब्दादिप्रयोजनाभिधानं कुतः श -

ब्दादीन्निष्प्राहिना

णां बलाबले नस्तः , अर्थे

च कर्मकक्षणे , प्रयोजनस्याभिशापदेवताशब्दनादेरनुप्रवेशः

अन्ये मनःशब्देन बुद्धिं व्याख्यानयन्ति , कारणे कार्येपि चा -

रात्तस्यास्य किं बलाबलमुच्यते .

ज्वरीप्रज्ञा -

पराध्यादेवादीनवमत्याहि तान्याचरन्ति । तदा तृतीयक -
 पूर्वेषामन्यतममाप्नोति । यदा शुद्धसत्त्वोत्कर्षादिवैकि -
 न्या बुद्धयोपेतो भवति । शुभानि देवताराद्यनेष्टिब -
 तितदा सन्ततज्वरी सन्ततादीनामन्यतममुत्तरं प्राप्नोति ।
 यद्येवं प्रयोजनाभिधायिनोऽर्थेन व्याख्यानेन नितरां
 तार्य इति । अथेदानीं व्याख्यायते । ऋतुबलाबलादहो -
 रात्र बलाबलाद्यदा निदाद्यसमयो बालप्रध्वानश्चतुर्थ -
 को वर्षसमयं प्राप्नोति । तदा तेनर्तुनाप्यायितबल -
 स्तृतीयकपूर्वेषामन्यतमं प्राप्नोत्युत्कर्षादेवं वर्षसि -
 मये प्रोति । तदा तयाऽपकृष्टबलः सन्ततादीनाम -
 न्यतमत्वेन परिणमत्येषोऽपकर्षः । एवं पित्तश्लेष्मणोर -
 व्युत्कर्षापकर्षवित्तिवो योजयितव्यो । अहोरात्रशब्देन
 कतिपयदिनरात्राणि परि - न्न कस्मिन्नहोरात्रे सन्त -
 तादीनामुत्कर्षापकर्षाभ्यां चतुर्थकपूर्वेषांच भावाभा -
 वतोऽनुपपत्तिरहोरात्रप्रक्रिया व्याख्यायते । मासद्वयमृ -
 तुरविच्छेदेन गृह्यते नैवं दिनरात्राणि । यदा वि -

कमारणन्ते आवकत्वात्तदा मध्यानि कतिपयानि
 दिनान्यवाप्य स एव तृतीयकपूर्वकत्वेन परिणमत्यु -
 ल्कर्षात्. अपकर्षत्तु यदान्यन्यानि दिनान्याप्नोति
 नदा सन्तत - तस्य वातश्लेष्मारब्धः प्रतनुकत्वात्स -
 न्ततादीनामन्यतमत्वेन परिणमन्ते, अथैवमाशङ्क्यते -
 अहोरात्रत्तेरिन्यत्वात् भेदाभावः, तदस्मिन् न्याख्याने
 नावतरति, अप्रयोजकत्वादिकस्या - न्येत .
 यथा संवत्सरभागेष्वृषु चयप्रकोपप्रशमः दोषाणां
 तथाहोरात्रावयवेष्वपि पूर्वह्निदिषु स्वतन्त्रपरतन्त्र -
 योः स्थापितत्वात् -

पूर्वमध्यापराह्नाश्च रात्रियामारत्रयश्च ये ।

ये . . . ये रोगास्ते च काकजाः । इति ।

तथा परतन्त्रेऽपि पूर्वह्नि वसन्तकिङ्क मध्याह्ने ग्रीष्म -
 स्यापराह्ने प्रावृषः प्रदोषे वार्षिकं शारदमर्धरात्रे प्रत्युष -
 सि हेमनमुपकक्षयेत्. वर्षमिव शीतोष्णवर्षदोषोप -
 चयप्रकोपशमैर्जनीयादित्युक्तः. इतत्तु युक्त्यान्त - न -

ते विरोधादेककालजन्मनां चयप्रकोपप्रशमानामे -
 कस्मिन्नेवाहोरात्र . . . . . षोचितः कुपितः शान्तश्च .
 नह्यहोरात्रपद्धतिव्यतिरेकेण वा ऋतुर्विद्यते . ततश्च हे -
 मन्तर्तो श्लेष्मणश्चयाभावप्रसक्तिर्विरोधादेककाले
 क्रियानिष्ठे कथं स्याताम् . . . . . त्रभागजः स .

एव सन्तः कुपितः शान्तश्च यद्वतुजः साऽनुवर्तति एव .
 एवं चाहोरात्रपद्धतिव्यतिरेकेण चोदन्यस्याऽसम्भवः .
 एवमृत्वीरुत्तरयोरपि नातपित्तचयाद्यभावं प्रत्युक्तम् .
 अन्तराळचय . . . . . कालः प्रसक्तो

न शक्वन्ते , पाकर्तुमाहोरात्रिकेणातपेन विरोधिनाभि -
 मानीव न हि महाद्धिममत्पीयसा विरोधिनाप्यातपे -
 न विलापयितुं शक्य . . . . .

विवक्षितः . पूर्वलि श्लेष्मणो मध्या -
 ह्नकालेनापि शान्तैव कालस्वासान्यान्महान् चर्योऽनु -
 वर्तत एव . अन्यथातवश्चर्यो न स्याद्दृश्यन्ते च सर्व -
 स्य काष्ठ . . . . . तस्मान्नेककाले क्रियानिष्ठे यद्येवं

तस्याहोरात्रे संवत्सरातिदेशस्य किं प्रयोजनमुच्यते ।
 गृहलिङ्गन्यायिप्रसिद्धस्य स्येषु कालेषु तृप्तादि -
 जन्य व्याधयः भाव्यः - - - - - ध्मातादिना किं
 याकालावधारणार्थं च यानि वसन्तादिषु वमनादीनि
 कर्मणि कार्याणि तानि पूर्वह्नादिषु कार्याण्युक्तं च -
 पूर्वह्ने - - - - - न्धितुविरो न किञ्चिदावर्त
 दिवसे - - - - - द्वादशस्थापनमभिषगतिकालं स्वाप्नान्याश्च
 दोषां बलकालावस्थाऽभ्युपगन्तव्या । अन्यथा -
 भागतिक्तस्य बलकालाभावः स्यान्नचैवं कुतो यस्मान्न -
 ह्यनुमानेनागमा बाध्यन्ते, विशेषतो, दृष्टफलाः तस्माद्दृ -
 त्वे - - - - - र्कयोगितिभेदादन्यथा परस्परविरोद्धं कार्यद्वयं
 सर्वदा कथं स्यात्, प्रधानगुणभावादृतेऽत एव कोप -
 शमौ गुणभूतौ सिद्ध्यतः । अनेन चापि - - - - - कतिप -
 येष्वहोरात्रेषु पूर्वोदितेन न्यायेन मध्यान्तादिवसेषूप -
 चयक्षयान्यथानुपपत्त्या, होरात्रक्रमं योजयन्ति, तथा
 दोषबलाबलाभ्यां यद्रासतता - - - - - समसम -

समवायारब्धानामिहोक्तानि विकृतिविषम समवा-
 यारब्धानां लक्षणानि । न शक्यतेऽत्र कारणान्वितत्वं
 वक्तुं । सास्त्रवनेत्रकलुषत्वादीनामवयव - यकं हि ।
 न हि यि - तिविषमसमवेतानां नानात्मकानां पर-
 स्परैणाहतानामन्यैश्च विकल्पने विकल्पितानाम-
 वयवप्रभावानुमानेन सन्मु - च प्रभावतत्त्वमध्य-
 वधातुं शक्यन्त - समुदयप्रभावमेवोपलभ्य ततो
 व्रण्यविकारप्रभावतत्वं व्यवस्येदित्येतद्वृक्षशब्देन
 ल्याप्यते । ऊर्ध्वं य व्यवस्थितो नात्र दोषाङ्ग-
 बलविकल्पौ - निदानैरितानां तु दोषांशव-
 त्तविकल्पौ ऽवधारयितुं शक्यते । तेन वाक्येन निदाने
 त्रिविधार्थोक्ते चान्यानि दिनेतद्दृश्यन्ति दोषजत्वे-
 पि सत्ये व न । इदानीमवयवार्थो व्याख्यायते -
 निगता भुम्नता । यथोस्ते निर्भुग्ने विस्फारिते इत्यर्थः ।
 तन्द्रापरतन्द्रादवगन्तव्या । इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्ति - नि-
 द्रान्तस्यैव । यस्यैते तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् सा तता -

मो वातकफात्तन्द्रेर्क मको व्यानां दर्शनमिति तौऽन्धरन्या -
 पि भालुकीये लक्षणमुक्तं . अवरटीदंशानिकाशा
 क्षणिकोऽन्यादविनाशं कौठ इति निगद्यते . तत्रैरि -
 ति . तरयसाध्यकृत्साध्यत्वसाध्यकश्लोको दोषोऽ -
 वबन्धः इत्यादि दोषशब्दः कैश्चि व्याख्यातो
 नान्तस्मान्मल्लोऽत्र दोषशब्दः . सुरवं विरिच्यते . जन्तु -
 दोषप्रस्थमनामय इति मलाप्रवृत्तिरत्रेष्टा नैष्टेऽग्नौ -
 भिति . यद्यपि सर्वज्वरेषु मन्दाग्नित्वमत्र विशेष -
 णोऽग्निहानिरिति सर्व . . . . . यासि लिङ्गा -
 नि भवन्ति . वद्य तदा साध्योन्यथान्य मुदुख साध्य -
 इत्यनन्तरश्लोको व्याख्यातः . आगन्तोश्चतुर्विधस्या -
 ऽवसरः प्रस्तूयते . तत्रापिपातजो वातः . . . . . नि -
 ति प्रयोगग्रहणादेतत् आपद्यति . विशेषेण स्तमन्ये -
 पि धातवो दूष्यन्ते . ननु निदाने अपिपातजा वायु -
 रज्ज्वाधिष्ठान उक्तः . तत्रापिपातजो वायुना दुर्दृशा -
 णिताधिष्ठाने . . . . . भूतापिषङ्गा -

तु कुप्यन्तीति किमिदमुच्यते. कामाद्यभिषङ्गजः प्रा-
यो भवति. सर्वेषां तत्र प्राधान्यं विवक्षितम्. न च त-
त्रावधारणम्. वातपित्तक्यामेवान्वाचयति हस्तत्रा-

भूता . . . भूतप्रभावात् भूतसामान्यलक्षण-
इति. कोऽर्थः. उच्यते-यस्य भूतस्याभिषङ्गात् कुप्य-
न्ति दोषास्तेन भूतेन सामान्यं लक्षणं येषां ते भूत-
सामान्यलक्षणाः. कानि पुनस्तानि हासप्रका-

भूताभिषङ्गज इति [अभिषिञ्जितापाभिचाराभ्यां] सि-
द्धानां यः प्रवर्तते [सन्निपातज्वरो धोरः सविहीयः सुदुःस-
हः इति. तत्राभिचारो नाम विशिष्टमन्त्रजपद्रव्यहो-
मपूर्वः . . . गत्विति सिद्धाजन्त्यौषधिमन्त्र
तपःसमाधिसिद्धास्ते पूर्वमागतवौ भूत्वा केवलाः शु-
द्धाः पश्चान्निजै शारीरैः दोषलिङ्गैर्यामिश्रकिङ्गा इत्य-
र्थो हे लोषद्य . . . तादिकः अमादिभ्यो विशि-
ष्यते. औषध्यं च लङ्घनादिभ्यो रसभोजनादिकं का-
मादिज्वराणामिहलाभाश्वसास्त्रादिकं कामाक्रोद्यज्वरो

नाशनमित्यादि विरोध्यवशिष्टं . . . दनजपहोम

देवताराधनादिसंस्पृष्टः सन्निपतिता इत्याद्यस्य ग्रन्थ

स्य कोटिसम्बन्धो द्वन्द्वसन्निपाता गन्वाकृत्यनन्तरं ॥

मन्त्रिणामज्वरः . लक्षणापदेशे

न्योत्सृज -

मिव लक्ष्यते . न सर्वशेषत्वात् सर्वेषामेव शारीराणां भा -

नयैवाऽनुपूज्यमिष्यन्तेरिदमपि ज्वराणां प्रातिस्विकं ल -

क्षणं . यद्वत्ताज्वरित इत्युच्यते तस्मान्नोत्सृजं संस्पृष्टास्य -

न्निपात . . . धारसारव्यं ध्यातुमनुगम्य पङ्क्तिनि -

रस्य पङ्क्तिहेतुत्वात् पङ्क्तिजठिरोग्नेस्तद्भूतामूष्माणं प्रति -

क्षिप्य कार्यकारणोपचारात् स्वस्थानाज्जाठरं स्वेनोष्म -

णा बलारण्येन जैन च जठरे .

तूष्माण इति

यावन्ननु पित्तस्योष्मा विद्यते . वातश्लेष्माणोः कुतः ऊष्मान

शक्त्यारण्येनोक्तत्वादयना तयो रप्युष्मा विद्यते . भौमाव्याग्ने -

यवायव्याः . पञ्चोष्माणः सनाहसा इति वचना . . . न

स्य कर्त्रा यथा स्वेनोष्मणा पाकं शरीरायान्ति ध्यातवस्तथा .

ध्यातूष्मणां चापि चयात् सप्तभिर्देह^{धा}क्षतार इति च स्रोतांसि

रुद्धा संयाताः समन्ताद्याताः केवलं देहं सकलमित्यर्थः ।

उत्पन्नावृद्धाः सन्तापमपि . . . . . अन्तर्गतास्पृष्टाङ्गो ज्व -

रिस्तैन चोच्यत इति स्रोतसां संविबन्धत्वात् रुस्वेदना

पुष्पस्वेदं नापि गच्छन्ति . विबन्धस्रोतस्त्वात् प्राय इति वा -

कशेषः . कुतोऽपवादात् . मुहुर्दहो मुहुः शीतं स्वेद इत्यपि .

चाम्नावित्यनूद्य सामलक्षणमाह - प्रायशो विशेषे -

ण तरुणो ज्वरे अरुच्यादीनि भवन्ति . ज्वरो विसर्जो विसर्जनं

विसर्गः सौ स्यास्तीति विशस्तु विसर्गः . अविसर्गिनं मुच्य -

तीत्यर्थः . दोषाणामप्रवा - . . . . . पुरीषं पक्वमि -

त्यर्थः . न च क्लानिज्वरस्येत्यामलक्षणम् . निरामलक्षणाया -

ह - क्षुत्क्षामतेत्यादि . ब्राह्म - क्षुदादयोऽष्टाहस्य किमेकः लक्षा -

णमाहोस्वित भिन्न उच्यते . क्षुदादयोऽष्टाह - . . . . . यथा -

हात् भवन्ति . तदा नैराम्यं . असत्त्वपि क्षुदादिषु अष्टाहैर्न

नैराम्यमाह - न नैराम्यमाह क्षुदादयः . किं न्यस्ता उत्तम -

स्ताः . उच्यते . न न्यस्ता अपि कुतो समासकरणान्नाहि क्षुदा -

दीनां बलीय - . . . . . स्तं लक्षणं करुणात्मान्वा -

न पाचनशक्तिर्लप्यनशक्तिर्लप्यनं स्वेदनमिति निराम-
ज्वरकक्षणे कालोऽष्टाह उक्तः - न पुनरिह उत्तर उच्यते -
उत्तरत्र च त्रयोदशविध्यास्वे

परोऽस्ति . सोऽत्रैव त्रापि द्रष्टव्यो . नचैव माशंकनीय-
मन्यत्रानस्यायां सनिर्दिष्टोऽत्रापि केशतः सूचितवान्
तृष्यतः सलिकं चोष्णं दद्यात् दीपनपाचनयोरु-
चिस्वेदावहमिति के . . . . . आमविरोधी
स्वेदः सर्वकाल इष्यत इत्येति इति . तिलकस्तु रस आरं-
भादष्टाहमप्यपचार्यः . शतशीकृतजलपचनात् शीत-
कृतिककैः शतं दद्यात्तृष्यत इत्यपि पक्वाग्निध्यानात्
पाचनान्य . . . . . चर इति . ननु च तरुणे
ज्वरे अविपक्वा अव दोषा भवन्ति . अविपक्वग्रहणं किं
तं कुर्वन्मैतद्वापयति . उत्तरकालमप्यामता न निवर्त-
ते . न चाष्टाहौ गत इति . भिषक्शमन
पक्वानामिति वक्ष्यति च —

पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्ततम् ।

ध्यः कृतौ भवति । एतदुक्तं भवति । अनवस्थितत्वाल्लङ्घन-
स्य पेयायाश्च स्व- छनियतत्वादत प्रवाचार्येण, क-
क्ष्णस्यावधि न कृतः । प्राणाविरोधिना चेन्नं लङ्घनेनोपप-
दयेदित्यलं व्यवज्यनिं तावत्तु क्ष्णं यावत्तु क्ष्णं तत्क्षण-
नि ततो यवाग्नौपचरणीयम् । यो द्विने रोगि-
र्नैचैतदा षडहं प्रतीक्ष्य ततः पक्वापक्वलि क्ष्णञ्चवद्यार्च-
पाचनं शमनीयं वा वार्यमत एव विचक्षणाग्रहणमकारि-
शास्त्रकारेण । सुश्रुतेनाप्युक्तम् -

अचिरज्वरितस्यापि देशं स्याद्वोषप -

रुद्धितं तस्माद्वमितं वा ज्वराद्रितः तत्सा-
त्यत्वादतस्तान्निरादौ ज्वरमुपक्रमेत । यथादोषं यवाग्नौः
षडहं यावदाचरेत् ।

श्लेष्मस्थानगते पित्ते ग्रीष्मे चोत्त्वणयोस्तथोः ।

पे ।

ये ज्वरे पेयान्न शंसन्ति तस्यादौ तर्पणं हितम् ।

तद्वोषशमनं तृष्णा शमच्छर्दिज्वरापहम् ।

जीर्णे तु तर्पणं शनीयाल्लघुयूषरसोदनम् । इष्ये ।

इति षड्रात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहरो विधिः ।

ततः परं प - कषायं ज्वरितो लघु ।

यूषरसाशन इत्यादि । तस्मान्न लङ्घनं षडहो न ज्वर षड -

ह इति स्थितं । नवज्वरे दिवा स्वप्न स्नानाभ्यङ्गान्नमैथुनम् ।

कीपप्रवातन्यायामकषायांश्चा

कषाय इति । तद्वैषाभिधित्तयाऽह -

स्तन्यन्तेन विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् ।

दोषाबद्धाः कषायेण स्तम्भित्वा तु तरुणे ज्वरम् । इति ।

स्तन्यन्त इत्यप्रचलितधर्मा - कौष्ठमनापन्ना

न पच्यन्त एव लक्ष्यत इति किमुच्यते न विपच्यन्त इत्यु -

च्यते । उत्तरकालमपि दुर्ग्वेन पच्यन्ते न केवलं तदाले हारी -

तस्त्वमुमेवार्थं ज्ञापयति -

णे ज्वरे ।

कषायेणाकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः ।

किं कुर्वन्त्यत आह - कुर्वन्ति विषमज्वरम् । दुःसाध्यमयवा तृती -

अवस्थितविकल्पश्चायमवस्थावशादुभयमपि साध्यः ।
न चात्र शङ्कनीयम् । क्रोधप्रपातव्याध्यामकषाया -

कृताकान्तर्भूतत्वात् सर्वप्रतिषेध्य इति यतो
वक्ष्यति । नहि कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यते -

यः कषायकषायस्तु सवर्ज्यस्तरुणे ज्वरः । इति । पुनर्द्वि-
स्तरेण तत्रैव अस्यास्यामः । एतानि पञ्चपाचनानि ना-
त्र रेकत्र समावेशाभावात् अन्येषाम-
वस्थावशाद्यौषधेन क्रमेण प्राप्तिर्लक्ष्यप्यनस्वेदित्तकाना-
मविरोध्यात् पेयादिभिः सह तिक्तकापचारणमिष्यते । तृष्यतः
सर्वकार्त्तं पानमनिषिद्धं नाम व्युत्कृष्टं -

कफानां निषिध्यन्ते कृतवमनानामपि कस्यांतिदवस्था-
यां नेष्यते । सर्वथाऽत्र वैचित्र्यम् । येनान्ते तिक्तं शृतमुप-
दिष्टवांस्तच्छृतमादावपि पीयते । ना -

मनुग्राहकः सर्वदा पानीयपानमप्रतिषिद्धम् । सूत्रस्य भा-
ष्यं वातश्लेष्मदोषापेक्षया विधीयन्ते -

तृष्यतः सत्तिक्तं चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरैः इति ।

कः समासार्थः किं वातकफज्वरे द्वन्द्वसमुत्थ एव नैत्य-

ज्वर इति कुतः आचार्यप्रवृत्तेः यथा चैदसा-
ध्याः प्रशाम्यन्ति षडा वातकफात्मकाः इति । द्रुतत्पत्रम् -
अस्य भाष्यं वातश्लेष्मणिना कर्वाण्यो हितो । तयोः पृथक्
समुदितयोः अप्युष्णमविरोध्य . चैत्तिके वातं
शीतकं तिक्तकैः शृतमिति-

दीपनं पाचनं चैव ज्वरघ्नमुक्तयं च तदुत्तुष्णं तिक्तकश-
तं शीतं च द्वयमपीत्यर्थः । यथा चैदसाध्यात् प्रशाम्य-
ति स्त्रीतसां शोधनं बल्य . भावनमेतन्न-
नु तिसृषु ज्वरव्यक्तिषूष्णजलपानं कथ्यं वातपैत्तिके -
क्षिप्तं श्लेष्मिके साब्निपातिके च किं पेयमित्युच्यते उ-
ष्णमेव । कस्मादाचार्यवचनात् किं नु खलु भगव -
च्छन्ति निषजो भूयिष्ठज्वरोत्थामाशयसमुत्थः
आमाशयसमुत्थानां च व्याधीनां पाचनवमनापतर्पण
समर्थानि भवन्ति । पाचनार्थं च पानीयमुष्णं तस्मादेतत्
ज्वरितैश्च प्रयच्छ . तीत्याग्निं चोदयमुदीरयेत् ।

श्लेष्माणं च परिशोषयति . स्वल्पमपि पीतं तुष्णं प्रश-
भनार्योपकल्पते . तस्मात् सर्वेषामुष्णोदकमिष्यते . त-
था युक्तमपि चैतन्नात्यर्थेत्सिन्नापित्ते ज्वरे सदाहप्रक-
जान्ति . . . . . धाराभूयोऽपि वर्धन्ते . शीतिन

चोपशाम्यति . पुनरुक्तं भवति - यत्रात्यर्थं प्रकुपितं पित्तं
तत्र प्रतिषेद्यौर्यं ~~यत्र~~ तु नात्यर्थं तत्रैष्यत एव . अन्यथो-
त्सन्नमित्यस्य विशेषणस्यानर्थक्यं स्यात् .

दोषानुल्लेदयति . क्षिप्रं स्रोतांसि विवृणोति - वाग्मागतं
चापि पित्तमाशु नियच्छति . तस्मादुष्णं जलं देयं पित्तार्थं
दोषशान्तये . इति . शीतिरुत्तिक्तकैः शृतमिति . तिक्तकण-
हुत्वा . . . . . दिव्यनागरैरिति . ननु नागर-

स्य कटुकत्वात् कथं प्रयोगः . उच्यते - आमाशयसमुत्थ-
त्वात् ज्वरस्येष्यत एवान्यद्रन्यसंयुक्तस्य जलसंस्कारार्थ-
मावापो रक्तपित्ते . . . . . षोऽपि प्रायभा -

चार्यस्येति गम्यते . हीबेरचन्दनोशीरमुस्तापपटिकैः शृ-
तमिति . न चात्र बहुलकषायप्राप्तिराशङ्कनीया . जलकच-

नात् . शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये .

क्षौद्रं चावत् पातुं शक्यतेऽस्ति चात्र तन्वान्तरम-
नुग्राहकं . द्रव्याणां चिरसंस्थितानामपि नात्युद्धान्तरसा-
दीनां षोडशाभिरपां भौर्गैरुपसंसृज्यार्धशेषं कारयेत् .

रसरगपाडव यवाग्नक्तादिषु प्रयोक्तव्यास्तथा-
न्येति निश्चिताः पठन्ति . यच्चास्य शृतशीताम्बुषडङ्गानि
प्रयुज्यते - कषमात्रंततो दत्वा क्वाथयेत् प्रास्थितेऽम्भसि .

पानं पयादिसंविध्यो बृद्धवैद्याश्च पलद्रव्या-
णामावाप्योद आपके क्वाथयन्ति . शेषं चाध्वठिकं शेषय-
न्ति . तस्मान्निष्प्रकम्प्यो बृद्धवैद्यन्यवहारः . जल -

चैति . लङ्घनादितिक्तरसान्तं पञ्चविध्यं पाचन-
मुदितमिदानीं दोषापसैचनमपसर्पणं प्रवृत्तो वक्तुं हारी-
तस्त्वादावेव वमनमाक्षपदिष्टवान् . पित्तश्लेष्मविशुद्ध्य-
र्थं कुर्याद्विमनमादितः . विशिष्टायामे -

वावस्थायां . दोषमध्यैवा . वामाह -

कफप्रधानानुक्लिष्टान् दोषानामाशयस्थितान् .

बुद्ध्वा ज्वरकाले काले वम्यानां वमने हरेत् ।

उतदुक्तं भवति -

प्रधानां

स्वातन्त्र्येणावस्थितो भवति । अन्तःकलत्वेन वात
पित्तौ भवतः । तदा वमनेन हरेत् । वमनं श्लेष्महराणामित्या -

म्नानात् तै च । उत्कृष्टा या भवन्ति विषण्णहृक्का -

सकफः । कं दशयित्यामाशयज्यवस्थिताः । तत्रामाश -

यौ नाभिस्तनान्तरं तद्यदि शारवाभ्यः प्रसृत्य पिण्डिताः

कौष्ठगता बहिर्निर्वासिबो । स पुनर्देहलीना -

ज्वरकाले तस्यामवस्थायां यदि ते ज्वरीणो वमना -

र्हा भवन्ति । नावम्यां क्षतक्षीणातिस्थूलादयः तदा वमने -

हरेत् । ज्वरकरानिति । किं ज्वर इवात्रोपश्रान्तः । उच्यते

परिभाषो । विद्यायामेवावस्थायां वामयेदेवं

स्थानपरिग्रहो दोषविशेषपरिग्रहश्च ख्यापितो भवति ।

वमनैरिति बहुवचनं । किमुच्यते । न सकृद्यावन्निर्हृतदोष -

इत्यथ । मदनेः पिष्कप्लीषिः कलिङ्गैर्मद्युक्तेन

च । इत्येवं देशकालवयः प्रकृत्याद्यवस्थासु यद्यस्मै यो -

किं स्यात् तत्तस्मै देयम् । विपर्ययेणानर्थकारित्वमत -

वमनं तरुणे ज्वरो हृद्रोगं श्वासमानाहं

मोहं च कुरुते कृतम् । किंच सर्वदेहानुगा स्सामा व्याकु -

स्थाद्यसु निरुहराः, नैते सुरवेन निहर्तुं शक्यन्ते । यस्मा -

च्छास्ववली - - - - - दुःखनिर्हराः सूक्ष्मसिरास्रोत

स्नायुमांसपेश्यन्तरव्यवस्थिताः सामाः व्यनीभूताश्चावली -

नाश्चाशवा असुनिर्हराः प्राणहरा ज्वरकारिणो दोषा इत्यर्थः

किंवदिति दृष्टान्तमाह - यथा फलानामामा

विनाशकरा भवन्ति । तद्वत्सात्यया दोषा देहनाशकरा भव -

न्त्यप्राप्तकालाश्चातीतकालाश्च सामा अनुमुखीभूताः अ -

प्राप्तकालाः परिशुष्का अतीतकालाः दुःखनिर्हरा भवन्ति ।

इदानीं पेयादी - - - - - याह - वमि - - - - - काले यवागू -

निरुपाचरेत् नात्र क्रमो विवक्षितोऽवस्थावशात् कदाचिदा -

दौ वमनं भूयसात्कृद्भवेव प्राग्बिहितवानत्र वमनं नि -

र्दिश्य ततो लङ्घितकाल इति चोद्धतकाल - - - - - कदा

चिद्वमितं कदाचिल्लङ्घितं विचित्राहिदोषावस्थां तद्वशा -

दन्त्ये तु व्याख्यायन्ति . वमिं यस्मिन्नहनि तस्मिन् क-
क्षितं काल अवस्थायां च निर्देक्ष्यति क्षुद्रानल्पाग्नि-
शक्तितो यवाग्निरुपाचरेत् . . . . . नैन क्षयं नीते दो-
षे सन्वक्षितेऽनक्तैऽपि ज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुच्चैर्वाऽरस्यो
पजायते . प्राणाविरोधिताचैनं लक्ष्णेनोपपादयेत् .
बलाधिष्ठानमारोग्यं प्राक्चोक्तं पा - - - .
विसर्गेनात्र लाघवे .

कृतं लक्ष्णमादेश्यं निर्यथैवाऽन्तरात्मनि .
तथा वमितस्यापि । अथैनं सायाहे परे वाऽहीत्यादि ।
यावन्मण्डपूर्वा यवाग्नं पाचयेदित्येषकालोऽथ कि-
यानन्या - . यावज्ज्वरमृदुभावः पक्वदोषतेत्यर्थः ।
कुतः निरामलक्षणेऽवच्युतोऽयमर्थः .

क्षुत्क्षामता लघुत्वं च गात्राणां ज्वरमादिवम् .
इति . तच्च निरामलक्ष्णज्वरलिङ्गं तन्न स्यात् तदा
षडङ्गं वाऽपि च - - - क्रम्य पचनं पाचयेत्ततो वक्ष्य-
न्ति . पाचनं शमनीयं वा कषायं पाचयेत् तज्ज्वरितं

यं महर्षिं महान्तमपचारदोषा लक्ष्यन्दिवास्वप्नादीनां क्षुब्धादी-
न् कातं चोपदिष्टवान् न च निरामजीर्णशोणद्वयोरर्थभेदां
शका प्रकाशवाचकत्वा ननु कस्मादवकि

हरिश्चन्द्र आह - आसप्तानां रसादीनां सप्तरात्रेण पाकादष्टा-
हेन नैशम्यं कात्र युक्तिर्वचनं वा येन लोकशब्दद्वयादुच्य-
ते तस्यायमभिप्रायः पित्तानिलकफावृत्या दशदिवसद्वाद-
शाह चार्थं सुबु-

तोपि लेशोक्त्या सूचितवान् कम्बनाम्बुयवागृभि यदादौषो
न च पच्यन्ते तदा सम्मुखवैरस्य तृष्णारोचकनाशनेः कषारैः
पानलेहाद्यैः केचिदातन्यमिति निश्चिन्ताः तस्याय-
मभिप्रायः तद्गुणा मताष्टाहादपैति रसामता परेणाऽपीति तत्र
पाकार्थः - पाचनमिदानीमौषधक्रियाक्रमप्रश्नान्गाकरणं नव-
ज्वरौ दिवास्व - नाशयेत्स्मृतिम् इति

प्रतिषेधविरोधारम्भः प्रस्मात् सातिशयानर्थजनकत्वात्तथा
च हरीतवचः - व्यायामाज्वरसंवृद्धिर्न्यवायास्तंभमृच्छन्तः
भरणं रक्षा - कम्पौ दोषकोपनम् शीतावरी

षडहेति तैलं न प्रतिष्ठापितमेतच्च विस्तरेणानन्तर -
 मेव न्यायस्यास्यामः कीदृश्यामिर्मुखास्वौषध -
 षौषजं तद्यथा स्वं तत्सिद्धानि यथा स्वौषधसिद्धानि -
 शवा यवागूनां प्रतिस्वं संस्कारकं । पिप्पलीनागरणु -
 तमित्यादि । यद्वक्ष्यति तत्साधितामिरित्याहुः च सुश्रुता -
 चार्यदीपनी पाचनीकृद्धितज्वरार्तीनां ज्वरापह - य -
 यास्वं पाचनैः कृतास्तामि मण्डपूर्वाभिरादितं, आदौ
 मण्डः पूर्वो आस्तां ताः मण्डपूर्वाः, एतदुक्तं भवति - सि -
 ष्यनिरहिताः प्राग्वाचस्यैदिदानीं तत्फलावधारणं ता -
 श्च षौषजसंयोगा दीपने तत्र पुरुषाणां वातादीनां चानु -
 लोमिकाः त्वात्स्वेदार्थं कुर्वन्ति । द्रवत्वात्तृच्छम
 माहाराम्बुत्वात् बलमादधति । सत्त्वाल्लाघवं विदध -
 ति ज्वरसाम्यत्वाज्ज्वरघ्न्यं ज्वरप्रत्यनीकत्वादित्यर्थः ।
 आचा - नाय विपरीतगुणं गुणैः साम्यमिच्छन्ति ।
 साम्यज्ञाश्चेष्टितं चाद्यमेव चेति । न च साम्यार्थोऽल्प -
 शयार्थोऽत्राशङ्कनीयः । यस्मादेवं तस्मात् पूर्वमुपाचरेत् ।

यवाग्नज्वरानिति वेदोऽयमुत्सर्गोऽस्मात्पवाहः । ज्वरे -

मद्यनिदानो यो ज्वरो मदात्यये सत्यन्यनि -
मित्तो य एवं मद्यनिह्ये ग्रीष्मे च यो ज्वरः पित्तकफाधि -
कः पित्तकफाधिकप्रकृतिरत्र गृह्यते । तस्मिन् यो ज्वरः,
ऊर्ध्वगो कफपित्ते समुदिते गृह्यते । न विद्यु -
ह्यते । तत्र न हिता यवाग्नः यस्मिन् ज्वरे । एतदुक्तं भव -
ति - कफपित्तं वमेद्य इति । कुतः केवले यवाग्नपदेशा
ह्लाजपेयां सुरवंजराः पिप्पलीनागरैः शृतां

कफजे वैतिके वाऽथ शीतिं मधुयुतां पिबेत् ।

तस्मात्समुदि - - - ह्यते । तत्र न हिता
यवाग्नरिति प्रतिषेधप्रस्तावादन्त्येष्वपि शेषु भेष्यते
यवाग्नस्तानैकवर्गकृत्य निर्दिष्टवान् । मदात्यये मद्यनि -
ह्ये ग्रीष्मे पित्तकफाधिके च पुरुषे व्याधौ - - - अ -
न्द्रमतानुसारिणोऽन्ये त्वन्यथा, नायं पाठः, ऊर्ध्वगे रक्त -
पित्ते चैत्यस्ति, क इत्युच्यते । पित्तकफमधिकं यस्मिन् ज्व -
रे सपित्तकफाधिकं तस्मिन् हिता यवाग्नसूर्ध्वगं वा कव -

कषायाश्च दोषविष्कम्भनाहिते ॥

अग्निसादः स्वरत्नं च स्रोतसां वायुवर्धनम् ।

तस्मादामज्वरी सर्वाङ्गं विषयत्परिवर्जयेत् ।

प्रतिषेधोऽत्रादिकोपाद्धरीतवचनं इत्युक्तापकश्चि-

किसितरज्यौषध्य परिष्ठाषणात्-

चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषध्यम् । इति ।

कृच्छ्रं ना

ज्वरे कृच्छ्रं ना-

मेवादावुपदिष्टमित्यादि यद्यपि कृच्छ्रं दशसु परिष्ठाषितं

कृच्छ्रं न बृंहणीत यत्र पुनरुपवासे वर्तते कुतस्तैषामवरस्था-

वम्यानां वमने हरेत् ।

पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरेत् ।

स्रंसनं विमलान्वस्ति हरेत् पक्वाशयस्थितान् ।

गौरवे शिरसः शूले विबन्धे षि . . . ।

यौर्निषेधः कुत एव उक्तप-

स्य स्वेदनिवृत्त्यादितीर्णं ज्वोपदेशः । तन्नास्तरे विहिते वात-

पसेवावरस्थां तन्वानुपानं वपुसमुप-

कृत्वाः पारिशेष्यादभोजनमेव लङ्घनमित्यत्र प्राणाद्विरो-
धिनान्नेन लङ्घनेनोपपादयेदिति । ननु ज्वरे लङ्घनमेवा-
दाविति नियमाद्व्याहन्यत

तन्न दोषावस्थाविशेष व्यवस्थापनादुपदिष्टवचनान्नेनैतत्
प्रकाशयति - यदा ज्वरपूर्वरूपाणि प्रादुर्भूतानि न च हेतुनि-
श्चयस्तदा किन्तु

रणत्वात्

हि तस्माद्वातव्यवगतिजतिर्बुभूषामात्रमेव तेन यदि
निश्चयः स्यात् पूर्वस्वरूपयोरविशेषः स्यात् तस्माद्वाति-
कस्योत्पत्त्यो

त्यक्तिकद्वन्द्वसन्निपातजाना-

मापि न वृद्धिर्न प्रशमस्तस्मात् पूर्वरूपदर्शने लब्धशानम-
पतर्पणं वा यथा पूर्वरूपदर्शनादनन्तरं रुक्षतादिहेतूपयोग

- मत्तोपलभेतामप्रदोषहेतुं तथापि पूर्ववदथ-
वा व्यवस्थितविकल्पोऽसौ पूर्वरूपदर्शने लब्धशानज्वरा-
दावपि तर्पणं युक्तकान्ताभिहितमपि यथा

यमिदं ज्वरे लङ्घनमेवादावित्यभिप्रायः यदि

सामं दोषावस्थाविशेषं पश्येत्तदा लङ्घनमेव कुर्यान्नलब्ध-

शनं तथोपदिष्टवचनादेतत् प्रकाशयति - लङ्घनं कार्यमे-
- नमिति न व्यापातः । उत्सर्गश्चायमयं चापवादः । क्षया-
निकषयक्रोधकामशोकद्वयोदुष्पवादत इति क्षयशब्द-
स्याविशेष्योक्तेरष्टादशानामपि प्रत्युपस्थानं न च तज्जो -

अपि व्याध्यय आमनाताः -

यथावृद्धौ स्तथा क्षीणौ व्यध्ययः पञ्चविंशतिः ।

न च तत्र ज्वरौ पौद्गारः । तस्मात् क्षयज्वरप्राप्तिः ।

अन्ये तु बृहन्नेच्छन्ति कस्मात्क्षीणानां ज्वर (विशे-
तज्जो ज्वर आमनातशास्त्रे टीकाकारास्तु व्याख्यातयन्ति -

क्षयजा अपि व्याध्यय आमनाताः) करणसामर्थ्याभावात्

न प्राकृतज्वरकरणे सामर्थ्यं नापि वै

मुख्येष्वामुष्णेन संबद्धं पित्तं शरदि कुप्यतीत्येवमादि सर्वं
प्रत्युतद्रष्टव्यम् । उपपत्तिरपि न ह्यप्रकुपिता प्रसरन्ति । नाप्रसृ-

ताः कृत्स्नदेहमनुयान्त्यननुगताश्च न ज्वरं कृतं शक्नुवन्ति ।

यद्येवं स्तौ क्षीणौ जन्यन्ते । स्वक-

महानिः । क्षीणाजहति लिङ्गं स्वं समास्वं कर्म कुर्वति । इति ।

वचनात् क्षयबुद्ध्या च दोषाणां दोषस्यैवेति चेन्नैव
किरनुसर्तव्या ॥ तस्माद्यक्ष्मजा

तज्ज्वरश्च सन्धिस्थ इति तस्य च चिकित्सीका

ज्वराणां शमनीयो यः पूर्ववर्ग उदाहृतः ।

यक्ष्मणां ज्वरदोहेषु सप्तार्धष्कः प्रशस्यते ।

इह च संशमनमेवावसरे निधायति ननु वातजस्य

कामयः शमजेभ्यः तस्मादन्यतरोक्तौ

व सिद्धेः उच्यते - ज्वरः कामादिभिर्दुष्पणां पश्चाद्दोषैरनु-

बध्यते तत्राभिप्रातजो वायुना दुष्टशोणितान्निना-

भिषङ्गं पुनर्वातिपित्त

क्षमव्य

वस्थां दर्शयति -

कामशोकभयाद्वायुः क्रौञ्चात्पित्तं त्रयो मलः ॥

भूताभिषङ्गात् कुप्यन्तीति वातजस्तु स्वतन्त्रोऽपि

वायुनारब्धो मानसाद्भिजास्तेषां चाभिषङ्गाणां व्यय

हितमेव सप्रतिप

क्रौञ्चज्वरो नाश -

यात् कामसमुद्वप -

कामजेभ्य -

शक्योः आश्वासनं हर्षणं च, तस्मादुपतिचिकित्से-
त भेदात्वातजः पृथगाधीतः, तस्य पाक्षिकं लङ्घन-
न चराश्रये लङ्घनं लङ्घनीयोक्तमिति वातज-
स्य तु यत्र नेच्छति लङ्घनं, तत्र भिन्नमेव चिकित्सां ब्रूते
वातजे शमजे चैव पुराणे क्षतजे ज्वरे ।
लङ्घनं न हितं तस्मात् शमनेस्तानुपाचरेत् ।

तन्वान्तरं हि वचनेन स पच्यतेति-
लशुताम्बुपानां च सामे वातेऽपि लङ्घनम् ।

कुर्यादिवामपक्तवर्धं युक्त्या न तु यथा कफे ।

पित्ते वातो द्रवौ दोषौ क्षमेते लङ्घनं महत् ।

आमक्षयादूर्ध्वमपि वायु -

पित्तस्य पक्षौऽपि लङ्घनं नेच्छन्ति, कुतापीध्वारस्य पुनः
प्रसवानुर्त्तरेतच्च विस्तरेण प्रस्तावागतमेव, निर्लोठस्ये-
ष्यामः, लङ्घनफलौद्भावनां, लङ्घनेन क्षयं नीन इत्यादि-

परिपाकाद्वाकर्तव्यम्, यज्याद्यः पक्षस्तदा वक्ष्ये-
शतामुपक्रमाणा मानश्विप्रमुत्तरो महत्यामि च केवलपरि-

सार्थेन सम्पद्यते अत आह प्राणाविरोधिनाद्येन
 लङ्घनं भारोग्यं तदर्थेयं क्रियाकर्म।
 तत्रान्तरमप्यामुमर्थं प्रदर्शयति - यस्माद् बलं तत्र क्रिया
 प्रवृत्तिस्तस्मात् बलमेव प्रध्यानमाधिकरणानामिति।
 ननु च ज्वरे लङ्घनमेव क्षयं नीत
 इत्यादि, पुनर्लङ्घनाभिध्वानं किं लङ्घनस्त्वेदनं काक इ-
 त्याद्यत्र भ्रूमो विमानस्थाने पाचनमग्न्यमुपादेष्टुम्
 ज्वरोऽहामाशयसमुत्थः प्रायशो भेषजानि चामाशय-
 समुत्थानां प्रध्यानलङ्घनमेवान्वो-
 चत, अनयोर्लङ्घनपाचनयो र्वेदोपतर्पणं अपि च वि-
 विधं लङ्घनं पाचनदोषावसैचनं तेन स्याद्विमर्शो वि-
 मानेषूपदिष्टात्पाचन इत्यत इ-
 दमादत्ते लङ्घनस्य पाचनत्वरव्यात्यर्थं लङ्घनमुत्तरयार्थं
 कार्यतर्पणं च पाचनं च तन्न पूर्वोत्तरव्याधाताशङ्कः।
 यद्येवमिदमेवाऽस्तु किमन्येन ज्वरे लङ्घनं
 किः ख्यातिना लङ्घनेन क्षयं नीत इत्यादिर्वान्-

त्यनूर्ध्वगः . . . . . षध्यः, ऊर्ध्वगो वमनमेव . यतो विहि-
तवान् कफप्रधानानामुलूष्टान् दोषानामाशयस्थितान् इत्या-
दि . तस्यामवस्थायां यवाग्रप्राप्तिरेव नास्ति . तस्मात्
सर्वत्र प्रतिषेधः . यथाह— कफपित्ते विशुद्धेऽल्पे मद्यपे वा
त . . . . . दिक्कर्मं कुर्यात् . . . . . या विषयं दयेतुमि-

ति . यथा मद्यप इति . मद्यहेतुकस्य मद्यनित्यस्य मदा-
त्ययस्य ग्रहणमेवं कफपित्तशब्देन सर्वकफपित्ताद्ये-
कग्रहणमिति संशोध्यं प्रत्येतदिति चेन्न . नाहि संशोध्य-

प्रतिविशे . . . . . ग्वा तस्मात् कफपित्ताधिक्यं
ग्रहणेन प्रकृतिग्रहणमनूर्ध्वग्रहणसिद्धं न च कफे पि-
त्ते चाऽनधिक्ये यवाग्रप्रतिषेधः . कुतस्तन्त्रान्तरवचनात्
कफजेऽपि यदा क्षीणो लब्धनातिक्रमात् कफ . . . . . स्तु
तत्र पित्तेऽप्ययं कफपित्तघ्नमेव ज्यसंस्कृतांतदाचरेत् .

पेयां पित्तकफेऽपि न लेवोदिकृत्योस्तथो न च एव
मदात्तो च मद्यनित्ये च नैवाहि शस्ताया वागव इत्यादि-
हारीतस्त्वाह — पांसुपाने . . . . . त्यतिकर्द्धमं तथा श्ले-

कचतुर्थकविपर्ययज्वराणामन्यतमं दोष - - - स्तम्भ -
कारि स्तम्भनशीलं वा स्तम्भे तदुभावः स्तम्भित्वं । तस्मा -
त्तदुत्तरणे ज्वर इति । ननु कल्पनाकषायस्यापि मधुरति -
कोदः स्तम्भनात्मकत्वं कुतः आचार्यकाः -

स्वादुतिक्तं कषायं वा स्तम्भनं सर्व - ।

वर्ज्याः कषायः .

कवणस्य सत्यपि पाचनत्वे ज्वरे यौगिकत्वं नास्त्येवं सर्वक -
षायप्रतिषेधो माप्नुदित्यत आह - न हि कल्पनमुद्दिश्य
कषायः प्रतिषिध्य - - - - - नेष्यते .

इतरस्तु सांज्ञित इष्यत एव . तस्य विनियोगात् श्रुतशीत -
तिक्तकैर्मुस्ताभिस्तच्च निरूप्यमाणं तैर्ष्वेव पञ्चस्वन्तर्भव -
स्तम्भे न भवत्येव .

कषायस्तम्भनः शीतः सौम्या सामर्तोऽन्यथा ।

सान्त्वयस्थायां विशिष्टायां विनियुक्ता विफलां त्रायमाणां
वा प्रयसा ज्वरितः पिबेत् न चामावस्थायां परसः प्रयोगः .
तथापि - - - - - येत् . इतरस्यापि नामावस्थायां प्रयोगप्राप्ति -

पूर्वकाहि प्रतिषेधा भवन्ति . आशंकाभावात् कस्मात् प्रति-
षिध्यत इत्येवं चोदयन्ति . अन्य भाषाद्वयमप्रभृतयो
व्याख्यातः . प्रियङ्गुनन्ताम्बुधकीलित्यादि .

सार्वभौगिकैर्वापिणः पित्तहरस्तस्य समाचूत प्राप्तिरतो
निषिध्यत इत्येतदपि शक्तेज्यितस्मात् स्वादुतिक्तक-
षायाणां स्तम्भनत्वमुक्तम् . माषूतिक्त -

तरकार्क पाच्ये प्रतिषेध इति मुख्यं स्तम्भ-
नत्वं . कषायस्यैव विनियोजयन्ति तुल्यवानित्यदोषः .
ननु चोक्तम् . - औजयेत्तनुना मुद्गयूषेण जाङ्गलानां
वर्षिं च दर्शयिन्नाह -

यूषैरम्लैरनम्लैर्वाक्काङ्गलैर्वारसैर्हितैः .

दशाहं यावदग्नीयाल्लङ्घनं ज्वरशान्तये . इति .

व्यवस्थितविकल्पोऽयम् .

अम्लैर्वार्यो कफे

यविता आन्तरस्य

स्निग्धत्वाद्भुक्तं चाम्लै रस उष्णस्निग्धोत्पद्येति . उच्यते -

रूक्षाणां वृक्षाम्लादीनां उडिमादीनां चातपरन्नेहानां सप्ता -

वातैषां संस्कारार्थमुपचरणाददोषः, जाङ्गला -

वातप्रकृते दुर्बलस्य काले च वान्तिके, कुशस्य वा
कीदृक्षैरम्लैः कस्माद्यद्योष्णं कप्युदीपनं न तदामपाङ्क्ति-
त्वं ज्वरग्रामाशयसमुत्थः, कियन्तं जालमित्याह - दशाहं
यावच्छब्द -

शस्ताः पुरा -

णावच्छब्द इत्यादि, एवमपि कुर्वतो यदि ज्वरानुवृत्तिः स्यात्त-
दा किं कुयदि ऊर्ध्वं कफे मन्दे बलापित्तोत्तरे ज्वरे परिपक्वेषु
दोषेषु सर्पिष्पानं यथामृतं सर्पिषोऽभ्यङ्ग.

यपानममृतप्रख्यं नियुक्तवानिति, ननु च ल-
ङ्गनादिभिः कषायपानान्तैः काले न च नैराम्यस्य संबृ-
त्तात् कस्माद्दशाहोर्ध्वं सर्पिष्पानपरिपक्वेषु दोषेषु सर्पि-
ष्पानं यथामृतं स्यात् पि तान्नि -

वारणाय पानममृतप्रख्यं नियुक्तवानिति, ननु च लङ्गना-
दिभिः कषायपानान्तैः काले न च नैराम्यस्य संबृत्तत्वात्
कस्माद्दशाहोर्ध्वं सर्पिष्पानमुच्यते, न केवलं

पि कस्यापि ज्ञेयते यस्यतः श्लेष्मप्र -

कृते श्लेष्माधिको ज्वरो न च लङ्घितस्तस्य कर्तव्यं निर्दि-
दिक्षुराह— निर्दिशाहमपि ज्ञात्वा कफोत्तरकङ्घितं न सर्पिः
पाययेत् । यो बुध्यते अवस्थां सः कषा-
येस्तमुपाचरेत् । यावल्लप्सुत्वं सञ्जातमित्यथ कित्तस्य भो-
जनमाह— अशनं दद्यान्मांसरसेन च बलकुञ्च तदशनं
मांसरसेन बल यति । अथ क्षीरावस्थामाह—

दाहतृष्णापरीतस्य वातपित्तोत्तरज्वरम् ।

तत्प्रधानं पथसा ज्ञेयत् बन्धमलं वा प्रच्युतमलं वा नि-
रामयो बन्धदोषं तस्य प्रवृत्त्यर्थं कं प्रव-
त्तन्ते मलास्तस्य सम्यक्प्रवृत्त्यर्थं पयो वितरणीयम् । ननु
वातपित्तज्वरी बन्धमलो वा स्यात् । प्रवृत्तमलो पानतृती-
यापराग - निनि कस्मात् बन्धप्रच्युतविशेषणमुच्यते ।
अबद्धप्रच्युते दोष - याहि द्वयमपि वि-
बद्धं प्रवृत्तिं च शमयति - यथा हरीतकी कुष्ठं गुल्ममुदा-
वर्तयतीति सारमरौचकं चेति । विरेचनावसरायाह - क्रिया -
भिराभिरुद्धनादिकाभिः यदि प्रशमं न प्रयाति ज्वरं अ-

क्षीणवक्त्रस्य

रामस्येत्यनुवर्तते।

विरैचनैरिति । बहुवृत्तं कुर्वन्नेतत् ज्ञापयति - यच्च
स्मै यौगिकमिहोक्तं कल्पोक्तं च तत्तस्मै विद्व्यात् । विरैच-
नं यदि पुनर्ज्वरक्षीणः स्यात् । वमनविरैचना

तस्य किं कर्तव्यमित्याता आह - ज्वरक्षीणाय न हितं
वमनं न विरैचनं । कामंतु पयसा तस्य निरुह्यै वा हरे -
मन्नात् निरुहरण्य फलावधारणायाह - निरुहो बलमग्नि
च विज्वरत्वं मुदा रुचिं । कस्यामस्थ - वावहेत्
न केवलं विरैचनं पित्तहरमपितु । कफहरमप्यत आह -
पित्तं वा केवलं कफपित्तं वा हरेत् । क्वाप्यवस्थितं शारवा -
न्यः पित्ताशयमागतं प्राप्तं अप्यः पतनधर्मिणि -

वमनं कफपित्तस्य आमाशयाद्योन्यवस्थितं कफ-
पित्तं हरेत् । संसनमिति वृद्धः । त्रीन्मलान्वस्तिं निरुह
इति । द्वौ त्रीन् दोषान् पक्काशयस्थितान् हरेत् । इत्युपकारः
ननु पित्तं वातस्थानं कुतस्तत्र कफपित्ते -
न सर्वशरीरचरास्तु वातपित्तश्लेष्माणः प्रमुपिताः सर्वत्र

कार्यदर्शनादनुपासनावस्थाप्रदर्शनिं-ज्वरे पुराणे संक्षी-
णे कफपित्ते . . . . . अग्निदाढ्ये सञ्जाते रुक्षे

न्यपुरीषाय प्रदद्यादनुपासनं , नावनावस्थाप्रदर्शनिं-
गौरवे शिरसः शूले च शिरसो विबन्धेष्विन्द्रियेषु च ।

कः पुनरिन्द्रिय . . . . . वृत्तिः किं सर्वदा चिन्ते-
त्याह- जीर्णज्वरे किं तत्करोति, रुचिं यतोऽतो दद्यान्मूर्ध-
विरैचनं , उत्क्रमन्तः परिमार्जनं बहिः परिमार्जनमाचरे -

अभ्यङ्गांश्च प्रदेहांश्च सस्नेहादिति चैदः . . . . .

ताचार्यः-

प्रदेहस्तूष्णशीतो वा बहवो बहुमुहुर्मुहुरविशोषी च ।

सावगाहनात् प्रदेहान् जीर्णज्वरे दद्यात् कीदृशान् ।

शीतोष्णवीर्यद्रव्यकृतं द्रव्यशब्दलोपोऽत्र दद्यात् कथं
विषज्यक . . . . . तद्रव्यक . . . . . गौरु -

ष्णद्रव्यकृतान् । अथवा शीतोष्णसमुत्थान् ज्वरान् विष-
ज्याभ्यङ्गदीन् प्रदद्यात् . यथा शीतेनोष्णकृतान् रोगा-
न्क्रमयन्ति , निषग्निदइत्यादि . वक्ष्यति च . अभ्यङ्गांश्च

धमणी सन्दृष्टे यवाग्र श्लेष्मवर्धनी सन्दृष्ट उल्लिख्येनेष्य-
 ते . अल्प इष्यत इति . यदि चोर्ध्वगते रक्तपित्ते चेति मा-
 ठो न स्यात् . ततस्तज्ज्वरे यवाग्र प्रतिषेधो न स्यात् . ऊ-
 र्ध्वगे रक्त . विहितांतर्पणस्य तत्रानुज्ञानादूर्ध्वगे तर्प-
 णं पूर्वं पैयां पूर्वमेवागम इति विधिरयं न प्रतिषेधः .
 तदभावात् तस्मिन् सति यो ज्वरस्तदपेक्षयाऽनुज्ञा स्या-
 द्यथा . तमन्यतर्पणादिविधिरुक्तः . स्वादुशीतमृदुस्नि-
 ग्धमन्नपानं तदाहितमित्यादि . कृवणाम्लकदूष्णानि
 न्यायामं चात्र वर्जयेदिति . न च ग्रीष्मे पैयादिप्रतिषेधो
 न च मदात्ययः . तिषेधो नास्तीत्यनुबन्धोपचारणा-
 र्थं पैया भविष्यति . तद्यथा -

कफानुबन्धो पर्वने कुर्याद्विना कफावहाः ।

पित्तानुबन्धो वापि कुर्यात् पित्तविनाशनीम् ।

इति . ज्वर . पैया प्राप्तिर्मा , बृदित्यतीर्ष्येयमूर्ध्व-
 गो रक्तपित्त इति . तत्र किं विधेयमिति . तत्र तर्पणबन्धोपा-
 चरणार्थम् पैया भविष्यति . तद्यथा —

कफानुबन्धे पवने कुर्याद्वातकफापहाम् ।

देवाग्ने प्रदेयं लाजसक्तुभिः ज्वरापहेः फलरसै -
र्युक्तं । समधुशर्करमिति । कानि पुनस्तानि ज्वरापहा -
नि फलानि येषां रसै र्युज्यते द्राक्षाडण्डिमखजूरपि -

कर्तव्यम् । तर्पणम् । ज्वरनाशनमिति । त -

तः सात्मबला । जयेज्जीर्णतर्पणं तर्पणार्थं भोज -
यैत् । यथा सात्म्यं तनुना । मुद्गयूषेणेत्यादि । इदानीं लब्ध -
नाद्यनु । मानन्तरदोषप । सन्ततवचाधिकृत्य सा -
मता निकामता च प्रदर्शितप्रायशः यथाहु-ज्वरो विसर्गो
बलवानिति । तस्य निष्प्रतिद्वन्द्वित्वादितरेषां च सप्रतिप -
क्षत्वादल्पदोषबलत्वं तस्याविसर्गिणः सन्ततस्यातिमात्र -
दे । तस्यविशेषव्यवस्थया । किञ्चित् पाकः पाकौ वा
यत्रापाकस्तत्र पाचनमितरत्र शमनमित्यत आहु- पाच -
नं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तत्र पच्यते ऽनेनोते पाच -
नं अग्निः पचति । जयति तत्पाचनं पक्वे ऽप्यामेय -
दि ज्वरानुवृत्तिः स्यात् तदा शमनं व्यवस्थितविकल्पश्चायं ।

यच्चान्यैरुच्यते श्लेष्मपित्तावजयनं प्रति यथासंख्यं
 पाचनशमनीययोः . . . पित्तस्य कुतः तस्याग्नेरसह -
 शत्वादत्यन्तेक्षुरस्य तस्य निर्वापणमग्निसखमिलत्वात् .
 पित्तस्येति । तन्न सर्वेषामेव दोषाणां पाचनत्वात् पाच -
 नं व्रण्यविशेषो नाम भव - . . . वज्यायः क्लियतायका -
 क्तेन ज्वरितं पाययेत् । अत आहु - लृप्त्वन्नप्रतिभोजितं
 षडहति । इति किं पेयादेरुत ज्वरस्येत्युच्यते चरकत्वा -
 र्यस्य पेया षडहोमि . . . हः कुतः पचन . ज्वमितं ल -
 क्षितं काले यवाग्निरुपाचरेत् । यावत् ज्वरमुदूभावात्
 षडहं वा विचक्षणः । इति । अत दुर्लभमिति - पक्वत्वेन ज्व -
 रमुदुत्वं किङ्कं दर्शितम् . क्षुत्क्षामत्वात् लघुत्वं च गावाणां
 . . . संभव . . . द्वे षडहं वा . अत एव विचक्षणग्रह -
 णं करोति । यो हि विद्वान् स एव दोषबलाबलज्ञः प्रविभागं
 शक्नोति कर्तुमन्यथा पाचनकाले शमनं ददच्छमनकाले
 वा पाचनमनर्थं नातु . . . ग्धैर्वा गरीयान् . . .
 यमर्थ इति भूयश्चोक्तानुक्तविषयवधारणाशयिोक्तवान् .

दिनानुरौषध्याधिजीर्णलिङ्गत्वेक्षणमित्याहुः -

ज्वरे पेयाः कषायाश्च सर्पिः क्षीरं विरेचनम् ।

षडहे षडहे

यस्य तमित्यस्य

न्याद्येयं स्वभावो येनेयताक्रमेण लृप्पनादिना पेयाद्यन्ते -

न कषायपानावस्था सम्भवति, अकारप्रश्लेषश्च तत्र द्रष्टव्यः ।

षडहे अषडहेऽपि देयं इति कुतः, येन त्रैवीक्यम् विधि -

मृदुपानात् षडहं वैति द्वयं विद्यते, सुश्रुताचार्यस्यापि

नैव ज्वरषडहोऽपि प्रेतो यत आह -

आनद्धस्तिमितेर्दोषे यन्नित्काकं तु मानवः ।

तावत्काकं तु नाश्नीयात् ततो लृप्पन्नमाचरेत् ॥

लेहिता पेया यथा स्वं पाचनैः कृता ।

लृप्पन्नाम्बु यवाग्रभि र्यदा दोषो न पच्यते ॥

तदा तं मुखवैरस्य नृणारोचकं नाशनैः ।

कषायैः पाचनैर्हृद्यैः ज्वरघ्नै रग्नि -

पाचनीयविषयोऽयम् ।

संशाननीयविषयश्च मृदौ ज्वौ लृप्वौ देहे प्रचलैषु मलैषु

च पक्वदोषं विजानीयात् । यदायं तदौषधमिति । तथा दो-
षप्रकृतिविकृत्य । सप्त रात्रा । रिकेचिन्नन्वजने देयमी-
वध्यन् । दशरात्रात्परं केचित्पातव्यमिति निश्चयः ।

पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकाले समुत्थिते

तस्मात्संशमनीयकाले चमिति नि । नराम्ये सति पा-
चनानर्थक्यं पाक्ये सति पाचनं प्रयुज्यते । अन्वर्थश्चायं
पचन्तमपाचयतीति । तस्मान्छमनीयविषये पैचंदौक्ति-
रामदोषस्य भैषज्यं भूयोज्वलयति त्वरं पाचनीयं तु
लङ्घनादिभिर । पाचनं किं पाचयेत् । आचार्य-
हारीतस्यापि नैव ज्वरषडहः शिप्रतः कुतो यस्माल्लङ्घन-
वधिन्नुचिवान् । त्वं घनं लङ्घनीयतां कुचिदौषानुरूपतः ।
त्रिरात्रमेकं । त्रिरात्रमुत्तरे । रात्रं
ब्रुवद्व्यत्यस्य देतत् प्रापयन्ति । दोषापेक्षया बहून्यपि
लङ्घनान्याचष्टे । नहि प्रतीतिबाध्या शक्येत कर्तुं तथा द-
शनात्प्रागा । वान् । षड्रात्रादेः कुतो ज्वरषड-
हप्राप्तिरितश्च न ज्वरषडहः । यस्मात्तत्काले नैव । एकमुत्त-

विद्युतजलपानपेयानामनन्तरमाह—

पताः क्रियाः प्रयुज्यते पट्टवर्त्तमाने हनि ।

पिबेत्कषायसंयोगात्तु ज्वर

काचारस्यापि नैव ज्वरपट्टवर्त्तमानः कृतः यत आहु

आमाशयौल्लेखनवो भूयिष्ठज्वर उच्यते ।

तस्मादग्निनाः सर्वे लक्ष्णान्याः ज्वराः स्मृताः ।

लघ्वन्नप्रतिसम्भुक्ते काये दोषं मले गते

कुर्यात् । भैषज्यानि त्रिकैलकः इति ।

अस्यायमग्निप्रायः । लक्ष्णोत्तरकालं पेयं दिवसम्भुक्तं देहं

दोषमले गते कथं दर्शयति । न तादृशं एव पाचनं पच-

यितव्यम् । किन्तु लघूभूते देहे । स्यात्तस्याविशि-

ष्टस्य पाचनार्थं पाचनं पाययेतान्यथा पाचनस्य पाच-

पाचनत्वमेव हीयेत । भूयोऽपि पठति । तीव्रज्वरपट्टवर्त्तितस्य

दोषोल्लेखस्य दोहनः । अपच्यमानं भैषज्यं । अ-

त्रापि भैषज्यामिति ब्रूयता नवता न कषायकजस्यस्य किं

तर्हि सर्वस्य सामान्येन पाचनस्य शमनस्य वा प्रतिषे-

यः कृतो भवति, एतदुक्तं भवति । अनवस्थितत्वाल्लङ्घन-
स्य पेयायाश्च स्व- छनियतत्वादत एवाचार्येण, ल-
ङ्घनस्यावधिर्न कृतः । प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपा-
दयेदित्यलं व्यवज्यनिं तावल्लङ्घनं, यावल्लीङ्घतलक्षण-
नि ततो यवाग्वोपचरणीयम् । यो द्वित्रैरहोभि-
र्नोचैतदा षडहं प्रतीक्ष्य ततः पक्कापकृतिं क्षान्द्यवधार्य
पाचनं शमनीयं वा वार्यमत एव विचक्षणाग्रहणमकारि-
शास्त्रकारेण । सुश्रुतेनाप्युक्तम्-

अनिरज्वरितस्यापि देश्यं स्याद्दोषप-

लङ्घितं तस्माद्वमितं वा ज्वराद्रितः तत्तस्मा-
त्प्रत्यलादतस्तान्निरादौ ज्वरमुपक्रमेत । यथादोषं यवाग्वनिः
षडहं यावदाचरेत् ।

श्लेष्मस्थानगते पित्ते ग्रीष्मे चोत्प्लवणायोस्तयोः ।

पे ।

यै ज्वरे पेयान्न शंसन्ति तस्यादौ तर्पणं हितम् ।

तद्दोषशमनं तृष्णा शमच्छर्दिज्वरापहम् ।

जीर्णे तु तर्पणेऽग्नीयाल्लघूषरसोदनम् । इति ।

इति षड्रात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहरो विधिः ।

ततः परं प . कषायं ज्वरितो लघु ।

यूषरसाशन इत्यादि । तस्मान्न लङ्घनं षडहो न ज्वर षडह इति स्थितं । नवज्वरे दिवा स्वप्न स्नानाभ्यां ज्ञानमैथुनम् ।

कीप प्रवातन्यायाम कषायांश्चा

कषाय इति । तद्दोषाभिधिस्तस्याह-

स्तन्यन्तेन विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् ।

दोषाबद्धाः कषायेण स्तम्भित्वा तु तरुणे ज्वरम् । इति ।

स्तन्यन्त इत्यप्रचलितधर्मा . कौष्ठमनापन्ना

न पच्यन्त एव लक्ष्यत इति किमुच्यते न विपच्यन्त इत्यु-

च्यते . उत्तरकालमपि दुर्गेन पच्यन्ते न केवलं तदाले हारी-

तस्त्वमुमेवार्थं ज्ञापयति .

जे ज्वरे ।

कषायेणाकुलीभूताः दोषा जेतुं सुदुस्तराः ।

किं कुर्वन्त्यत आह - कुर्वन्ति विषमज्वरम् । दुःसाध्यमयवा तृती-

प्रदेहांश्च परिषेकांश्च कार - षां विभज्य वि-
रमिति । धूपनाञ्जनयोगैश्च यान्ति जीर्णज्वराः शमम् ॥

तन्मात्रशेषा शेषांच भवत्यागंतु रत्पयः .

तदुपक्रमसाध्यत्वान्तन्मात्रशेषा इत्यर्थः । अन्ये तु पठ-
न्ति । तन्मात्रशेष इति । एतदुक्तं भवति - य एवं जीर्ण-
स्त्वा . एव धूपनाञ्जनयोगैः शमं यान्ति न
केवलं ते शेषां चागन्तुरन्वयोभूतादिरनुबन्धं सदभूति-
र्वा इति । क्रियाक्रमसिद्धौ ज्वरघ्नः सम्प्रकाशितः । इति
शब्दः समाध्यर्थः । नास्त्यन्यः क्रियाणां शेषजानामामुप-
र्य - - तः ज्वरघ्न इति । एतावति क्रियाज्वरस्य कं-
चनादारभ्य यावदञ्जनं सिद्ध इत्यन्यमिचारी शेषांचे-
यमानुपूर्वीक्रमः वमनयवाग्भोजनकषायसर्पिःक्षीरवि-
रेचननिरुहानुवासनशिरोविरेच - परिषेचनाबगाह
धूपनाञ्जनान्तः । तेषां द्रव्याणि यैर्वमनादयः सम्पद्यन्ते
तानि शृण्वेति - रक्तशल्यादयः शस्ताः पुराणाः षष्टिकैः सह ।
अन्ये तु पठन्ति - शाक्यः षष्टिकैः सह ते पौनरुक्त्यमाश-

पञ्चमाशुत्यलोऽतः कृत्वा । मुनीनिर्निहो -
 निदिष्टि इत्ययमपरो योगः । दुरात्मनः । पित्तद्विष्टो
 परोषणानामेति निदिष्टि पठितेनैषा शीतकषायत्वं -
 मुत्तरेषां विफलां त्रायमाणाम् -
 दोषो ज्वरितं कषायं रागुकं त्वेत् । विवक्ष्ये साति पित्त -
 श्लेष्महांतैष कषायोऽहानुलोमिक इति पञ्चमद्वारात् ।
 त्रिवृत्तारकसंयुक्तः स एव - पित्तश्ले -
 ष्मज्वरापहः इति । काश्मीरसैन्धवलवणज्याशय्यादि -
 बृहत्यादियोगौ पठतोऽस्मिन्नुपदेशे तौ नानावैस्मर -
 न्ति । वृद्धवैद्याः सन्ति पातक - साति
 कषायाश्च यवाग्राः रागेपातगन्धराशनाः ।
 निदिष्टा श्लेष्मज्वराग्रे श्लेष्मकुतानापे सौभयोत् ।
 कः - तस्य श्लेष्मज्वरायः । अथः कृष्ण इति वृत्तः कुतः
 आचार्य प्रवृत्त - चतुष्कद्वयमप्येत -
 रज्ज्वायद्वयगुण्यते । इदं चतुः परं वचो संख्येयत्वं पुन -
 र्यथा महति रोगाध्याये रुग्ण - यस्य मुत्तरेण विना -

संख्येयत्वं .

चतुष्टयं महारोगा

यवाग्रूषतानापि सौजयेत् . इति कात्यायनसूत्रेण च ॥ १ ॥
तवान् कात्वं चतुष्टयं सौजयेत्तानापि शब्देनाह .

हरण्युक्तानि . कृष्णानि

गृहणानि चान्ये तु सतः . . . स्थायशब्देन ज्वरेण
स्मिन्नां इत्यव्ययेषु ज्वरश्रुतिकषाये .

न्तरं कोऽपि साम्प्रत्यो ककुलौः स्तनैरित्यदिः
श्लोकद्वयास्योन्यते . निदाने विकिराजी गगनात्
॥ ३८८ ॥ - जीर्णज्वरेषु सर्वे .

गगनात्सौषधासित्वस्य सर्पिर्हि स्नेहाद्यानं संस्कारा
तु कफं शैत्यात्पित्तमूर्च्छां चोपशमयति . इत्याद्यस्मि-
न्ने परिपन्नेषु दोषेषु सर्पिष्वपानं यथासृतमित्यास्य
सूत्रस्य व्याकरणाय सप्रपञ्चहेतुना विरि-

ककुलौः स्तनैर्द्वैकलयेर्ककुलो

तनैस्ताना वेन शाम्यन्ति . यतदुक्तं भवति - ककुला

दिशिर्व -

पाद्वा . ननु चतु -

च रुद्धनीदिः प्राचनकर्मिजातमहेन्द्रकस्या रुद्धा ।

स्य कुतः प्राप्तिः, उच्यते - आचार्यक

नारौदय्यमादधतिनादेकं रुद्धाणां तस्य रु
क्षितस्य तस्मान्न शाम्यत्युत्तमं च -

रुद्धनेन क्षयं नीते. दोषं -

म्याति, नस्त इत्यनवारन्तीकारन्यात निरूपेष्टदोष
सन्निवेशः तेषां तर्पिषिजगपिजितं नीषजमित्यर्थः
तस्मात्तर्पिषिष्यन्ति - वर्जनिमर्या
तस्मात्तर्पितं भवत्यप्रत्यनीकत्वात् तेषां स्वतन्त्रपलन्येषु
कानियुक्तलान्ननु च शरीरगुणानां समवायिनः -

यो पृथग्भावो भ्रम्यादीनां गुणैर्मतिमू
सादि, तत्र हि द्वयं न तत्रास्तीर्यते परिणामित्यत्र
मित्यद्वीच - रेष्वन्येषु चर-
केषु नस्योतिदमाहारूपगपरिणामिनकर्मिणां च साक्षात्
यदुपलभ्यते तदवयवं नापि मुक्तसन्देह -

शास्त्रे र्त्तत्वं नोति, एवं मित्तत्वेण गौरपि चो -

न्यमः । पच-यत्नानां यो वशो यत्स्वभावः । अतस्तत्त्वमात्रं
 एवं रक्षन्निग्धादि वा . . . . . त्रैय
 यत्किञ्चिदन्तरित्वेन स्वभावत्वात् शरीरे यैस्त्वानुपपत्तिर्ग
 णोत्पत्तिर्लक्ष्यं चेद्यः शरीरे रक्षो गणान्तरं गौतमीयं

शौ रक्ष्यं प्रत्येष्णानि-

नवं गुरुं तच्च नापेक्षितस्य परमार्कतोभावात् तस्मा
 पक्षो रक्ष्यः स्निग्धरस्य वा तस्य पूर्वमपि मृदादपि
 तावत्स्वास्थ्य . . . . . योजकं कुतः अनु

ले युक्तवशावाच्च . प्रतान्देव वर्तुं युज्यन्ते . कंथनादयः
 शक्ताः । प्रकैकद्येन सामस्त्येन वा शमायन्ते सत्यरीक्ष्ये
 वा स . . . . . धामपूर्वकर्मिताया सर्पिष्पान

व्यपेक्षाः समान्ति नान्यथा . तस्माद्यत्किञ्चित् क्वचि
 योक्तं तानाते गतत्वात् शरीरकौटस्यानुपपत्तिरसौ

अनरात्मादिवत् कुर्यात्तत्त्वमस्यैव कर्मपूर्वत्वात्
 अत्र कालरसनचक्षुष्या पूर्वोत्पिन्नैस्वभावेणु क्रयेषु प्रति

कालमन्या

पूर्वोत्पिन्नस्व-

नोवागन्तव्यं नूनं नूनं नूनं नूनं नूनं नूनं नूनं नूनं
कार्यं नैवार्थं वा । अन्योत्पत्तेरित्येव कारणान्

दिभिः शरीरैः ह्यं उक्तः उत्पत्तौ न
कारणापेक्षितत्वं मुख्यं नित्यं निजरो नैवमते । शब्द
विचिकित्साप्राप्तये शब्दार्थः । कर्त्ता विस्तरे प्रतिपादि-
तं ननु यते नित्यगस्येव का-
रण्यात्ताय कारणमित्यादि, न च चिकित्सा नैवार्थः । निरो-
धकारणासम्भवा अपूर्वस्वरस्य प्रादुर्भावेन स्तिक्तक-
षायकडुकांश्च पानाय प्रत्य-

तविहितं न पूर्वस्वररक्षादिप्रादुर्भावेन
तस्याशितये तत्र रविताविराददानो जगत्स्नेहं वास-
वश्च तीव्ररूक्षाश्चोप- देयन्तो रु-
क्षान् रसांस्तिक्तकषायस्तडुकांश्चाभिरक्षयन्त्येवम् ।
॥ गुणोत्कर्षपिकर्षपिकर्षोपचाराद्वा । अथवा लक्ष्मणादि-
भिर्यो रूक्षो गुणस्तस्यो- नव
पारमार्थिकदोषाभ्यागमः यथोक्तम्- रूक्षश्च ज्ञानम्

पशमननन्नमस्यक्तमनौव्यति, कुत्तं वननानिस्तमना
 व्यथा द . . . . . ज्वरविशेषहेतुत्वात्तस्य
 योक्तुं द्योत्येकेन वाच्येको ज्वरः समुपजायते इत्य
 स्यातितरम्मग्निमध्यनर्त्नं यथा दन्ती - . . . . .

हिं शुभं कश्चिन्मिवान्तं, तद्गन्धर्वजं वरसन्ता
य स्वाकक्षायाः तस्य रुद्धेणाग्निमुत्तिष्ठति यतो य
दोत्तः सौमिनिः शिषकुञ्जितं तस्याग्नौ

उत्तमाशङ्कनीयम् तत्त्वमितीति शब्देन
 द्विदृष्टा, बहिः शरीरे चाग्नेऽहमेतत् परं विद्याद्वयज्ञान-
 रुदीपनामित्याद्याश्रयादि विशेषणान्तराणां कर्तव्यं
 देशान्तरसात्म्यां वाप्यपथ्यामपि तथा
 विप्रशमकं भवति, तस्या मन्वा काला क्रियाभूमिर्देवदोष-
 गुणान्तरं प्राप्य तद्विदृश्यन्ते त्वेतेषां

यन्मांसमर्थाच्छेषं पृथगेवाक्षयति तत्रैवेत्ये
वमप्युक्तमप्राप्तमनं, किं न स्वस्वमनित्वाद्बलता भ
वति, तस्मात् ज्वरानुवृत्तिर्भवति, यन्मांसकापी -

हेमादौ निर्जिते च यद्रक्तपित्तं प्रसक्तं
न याति तत्तान्महाकाशं तत्र कार्यमित्यस्य कार्यस्य
सप्रपञ्चस्य ज्वरानुवृत्तेः व्यापकः ॥ १ ॥

रुक्षं ते . . ज्वरकरमित्यादि, यद्य

तर्तते पित्ते दाहकृत्तेजसा यत्तेजसं प्रशिन्यपू-
तेजोनागुराकाशं ब्रह्मन्मन्यक्तमिते स्नेहमगादिति
सोऽजोऽग्नीष्णे जग्य नश्यति शर्को ॥

ति, तस्यास्ती स्नेहोऽग्निर्तेजसा अन्तरूपाणि समेदो-
र्गैः समो बध्यो हस्तापातिसंशर्कः, तेजोनिष्ठा-

द्वेनैकवृत्तेरपि तथापि पित्ते वर्तते, कुतः
ज्वराचनात्, नहि वातादीन् प्रत्यारन्यात्त्या, न्येषां ज्वरकार-
णकारणत्वमकार

भावमप्रतिपद्यन्ते का-
रणत्वं न पित्तस्यैव तेजो ज्वरकरं पित्तमित्यर्थः, किं च
शिशुं तद्रूक्षं ननु च तत्स्नेग्यं सरस्नेहमुष्णं तीक्ष्णं च, न
मम्करसं कटु - किं च पित्तस्येद-

मात्सरूपमपरिणामि तन्मि स्वतःक्षणं यदुपकृत्यं

तद्वत्तयत्वापि गच्छसन्देहां पित्तविकारमेवाप्यन्यवि-
कृशतां तच्च - विष्यं पित्तं स्निग्धं

गच्छं रुक्षं च यदाप्यन्तर्भिषकुस्त्रोग्धं तत्तेजसां कृशं
पञ्चनादुष्णतीक्ष्णसूक्ष्माक्षुण्णरुद्धा विरादरूपगुणान्
हुकान्याग्नेयानि त्रितच्च - तं

पञ्चममाभूतविकारसमुदायात्मकत्वात् तत्तेजसोत्कृष्टे
नाग्ने-तेजपरब्धं तस्मिन् द्रवत्वमाप्यमौष्ण्यं च तेज-
सं गत्यनुत्कृष्टं भूतं द्रव्यान्तरार -

कस्माच्छीतता नारब्धा उच्यते - दृष्टाहि बाह्येनाग्नि-
नापृक्तस्य सात्त्विकस्योष्णता न तु द्रवत्वान्निमित्तौऽथ
सर्वाग्निनाग्निवरण्या द्रवत्वमेव हीयेता -

इत्यारम्भकाले क्वचिच्च गुणान्तरारम्भकाण्येन
द्रव्यारम्भोष्णान्निमित्तक इत्यारम्भकालाभवः । अतः तर्हि यदि
न द्विविध्यं पित्तमिकत्र कस्मात्सस्मैहं प -

त अरुक्षस्य येन राप्यन्तीत्यस्यन्याख्यासात्
कथं न काकरसवदपूर्णमाविर्भूतं विनिर्दिष्टावस्थात्

सामग्र्याद्रौक्ष्यमामपां पाके सत्यनपस्य स्नेह -

यदेवं गुरुस्निग्धोष्णाद्यभ्यासात्मा
तरिश्चनः रस्नेग्धत्वाद्य आधीये बलात्तस्य च रुक्षा
कटुकादिभिरोक्ष्याद्याः न चैवं तस्या -

तदुच्यते - पित्तविष्वधमिसालिलजलरुद्धं यदोष्ण
स्निग्धानि समानानि कारणान्युपयुज्यन्ते तदा स्नेह
गुणस्य प्रादुर्भनः यदा तु रुक्षोष्णादयो हेतवो

कुङ्कुमादि हेतुसमवधानात् अपूर्व
रागोदयः न च सर्वात्मनोच्छित्तिरेकदेशाद्यात् पुनः
क्षारं यादितिः शुक्लताप्राप्तेः अत एव शरीरगुणानां
बाह्य - पजनोनारतं विरोधिहेतु -

पव्यानात् न त्रैहेतुक उत्पातः . आचार्यश्चान्यत्राप्यामुम
र्धं दर्शितवान् . स्निग्धोष्णामुष्णरुद्धं च स्तपित्तस्य कादं
तथा स्निग्धोष्णे - ष्णेन तु सम्भूते स -

पिः पराग्नं परमिति न चैवं बुबाणो भवात् परस्परविदु -
द्धं धर्मद्वयं पित्ते मन्यन्ते रुक्षा स्निग्धं च न च परस्पर -

विद्वयोः शी

क्षणैः विरोधेनात्मकं

तत्त्वाद्भ्यते । सुयानमिश्रो सनान् पृथग्व्यवस्थायां
 भानानां परस्परपरिहारकृष्णः स्पृहानवस्थानकृष्ण

रूपतयाव्यवस्थितानां स्यात् शिक्ताज

त्वादीनां । उक्तं चानमृतं चाकषायं च कटुपाके शिक्ताज
 तृष्णरतिमित्यादि तथा ।

स्निग्धत्व

मुष्णत्वं च नात्यर्थं स्निग्धोष्णं कटुत्वं रसत्यो मधुरपाका
 शेति वचनादनुपपन्नम् । नात्र युक्तं युक्तमन्ते । आनुपगम

वादश्चा

गध्यं यदा इष्यादि

धानादिशिष्टमेवान्यं विद्वत्सन्नियानाद्
 क्षमप्रादुर्भूतं प्रागुक्तान्यादात्मपाकाच्च । सश्रुताचार्यो

ऽप्याहुः— दौष

उन्वरयतिक्रौद्योत्थ

शास्त्रकारीपलम्बनं निवास्तिवान् । क्रौद्यशोकशमोदुभ
 नादृत इति । प्रसाचितगेतद्रूक्षन्तेनः पित्तमिति

त्वा देहोष्माणो बलमिति

च रूक्षतीक्ष्णगुणं सूक्ष्म

पुरुषविशदगुणबहुकान्याग्नेयानीति वचनादेतेन

न्ति। सिद्धेऽपि रक्तशान्यादीनां शाक्तित्वे पुनः शाक्तिग-
हणाय वक्रादिपरिहारार्थं तेऽपि शाक्त्य इत्युपचर्यन्ते।
ये तु पुराणा इति पठन्ति तेषां विस्मृतोग्रन्थः।

शुक्रध्यान्यं शमीध्यान्यं प्रश . . . भुतज्वरीणामिति .
यवाग्वोदनकाजार्थं ज्वरितानां ज्वरापहाः। इति ।
इति ज्वरितानामिति किं, तेषामेव प्रकृतत्वादुच्यते, अ-
न्येषामपि न्याधीनां तत्साध्यानामासञ्जनार्थं परिभा-
षेयं, सर्वन्याधीनां ज्वराख्येत्यदोषः। वाजपेय .
वृक्षाम्बुको वाक्ककलशीधाबनीशृतामिति दशयवाग्वो
न्याख्यानयन्ति, हारिश्चन्द्राः-

लाजपेया सुखजराः पिप्पलीनां शरैः शृताः ।
क्षुधान् बुभुक्षितः आदितः आदौ श्लेष्मण्येषा प्रथमाः ।
अम्लाभिकापिताः के . . . . . ये वा ते द्वितीया,
सनागरा - . . . . . पाकरोति . पित्तदोषपरिहारार्थं
सृष्टविद्युमैत्तिकोऽथवाऽथ शीतां मधुसुतां नागरमधुर-
पाकित्वात् पित्तेन विदुष्यते। आमपाचनार्थमिष्यत एव,

तत्सम्भूतयः सहकारित्वेन व्यवस्थितं नावश्य

णयो वातादिक्यो ज्वरः सञ्जायत इत्यादि । तथा संसृष्टां सन्निपतितां पृथग्वा कुपितामक्षां रसारण्यां धातुमन्मेत्यव । तिलं स्थानास्सं

ष्मणो बलं स्त्रोतांस्तु रुद्धा संशाला केवलं देहमुन्मथणा ज्वरयन्ती याशङ्क्यः । तेजसा तेन च रुक्षितस्य पित्तैर्नैवेत्यर्थः ।

रूष्मात्समानं तत्र क्षारवाणीयवचनमनुग्राहकमास्ति । नान्तरूष्माणं स्वतन्त्रं परतन्त्रं वा । तथा च क्षारवाणीयम् । तेजोष्मणा रुक्षि - नुबन्धं विषमज्वराणां बालन्यतममापादयति । स तु स्नेहापचारणाच्छाम्यत्यग्निश्च दीप्यते । बलाभिवृद्धिश्च भवतीति तेन ज्वरोष्मणा रुक्ष

तु नैवेदनुबलो धातुष्वलं वम्सो मारुतो ज्वरानुबन्धं विषमज्वराणां बालन्यतममापादयति । स तु स्नेहापचारणाच्छाम्यत्यग्निश्च दीप्यते । बलावान् च -

वस्यव - ।

चन्द्रपादाश्च शीता इति । वायुभिरन्यैश्च भावैः शीतत्वं
सम्बद्धमीमः । न चन्द्रकरैः । तेषां
तार्चित निर्वारिणाम् । न यस्य कस्यात्तदुभावापरे । न
क्ताः शीता इत्यथर्वा चन्द्रपादा अपि शीतत्वेन विशे
ष्यन्ते । कस्मान्नाहि

शङ्का-

भावं दाहज्वरापहा इति । किमर्थमुच्यते । तस्यैव प्रतान्ता
त्वादनुक्तेऽपि सै तस्यत्युच्यते ।

न्यदोषसंसृष्टे मुहुर्दाहि इत्ये
वमादि संसर्गे मास्रदिति तद्वचनम् । अथोष्णसंज्ञाभि
प्रायिणां ज्वरितानामन्यद्गादीनां

यव-

संज्ञाप्रणयः कस्मान्न कृत इत्युच्यते । तस्य कर्मकाणां एक
त्रनिवेशितौ । अन्यत्रापि रूपयत इत्यगु

देन

क्षौमकं चौरकं वराङ्गं लदकं जातित्रि
कापवकमित्यापरे । भूतिकं कर्तृणं वृद्धीवं श्वेतफननवं । १२

७३ शृङ्गेरु ३३

त्यपरे

कण्डीरो द्विविधः । स्थूलजोऽल्पजश्च शिथुवद्वशाकं पूर्ण

पूर्वदेशे प्रसिद्धं मध्यदेशे रोहिण्युत्पन्नमसौमन्जन

स्पर्शो मद्यादीनां च-

न्यनादिभ्य इत्युच्यते । अभिषेकजनककारणाभावात् स्व-
स्थो हि मद्यादीनां विशेषवती शीतता

दि तदोपलभ्यता, एव, मद्यादी

नामधिक एव स्पर्शः । यथा जलप्लुतकायानां व्यजनपव-
नानुग्रहादिति पौष्करैषु च पत्रादिषु दाहर्तः स

शीते धारागृहे । मद्यादीनां च

संस्पर्शानिरसहृदयेन स्पृशेदिति केदः । स्रगादिभिर्यन्दनो-
दकवर्षिभिर्वीज्यं शीतवातकर

णाचारां प्रमदाश्चन्दनोद्गोः । इति । अत्र स्त्रीलिङ्गपुलिङ्ग-
योर्बहुवचने तुल्यरूपत्वात् प्रमदाग्रहणं प्र

क्काः प्रिया इष्टा । अथवा प्रचयम

दां प्रमदास्तरुण्यस्ता एव दम्पती गन्तव्यः । अथवा प्रदृष्टः
किं कुर्युः । सान्ध्यः । नाक्षिप्सेम-

त्वं मणिमौक्तिकभूषितत्वं च निरश्किं स्यात् । तथा भीष्टं ज

स्य स्पर्शं स्यां जेच्छन्ति सहविद्यान्मन्त्रोप्याने
 रोधात् सृष्टाविद्वस्य स सृष्टिनिर्देशेनेकेकेत्येता तत्तत्
 पिते वेद्यां वा स्तुशार्द्धिनामोते नातुर्थी न भवति सारी
 वेद्यामिति यन्मयी. श. ॥ निवारणव्याजैरिति ^{यम} स्यामिति.
 सप्तमा. कोष्ठे विबन्ध इत्यष्टमी. पिनेत् सन्निपाये सा
 मिति वाच्यमी. आस्वेदस्तथात् इति दशमी. ^{तत्तत्}
 देशस्तु शास्त्रस्य कर्ता कृत पण. अन्ये त्रैकादशस्य
 स्यान्नयन्ति. लाजपेसां रुरुबजरागालेपा ^{तत्तत्}

दैकादशशेषस्तु पूर्ववत्. सारण्याक्रमम्.

पिनेत् सन्निपां पेसां वा ज्वरे सपरिकर्तिके.

सह परिकर्तिकया वर्तते इति सतथा ज्वरे सपरिकर्तिका
 गमा. विशिष्टदेशव्यवस्थिता नातवेदनापत्तिकृताते

शेषु वाप्या परिकर्तिकेति. श्रुतेरित्युक्तं तद्व्य
 निर्देशः. मुद्गान्मसूरागित्याद्यैते शूषा सारपाद्य कर्तव्या
 तत्तत्तस्यान्वयान्तेः. शाकारोपयोगः. सफक सहकर्तैः
 कृत्तकङ्का. किं पाठा कर्तिको स्तुपुचनेव.

सांध्यकान्नादीनां शराब्जानां रत्नान् प्रदद्यात् मांससा-
 त्यानां काले ऽवस्थायामीषदाग्ळाननम्कान्ना विचक्ष-
 णो ऽवरज्यागंतुं कृत्यदीन् वार्तिकास्मिन्तान् नैष्कान्ते-
 णात्वात् तानपि मात्रानिकल्पविद् दद्यात् लक्षणेनास्तिनि-
 रुद्धम् । यद्यप्येकं मांसं ऽप्यर्माब्जं चानुपानार्थं तृप्ति-
 ताय प्रदापयेत् ।]

मद्यं वा मदसास्याय यथादोषं यथावत्कामेत्यनार्थः
 श्लोकमाचक्षते - न्याख्याकार - - विषयः -
 समण्डो पानार्थं स्नानं प्रसूतमद्यं वा पीत्वा वातदहः
 स्वपेत् । यमाम्बुचोष्णोदकमुच्यते । तः पातो निहितमि-
 त्युत्तरव । किं पातव्यमिति । तदर्थं स्यान्नोत्तरकालमपि
 प्रतिषेधनार्थं न्याचक्षते । मांसानन्तरमस्य
 शौन्मसालां चतुपानं मद्यमिष्यते ।

मद्यं मद्यौचितानां तु सर्वमांसेषु पूजितम् ।
 अत उच्यते तत्तत्काले यथादोषं यथावत्कामेत्यनार्थः
 चोष्णोदकमेव । तथाहि तन्वन्तरं कः -

ज्वरी पित्तदण्ड्यान्नु मद्यसाम्यास्तु यो भोजितः।

तस्मै दोषवत्कं दृष्ट्वा युक्ता मद्यं निषीयते ।

शुद्धाग्निग्न्यामदुरान् कषारांश्च न कर्तव्ये ।

इत्यादिनां किं पर्योजनम् प्राङ्निषिद्धत्वाच्च ज्वरे

अप्यङ्गन्नमैशुनम् ।

शौषप्रपातन्यायाम रुपायां ता विनश्येत् ।

शेषजविषयोऽयमिति चेत् । अत्रापि । तत्रात्र दो-

षोऽत्रात्र न कुतश्च न दोषापत्तिः स्याद्व्यतिः । अत्रात्र दो-

षपक्षार्थं । ननु च दिवास्वप्नादीनामपि दोषोऽनुभास्यते ।

तं तेषामपि कर्तव्यं स्यान्न च तेषामन्तपदोषः । तत्र

तिपादितमेवाऽस्माग्निः शेषजकषायस्य च दोषावत् । क-

षायेण स्तम्भित्वात् तदुपे ज्वर इत्यत्र दोषोऽनुभास्यते । कुतश्च

न च प्रातिक्रियेण रुधुहीतिरुद्धकषायस्य विद्यमानमे-

तत् प्र । मात्रं प्रतीयते न च कर्तव्यता प्रतीयते । तत्र

अशाब्दत्वात्तस्मादस्मात्तानः । अन्ये तदुपेयमेत्यर्थः ।

यत्साहारमात्रा न स्थितिरेव नोक्तं तदुपेयमेत्यर्थः ।

ज्वरे यद्यपि - - - पि कुक्कुटादीन् मात्राविकल्पज्ञोः ।
 पचारेण यदि पक्वान्न्यामप्राप्तस्य सन्ततज्वरिणीनि-
 कृत्तं स्यात्तस्य केवलमेतान्न दद्यादाहाराजपि ३३२
 णस्ति मधुपुराण दद्यादत्यन्तापथ्यकारित्वात् । चोर्क-
 च च कषायपाठस्तस्या - - - हारस्यैव विषयस्य निन्दा
 तिरायं स्यात्प्यते । गुर्वादेराहारस्य बर्षकत्वमोरकत्वं च
 न पुनर्गीतादिर्विपर्ययस्य प्राप्तित्वस्य च वार्यगतौ न
 मन्तव्यम् । न चान्यागमनिकाग्रायांश्चायं दोषपाको
 ज्वरिणां वै - - - - - अतः हारविषयश्चा-
 यमती ३ ज्वरमन्नापानक्रमः सिद्धो ज्वरप्लवः सः प्रकाशितः ।
 पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्ततः ।

तेषां - - - - - पानायाह

अत ऊर्ध्वं कषायांस्तु ज्वरप्लवानुपदेक्ष्याते ।
 पात्यं शीतकषायं वा मुस्तापपक्वं पिबेत् ।
 वाक्यं काष्णं शीतकषायमनुद्विष्येत्ततो बोध्यो । के सौ सु-
 च द्रव्यं यदा विपर्युषितं पीय - - - - - के च स -

जागरं भ्रूपर्पटकं मन्दार्गिं पित्तकफप्रयि स्फुरा-मत्तं
 पर्पटकं दुरात्मना पित्तस्फेपोपशोषाणार्गिमे-तत्कना
 नात् रालप्रयि किराततिक्तकं मुस्तं गङ्गुची विश्वमे-
 सजं राहवद्वो -

तमेति । अन्ये व्याख्या-
 नयान्) ; पञ्चाध्यामी सावयौगिकाः । कृतः व्याधिप्रत्य-
 नीकत्वात् । यथा कुष्ठे रादिरं गृह्णान्तरं पमेहे ठमि-
 देति । अन्ये तु षड्योगान् व्याख्यायन्ति :

पाठामुशीरं सोदी - पाठामुशीरं प्याति अन्य-
 धैवं पाठः स्यात् । पाठौशीरौ दिव्यमित्यसमासक-
 णमत एव पाठायां यद्येवं किराततिक्तादिभिः प्रत्येकं
 वाक्यस्य सम्बन्धः कस्मान्न क्रियते गङ्गुच्य -
 ग्या च न्यवहितत्वात् तस्मात् पाठामुशीरं को दिव्य
 मुशीरमिति योगद्वयमगोडास्तु ।

किराततिक्तकं मुस्तां गङ्गुची विश्वमेवमम्
 पाठामुशीरं सोदीच्यमित्येक - साप्तमः
 त्येवं न्यवहरन्ते तन्न येनाचार्यदेवं पठति -

तस्यैव गिरिभूनिम्बः गच्छीति तत्तैः ॥ १५ ॥

कषायं पाचयेदग्ने पाचनं ज्वरनाशनम् ॥

अन्यैः तु - नी -

नागरमुस्ता - तत्तेजः गच्छीति तत्तैः मन्त्रेणैव ।

ज्वरयुक्त इति । ज्वरघ्ना दीपना तत्तेजः पाचयेदग्ने पाचनं ।

दीपनाः (अग्ने) : पाचनादौषाणां तृष्णादुचि

नाशना इति फलज्वररोगात्तरामता वैदनाथं तदु -

णामदापरमेऽपि रसा मत्तानाग्नेवर्तते सातो लक्ष्मी

चार्थोऽव्याह - बद्ध्वा यवाग्रभिर्धृत्वा दौ

रोचकनाशनीः । कषायैः पाचने । ज्वरघ्नाः समुपाच -

रेत् । इति । कलिङ्गकादयो गच्छीत्यामृतकान्तो पञ्चस्यो -

गा अर्धश्लोकसमापना यथासंख्यं उपदेशः समाप्ता -

मिति प्रतिपत्तेः । तत्रार्थं - कलिङ्गकापटोलस्य पत्रं क -

डुकरोहिणीति । सन्तते कलिङ्गका इन्द्रियवाः पत्रेकं

शारिखा मुस्तं पाठाकटुकं पत्रं त्रिकला मृदी

कामुस्तनसको मृदीषीका द्वादशाः आयमन्त्रो नृपकथा

किराततिककममृता-वन्दनं विमलानाम्-वन्दनं तु (१)
 यकस्थायं गहन्याकां मुस्त-साधियमाशेषं
 पञ्चाजामपि सन्ततीदं नामिष्यति-विमलज्यकषत्वाः
 शमयन्ति कचपञ्चनिधंज्वरसु-हृते। मन्त्रपञ्चनिध-
 स्य चिकित्सीत्ता-चलुश्चिक-यकच-
 तुश्चिकसो येगिद्वयमप्येकोकृत्य दद्यात्-कचपञ्च-
 यमप्यद्विष्टायास्थिमज्जानं च-पतः पततौ किरा-
 तातेत्तकममृता-वन्दनं च-विमलानाम्-गहन्याकाम्-
 मुस्ता-यधन्वयाषमूर्वाचौरस्नायु-
 धन्वयापको नुराकमान्नामुस्तगुशीराणे मधुर्व, वि-
 फलां ब्रूमि-कुतो विशेषितत्वात्
 माक्य-ज्वरहरं नर इति-मधुकुस्तगुदीका
 काशसिणि-कृष्णकं भ्रायमाणां उरोगात्रो-लेफलां
 कटुरोहिणी ५-कतस्य कुतः शीतक-
 षणोपदेरात् पीत्वा मोशोस्येतजन्तज्वरात्त्वोर्वाले-
 मन्त्रेते जात्यामन्त्रकमृता-तद्वृद्धकावाकिकं वाह्यं

नस्थानानां विषयाणां शब्दादीनां मनोनु

यानां कमलाकराणां मनीषा

काः शिशिराश्च सर्वाः कथाः सरत्तं शमयन्ति पित्तम् ।

किं पुनर्दशमानादिचन्दनोक्षितानां

गुल्फुकलिकवणीचौरकाहको मधुसूता
दूर्वेत्यपरे . पीलुपर्णिकास्ताभेदस्तस्य जातिद्वयं निगल
कृदाः धूसरपत्राश्च दन्तशठः, वृक्षाम्क -

हिङ्गुपत्रिकाकालमातृकाणमल्लिकाण -

मल्लिकार्जुनाः ३३ स उत्पलपत्रः, कुठेकः क्षपको राजह्वय
कः, कुरुहाद्वरुहासगन्धमर्पेरोहा अन्नलिकारिका अ
तिबलकंकतिका

रत्नाकुलिस -

परिगन्धामन्धगन्धानाकुली सुगन्धालौक गोद्यानति चै
ताम्बेतस्पन्दः अत्यन्धः अण्डः कपिककुकुः सौरवाक इत्यपरे
ष रण्डोरूपक विण्डि - स्थिकोत्रे

दो रसवीर्यविषाकप्रभावकृतः, चक्रजातीयानामपि अन्यथा
पदेशस्तथा स्यादेतच्च विस्तरेण दन्ती द्रवन्ती श्यामाविण्

न प्रवृत्तीनां

एवेयिणिं

रोगनिषकृजितीये तेषजद्वयस्यै च परिपठितानां य
थाकृतां कषायंकारयेत् तेन कषायेण तेन च कल्केन

सुरासौ नीर -

ये इत्या

दि ॥ यावज्जातं सौ नीरं पिबेत् अष्टवसतुषानित्यादि
यावत् पिबेत् जतं तुषोदकं मैरेयसुरामेदको जगकं कद्व

पिष्टैः प्रदेहंकारयेत्

श्लक्ष्णशुक्लघ्नो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत इति ।

वचनात् त्रयोदशविधः । स्वेद इति । स्वेद इत्येव सिद्धे ज्ञेय -

त्रयोदशस्वेदाध्याय

त्रयोदश स्वेदापरोक्षेऽपि पृथक् कथ्यन्ति ध्यानमाशु

ज्वरप्ररामनम्बरन्यात्यर्थं शयनाच्छादनग्रहणं कुटीव्य -

तिरेके -

स्वेदः साग्निको निरर्थक -

अथ या कुटी साग्निकासा बलीयसी शीते अनात्मज्वालपे स -

वं शयनाच्छादने अपि दोषवशादनेकमुरवाः चिकित्से ॥

देशिणिं

व्यकृता इत्यर्थः । चारुरपाचे -

तगात्पश्चात्तरुण्यो यौवनोष्मणा, श्लेष्महराणि चोशीत
ज्वरं जमत्प्रागुसंसर्गे वक्तुयोजनात् । वास्या

श्लेष्महराणि च कथं जयन्ति तानि
संसर्गवक्तुयोजनात् । संसर्गो वातकफयोः । अत्र नान्य
योः । कुतो वातश्लेष्महर इति । कुतो स्वेदो हि वातश्लेष्म

दो गुरुष्ण स्नेहभूयिष्ठं कुर्याति
यद्यदा श्लेष्माणामुत्कर्षं तदा कषूष्णरुक्षत्वायेष्टं तनुभू
यो भूय आशु ग्रहमव क्रियते, न दाह -

स्यते 'उक्तम्' प्रकृष्यमकाणामेकत्रा
प्युक्तो विधिरन्यत्रानुयाति, अथवा यथैते प्रयुक्तावगि-
ति सन्निधिमात्रेणैव शीतं शमयन्ति । न तस्या दाहज्वरोक्ता
विधयः

जलं प्यनं निषिद्धम् । प्रपृ-
तेक्षतानिकृत्यादिकृद्भनं न हितं इत्यनूद्य चिकित्सां विधत्ते
शमनैस्तानुपाचरेत् । शमनकषायैः सर्पिलैः गर्भिरसैश्च ।

सानिकजे औदन
इत्यादि । सामानां बीतिकादीनां निरामाणां चान्येषां विद्

व्यवहारासामयसत्यादिसहामौर्त्तन्ति इति सामाजिके वेति
 काः पैत्तिकाः वातपैत्तिकाः शमा अपि कफजाः
 कफपित्तजाश्च निरामाः केवलं पैत्तिको न कुर्य इति कफ
 पित्तद्वन्द्वारब्धा इति ज्ञापयति । कस्तस्योपक्रमः रश्मि
 तेजोज्वरहरमित्यादि स्नेहवद्वा इत्युक्तं । प्राक्प्रतिष्ठादि
 तन्त्रा प्रदर्शितः । रसामे वातेऽपि कर्तुं न कुर्यादेवा
 मपत्तवर्शं युक्त्या न तु चया, कफे पित्ते वातो द्वौ वात
 क्षमेते लंघनं महत् ।

अगस्त्यादूर्ध्वमापि वायुर्न सहते -

स्वयं यद्यस्य युक्तरूपं दशनिष्कालाद्धन्नात्तदिति ज्वरा
 णामवस्थायां वमनादीनि विहितानि । कफप्रधानानां लु
 ष्टादोषान्वमनैर्हरेत् तथा पित्तं वा कफपित्तं वा

रश्मिं सनस्त्रिन्मलान् वास्ति हरेत् । प
 काशयस्थितान् इति । तत्र प्रधानं शब्दं कर्तव्येति ज्ञाप
 यति । अप्रधानोपेक्षया प्रधानं कर्तव्यं । अन्यत्रापि ताः सद्
 भावो लुच्यते ज्वर -

दोषजास्ततस्सन्निपातजाः नातापित्तात् कफाद्वानपि
 ताभ्यामित्यादि । तस्माद्बुद्धानिधानम् प्राक्
 बद्धा जयेदिति सम्बन्धनीयम् । कफं बुद्धात्प्राक्तं
 ततमेतैः संसृष्टां स्तरैस्सन्निपतितां समैस्तमैरुपशयान्
 न विसंस्पृष्टान् सन्निपतितांश्च संसर्गेन च षट्ते एक
 बुद्ध्या समैः । वातश्च त्रयोदशप्रकारोद्यातज्वणेः कोत्वज्वणे
 षट्स्य हेलिमद्वयाधिकैश्च षट्समैश्चैको विकारास्ते सन्नि
 पाते त्रयोदशतारत्तमैर्बुद्ध्या कृतः परिभाषावशाद्
 संसर्गसन्निपातं चैकं समैश्चिन्त्वा दोषान् ज्वरकारिणाम्किं
 कुर्याद्विशोक्तैरीषद्यैजयेत् । यो विद्वान् दोषप्रमापेक्ष इति
 कः समासः, किं ते क्रमौ तयोरपेक्षा यस्य स दोषप्र
 मापेक्षा, किं वा दोषस्य क्रमो दोषक्रमस्तस्मिन्नपेक्षा य
 स्येति किंचातः आद्ये पक्षे । असमर्थः - दोषापेक्ष
 नसमै संसर्गे सन्निपाते च कतरोऽन्योः दोषयोर्दोषाणां
 जात्ययजस्तमैवात्रावर्जयेत् । प्रकाविके कृतयश्च रूपित
 तत्र सकृत्पित्तमो जातमैव तावदादौ । वैश्वः क्रमात्

क्ष क्रम आनुपूर्विका, पुनरस्या ज्वरस्य जयस्य चानु-
पूर्वा समाम्नाता रुद्धेणादिकाश्च जनान्तत्या दोषान्
प्रागपेक्ष्याऽत एव दोषशब्दः प्राग्निनिहितः कथं द्वय-
क्ष्य तदपजयशक्त- यौषधानुपूर्व्या तां जयेत्-
अथवा पुरुषो क्रमपेक्षस्तदाऽयमर्थो यो द्वन्द्वे स-
न्निपाते वा कुपिततरं कुपिततमो वा क्रमशब्दः सम्प्र-
वर्त्तनी यस्तत्राधिकतम- मपेक्ष्यातो यथानिर्दि-
ह्यैषोषधौ जयेत् अथवा दोषक्रमैः प्रागुपदिष्ट एव दो-
षाणां क्षणानां वर्धनं रुद्धानां ह्रासनमपि निरुद्धैः क्रिया-
विशेषैः तथा प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लृ- तेषु
वर्या कुसति देहाग्निबलवित् क्रियां प्रयोगैः क्षपये-
द्वातान् सुरवं वा कोष्ठमानयेत्-

ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नांश्च यथासन्नां हरेद्दुषिषन् ।
तथा सर्वेषां च व्याधीनां हे तु तद्व्यकरी क्रियात्रैवि-
व्यमपदिष्टम् सर्वेषामपि च व्याधीनां निग्रहे हेतुव्याधि-
विपरीतमिच्छन्ति निषजः तथा संशोध्यनं वा शमनं निरुद्ध-

श्रीः

चरकनिरुत्तरपदोसारः॥

कर्ता:

जज्जः

ग्रन्थनामः

चरकनिरुत्तरपदोसारः

ग्रन्थनामः

1768

असमानादि

असमानादि

वृष्टनामः

225-300

पतिपुष्टिप्रकाशः

74

पतिपुष्टिप्रकाशः

7(2)-6-704

कैरवन्तनाम - डा. डी. नन्दाकिशोरमर्

नस्य च वर्जनिमेतावदु निषजा -

तथा संप्रलेषं च दोषेषु सर्वजिह्वमर्जयति तस्या कृति
च युष्मादिभ्यो न पार्थ स्यंगो सनेहिव क्रमः स्यात्
तथा विदोषये लङ्गनामानिह्वनात्प्रादुर्भावः सः

व्यक्तत्वमपेक्ष्य वृश्चिष्याणामपि क्रमास्तमि
येवमादि दोषक्रममपेक्ष्य स्यंगोक्तैरीष्यते अथेत दोषक
मपेक्षी वा पाठोपेक्षाणामपेक्षा स तस्य
दोषक्रमस्यापेक्षी दोषक्रमयोः क्रमादिशोक्त्यर्थः
नतः आशया निशिष्टशैवगारब्धजातिप्रत्यनीकक्रमपेक्षा
प्रतिन्यायिदोषक्रमः साप्रादुर्भावो विरोधेन स

५ -

तन्वादेव -

गताभ्यमः तस्मादयमन्यायः संप्रलेषं मांशपानेन च
बुद्धौ तस्मैः समैः उक्तं दोषक्रमपेक्षी नमः

व्यवस्थित उक्तस्या श्लोकस्योक्तान्तराभाः पूर्वोक्त
स्यापिदोषान्न सक्तं तन्मोक्तस्य विषये निर्गुतस्य संप्रले
षं समुचितं सारकत्वं नार्कं संप्रलेषान्न सारकत्वं

निर्देष्टुं स्थानान्पूर्वप्रापणार्थं बर्धनक्षयणम्
बलेन निष्यान्मोक्तं तत्र न कफप्रयोगो पाणिगेतः स
यथा ज्वर इव दर्शने ज्वरादौ वा हेतुं वा कफस्थानमाप
त्तर्पणं यवाग्नस्तिक्तको रस इत्यादि । तस्मा
त् कफस्थानान्क्रमदर्शनार्थोऽपि नारम्भः उक्तं चानाम्ना
पूर्वज्यासिक्कारस्ये स्मिता प्रदेशास्तरे बलान्तगतयेत्
पित्त - येत् कफपूर्वं यौ भवेत् बलवत्तरः
वा रसाह्यायेकत्वात् तस्मादपूर्वकमपचणार्थं नारम्भः
भवसंसृष्टान् रान्निपतितान् बुद्ध्वा तरुमेवैवैः
यत्त कैरीषद्यै अन्येदेत्यत्र क्रमश्च प्र शिति कोष्ठं च न
त प्रकारः करियेतः बल प्रकारेण मत्प्रदर्शनाव्यंगिरम्भः
बर्धनेनैकदोषस्येत्यादि । रा व्याचतुर्धाप्यु-
न्वयः वकीह्वणी हीनन्याधिकः समश्च तत्राप्युन्वयः
हि प्याधिक एकहीनानि प्रकारः नकाधिकी । देहेनानि
व्याहीनं - द्रव्याधिकदोषः स सः सः सः सः सः सः सः सः सः सः
ने - लक्ष्णेष्मणा मन्य - दोषस्य

उक्त्यासीं दोषश्चेति कर्मव्याख्येन न वृत्तीहिः... एको
 दोषो यत्तत्त्वेव निगूढमाणे सन्निरासस्य प्रकृत्यो
 पाप्नोत्येकवर्त्त यतः इतिमध्योक्तदोषाणां कस्या
 वर्धनी सर्पणं प्रणामी । अथवा । वृद्धेऽस्या वृद्धि
 प्रोते वचनात्तच्च क्षीणानां ज्वराग्रस्तत्त्वमिति प्रतिपा
 दितम् । प्राक् सत्यमेवमेतदापेक्षिकम् । इत्य-
 न्वर्धनी तस्य वृद्धतमत्वात्तापि मध्यस्थं पारिषोष्या
 अग्न्येति गम्यते । तद्वान्तरवचनाच्च । व्युत्पन्नमस्तु
 द्विरैकवृद्धिजस्यो विपाते सन्निपाते तु कर्तव्यः समे
 तवचनाद्यद्येवं वर्धनेनैकहीनस्य कपणेनो-
 द्घातस्य वेति कस्यान पठ्यते । एवं विविधाविष्यहितं स
 वति । दोषश्चाधिकारात्तुल्यज्वरादेः दोषक्रमा
 कमस्माभिर्गुणव्यया । सन्निपातनादादौ कस्याप्य
 स्तन्येति दोषश्चाधिकारात्तुल्यज्वरादेः कमपि व्याख्यात-
 न्त्यां गते । एवं तर्हि हिनेतदोषवचनम्
 दर्शनाशमेतच्च समुक्तप्रारम्भेति ।

तस्मान्नयमाणाव्यभिचारिणः । तस्यैव वदन्ति जनेषु ।

केष्ववकाशः । बीजिणो त्रिषु हीनः ।

क्षपणेनाच्छाद्यतस्य वेत्येवं द्वेद्वयस्यैव कथं केन ।

किं सत्याः । विनाशितेष्वपि ।

नेन वा क्षपणेन वा बुद्धस्य वक्ष्यमाणपक्षेति ।

च त्रिदोषहः ।

येऽपि न दो

ष इत्येवं बोद्धव्येति दध्यति । सन्ति तत्र द्वेद्वयस्यैव ।

दोषः ।

जातिप्रत्यनीका

नि तस्मादयमेव चिकित्साक्रमः । द्वयोः क्षपणं च न यौग्यं ।

कस्य कुतः । यस्माद्दोषद्वयपराजनाय स

न्यते । पित्तकफयोः । योऽस्ति कृकषः । योऽस्ति

पयोमः । स तयोः हिताय प्रयत्नः ।

तथा नातपित्तबुद्धे न्यति । केष्वपि मयुरतिहासात् ।

योऽपि नैको नरः सौ बृद्धः स सख्यगच्छेत् ।

यं नातबलास्तयोः बृद्धयोः पित्तं हिने न यौग्यम् ।

नबलानां च चिकित्सा ।

यदि द्वौ निपाते हिना

वृद्धत्वा कृपितो स्यातामेवाश्च वृद्धात्मवत्ताय क्षयणेन
 निकित्सा कार्या . तद्यथा वायोवृद्धे न्यूनयोः पित्तश्ले
 ष्मणोरु - हन्ति . पित्तश्लेष्मणेन चाप्यायय -
 ति नन्वेवं वृद्धयोः वृद्धिमादद्वयदण्डमिव हन्ति . उच्यते
 चित्तयोः किञ्चिकित्सा क्रियते . न त्रयाणां सन्निपातो दु
 श्चिकित्स्यानां . चिकित्सोक्ताः बुद्धोगरमैरिति .
 ननु च किमयं क्वचिदुपक्रमो दुष्टः सन्निपातस्य दोष
 वर्धने शस्त्रे वा क्वचिदाम्नातः , तन्वान्तरे वा येन दोष
 वर्धनी सा पायं यदि वर्धनेन दोषस्य व्याप्तिरागन्तः
 स्यात् निदानवर्धनमकिञ्चित्करं स्यात् . बलकाकेन व्याप्ति
 नामाप्ययमागतिर्वा न स्यादुक्तं च -

अथहोरात्रदोषाणां मनसाश्च .
 येन शरीरदोषः क्रियते तच्छेदनं . स च संशोध्यनेन कि
 यते . यतो वः संशोध्यनं छेदनं तन्त्र रे च हृत्ते , यमर्कः
 छि - एष शोध्यनेन तज्जा विकाराः प्रशमं प्रयान्ति . त्व
 तन्त्रे च वनस्पतिमूलच्छेदनतः तच्च चतुर्निधं वमनं वि

वर्णं तापनं शिरोविरेचनगोले कस्य वर्णनि

वं प्रतिप्राद्यान्यात् त्वरदुर्बलस्य गुणान्वास
हत्वात् वमनादीनां नियतत्वात् कफप्रदानान् क्लिष्टानी
त्यादि प्रदानं च मूलं तच्छेदे शाखादिमात्रा

क्रिया प्रोक्ता यथावदनुपूर्वशः

पित्तोत्तरे सन्निपाते विरेकं कारयेद्विषक्

कृद्धयित्वानुपूर्व्येण भोजयेन्मृदुभोजनम्

इत्यादि यावत् त्तरे सन्निपाते वमनं

कारयेद्विषक् कृद्धितश्चानुपूर्व्येण तप्तं चानुजलं पिबेत्

इत्यादि शिरोविरेचनं च प्रथमं नापि पीडनादिसंज्ञ

भजेत्तद्विबुद्धाः अज्जनाद्यपि डाश्र्य द्यूमाः

प्रथमनानि चेत्यादि यावत् प्रबुद्ध संज्ञां प्रतिमानं न वन्द्यं

समाचरेत् तस्या संरक्षित

कृद्धेन

स्नेदनं यवाग्रूपचनशमनरूपभोजनादि कफदोषस्य

चानुक्तैरेकस्य द्वयोर्बहुनां

संशमनेन नलोच्छ्रितस्य ग्रहणं क्षीणसम्पत्तिवैद्यार्थ उच्यते

तस्य ग्रहणं क्षीणसम्प्रतिवेष्टार्य, उच्छ्रितायाः क्षीणाया
समाश्च न्याय्यकारा

त्रयाणां वा जयेत्पूर्वं भवेन्न सत्तन्तमः,

इति, शब्दो वर्धनक्षपणविकल्पार्थरताज्ज्ञेन वर्धनक्षपण
वर्धनेन चिकित्सा पिण्डिता प्रदर्शिता, द्विविधो न्यौषध

स्य न वर्धनमेतान्न तन्निषत्ताकारिणः शोभा -
भयथा विधीति रामसन्निपातस्य सर्वेषां वा चिकित्सां नी-
दिदिष्टुराह - कफस्थानानुपूल्यान्ते कः समासः किं क

स्थानशब्दस्य लोप उष्ट्रमुखवच्चदि तत्पुङ्ग-
वस्तदोर (आदीनि गृह्यन्ते, आदिकफस्य स्थानानि क्रमः
आनुपूर्वी, तथावा सन्निपातज्वरं जये वर्धनक्षपण

स्थानं न्व कफस्थानं किंवा कफमलोत्ते क-
फस्थाने पित्तस्य स्थानं स्येदो लसिका रुधिरमाशय्येति
पित्तस्थानं तत्राप्यामाशयो

पित्तादृते नास्ति, ज्वरो नास्त्युष्मणा विना तस्मात् प्रयत्न

स्तस्य प्रशान्तौ प्रयतेत तथा नास्ति श्रुतं न्वः, शम्येत्पे -

त्तमेवादौ ज्वरेषु समवा - - - न यद्येवं

पित्तानुपुङ्गा चैतीति पाठः स्यात् । किमेनेनाज्जुना परि
हारोक्तेः । नचैतदुपपद्यते -

आमाशयसामुत्थानां ज्वाधीनां

पणोत्पत्तियोगकालादौष इति । अजीर्णेन प्रतिषेधेन न

जीर्णान्नपचनमजीर्णस्य विकारत्वान्नातिक्रियात्तमिति

शुद्धान्ननिषेधेन चाक्षुषितोपि तस्य स्पशेषप्रसङ्गात्तस्मा-

ज्जीर्णान्नपचनं शरीरे - - - नार्थं एकाग्रपचनं विरेच-

नोक्तकस्वमादतिव्यग्रपलातिदेशार्थं निरुहोदाहरणा -

र्थः । सर्वविस्थाप्रयोजनार्थं वा प्राग्वचनम् । कलाङ्गदो -

जिमिति । निरुहद्वय्याणि कवणमदारनेह कलककषाया वा

तत्स - - - णं वक्ष्यतीति द्वयमात्रावचनं संस्कार -

संयोगगुणप्रदर्शनार्थः । नतु कलकं कषायो वा । अनुक्त इति ।

सर्व एव निरुहकल्पनायां प्रत्युपयोजनीयमात्रानिर्देशवि -

रोध्यः । चतुर्गुण - - - नमोकरस्यावस्थानं चतुर्गुण -

त्वं । पुनः षोडशभ्यो द्वयैक्यः षोडशपदं प्रस्थ इति पाठः -

यस्मिन्निह निरुहस्य प्रमत्तं तु प्रस्यः प्रमत्तः परं गद्य-
 प्रस्यो निरुहस्तु निर्दिष्टः। कुटुम्ब - मांसान्ने-
 न्य इत्यन्ये - निरुहमानसामुदायादित्यपरे - द्विप्रसृतं तु
 माघास्नेहस्येति - स्नेहप्रवृत्तिर्विष्योपि सामान्यः शूयते - सन्
 यथादोषमेकोऽत्र - न चत्वारोऽपि - तत्र न हि स्नेहवचनात्
 मज्जप - रुनिष्यः - नोतदिति - शस्यस्वेति - कस्नेहापि
 शितस्य रसाः शिवा इति - अस्मि प्रसङ्गस्तस्माद्यथादोषमे-
 त स्नेहविकल्पा - प्रकृत्याश्रय इति - युक्त्वा मधुसैन्धवादीनि -
 आदिग्रहणात्कल्कस्यापि - युक्त्वा तन्मात्रं न क्वाचिदेः उद्देशे-
 पि पाचति - आदिवचनं वा मधुसैन्धवमार्द्रं दत्त्वेति - तत्रैका-
 दौ चैकः न्याप्युक्तः -

पूर्वं प्रदद्यान्मधुसैन्धवं तु स्नेहं विनिर्मय्य ततश्च कल्कम् ।
 विमेष्य संयोज्य पुनर्देवेश्च वस्तौ निदण्ड्यान्माशेतं स्व - कल्कम् ।
 मथितं प्रक्षिपे - स्थानं पञ्चाङ्गुली वा हस्तः । तेन मधुक-
 त्वास्नेह कल्कप्रवाणामिकीभावगमनं पुनर्दु पुनर्दु कल्काप-
 यनावस्थानं प्रतिषेधार्थं मन्थानां देतिः हि गुणत्वां क्रियते -

इति सुबलमुच्चारयेति वक्ष्यति । अत्र चकार क व - पूर्व
 मेवं रूपं प्रणेतुं नैव प्रणयनस्याकारस्य शिक्षाविधानार्थः
 नैव व्यापत्तिश्चैव प्रतिपदं तेषां वचनं । तच्च विकारोपशम
 नादिकारादिति । मुखं पिच्छायेति । नैवान्तो मुखं नैवा
 गच्छति तत्र प्रणयनमुक्तमर्थः - शार्थं निधानानन्तरा
 वस्तिविनिर्गमप्रलप्यार्थः । क्षुत्तृष्णाशमातर्निं पूर्वोक्तो दो
 षः स्यादित्यपि निषेधात् निरुहकल्पनाप्रणिधानमात्रा
 सामान्येनाभिहितं । शब्देन विधिरुच्यते । स - त इति श
 रीरावस्थानसुखार्थः । यथा शरीरसुखं भवतीति । भोजनेष्वुक्तं
 उपविष्टोऽथवातिर्यक् चरिरसुखसंस्थितः ।
 कस्यचित्कसंचितसुखं भवतीति । समश्तिर्बिम्बमनतशीर्ष
 कं चेति । सूर्यं चेति सूर्येन वामेन तत्प्रयोजनं वक्ष्यति ।
 वामाश्रयोन्नेरिति । स्वदायाश्च जगत्वेत्यासौ । यामुक्तः ।
 शं फलस्तत्र शयितव्यम् । सूर्येन पार्श्वेन । सुखं शयानार्थं
 ति । सूर्यं मत्तकं सूर्येन पाणिना । णेनापि मुखव्या
 पारनियमार्थितः । सुखमसङ्कुचितमनुत्तमान्तोऽथ सुखदस्ति

यस्तिह निरुहस्य प्रगणं तु प्रत्यः तत्तत्परं मध्य-
 प्रस्थो निरुहस्तु निर्दिष्टः। कुडुल - नास्तिान्ते
 न्य इत्यन्ये - निरुहमात्रासमुदायादित्यपदे - विप्रसृतं तु
 माघास्नेहस्येति - स्नेहश्चतुर्विधोपि सामान्यः श्रूयते - सन्
 यथादोषमैकोऽव - न चत्वारोऽपि - तत्र च त्रिस्नेहवचनात्
 मज्जप - तुर्विध्यः - नैतदस्ति - शस्यस्नेति - कउस्नेहापि
 शितस्य रसाः शिवा इति - नास्ति प्रसङ्गस्तस्माद्यथादोषमे-
 व स्नेहविकल्पः प्रकृत्यात्रय इति - युक्त्या मधुसैन्यवादीनि -
 आदिग्रहणात्कल्कस्यापि - युक्त्या प्रगणं न क्वाद्यादेः उद्देशे
 पि गान्ति - आदिवचनं वा मधुसैन्यवमार्ते दत्तेति - लक्षणेका-
 दौ - चैतः न्याप्युक्तः -

पूर्वं प्रदद्यान्मधुसैन्यवं तु स्नेहं विनिर्दिष्ट्य ततश्च कल्कम् ।
 विमेष्य संयोज्य पुनर्देवेश्च वस्तौ निरुह्यान्मायेतं खल्व-
 मयितं प्राप्ति - स्थानं पञ्चाङ्गुली वा हस्तः । तेन मण्ड-
 वणस्नेह कल्कप्रवाणामैकीभावगमनं पृथक् पृथक् कृत्याप-
 यनावस्थानं प्रतिषेधार्थं मन्धानादिभिः हि गुणत्वां विपदा-

न तावदपि यन्निर्दिष्टं ननु च न तदेवोपः । अत्र योऽपि ताव
 ने विषयेऽप्यगिति निवृत्तत्वात् । तन्नोक्ते गुदे न च पादौ
 गानेति । यद्यपि न । पदेशः तत्रापि न्यूनप्राप्तिवैधात्
 गतम् । अकम्पनं शरीरस्य अत्रेपां मनस्य साधनम्
 विषेणार्थः । मनोजुकेष्वान्तत्वात् पादयो गुणकम्पनं प्रचक
 नं तेषामसंश्लेषः । तत्रापि विषयेन वा तैः कायवाद्याः रते
 कग्रहणेनेति स्थित्वा स्थित्वा पुनरप्यधिप्रपीठन
 प्रतिवेशः । विषये प्रणयनविषय प्रजन्तः । यत्तु तैः इत्यु
 क्तः । पादौ गुणः । तैश्चाधिकारौ वक्ष्यमाणौ प्रपीठदोषाः । तत्रा
 तादितु तौ द्वौ च । तत्र बहुमान्यतौ । तत्रापि च । तैः
 निष्ठा नमिवापि । निष्प्रणयिते च न नाते वायावैधम
 शच्छति । तैवान् चक्षते । गुदे तत्रस्याचक्षते च तैः । अत्र
 कृद्वैधान्यमाने प्रणौ भवतीति द्रष्टव्यम् । तत्रैव निमित्तं । वसि
 रश्चानमाशयः । तत्रैव त्रिदेशः कटि पादं कुक्षिं मणिः । स्वेन च
 धम प्राप्तिरिति । अत्र पश्यन् पश्यन् कर्मास्मात् । तत्र स्वका
 र्यमकुर्वन्नाप्नोतीत्युच्यते इति । कण्ठं पृथानेदतिपीठेति ।

सन्ति सामान्याऽथ यमोक्तद्विषेवात्स्येत् पञ्चनिरुद्धं निवे
 क्षितं नानात्वोपदेशाः सहकृत्यः कल्पनं कल्प इति
 दोषपरिहारार्थं शीतादिगुणकल्पनाप्रतिषेधो दोषदर्शनात्
 जीतिस्त्वतिस्सम्भक्तक इति त्वतिस्त्वतिस्त्वत्तत्तत् सहीन्धनं इति
 नेव इत्यादिति वचनम् पञ्चनिरुद्धं तद्वत् इति प्रतिषेधः
 अतिस्त्वत्तत्तत्तत् इति स्वन्निवातिप्रतिषेधः सामान्य निषेधः
 तन्वत्त्वमात्राकवणः तन्वरूपमात्रः अत्रावणधेयि श्रुत्या
 त् सामान्यः पञ्चनिरुद्धः सामान्य विरागमनं न चूणा
 अतादीन् नवहितानवाप्योऽणिः संज्ञातु
 गुरुत्वं गुरुत्वाच्चीयमातिलभात् इति प्रमाणनिर्देशः निरो
 मात् अथिक्प्रक्षेपणपरनादिमेव नातोत्पन्न इति रसका
 प्रदर्शनार्थः तस्मात्तायुजः सप्तमः इत्यदिति तात्पर्यं
 निमित्तः सगुक्तः त्वत्त्वमसं पेशात्तुक्किलो सप्तमः
 विपरीतः श्लोकविषयितान्तरगुणनिवयो इति त्वत्त्वम -
 त्वमिति श्रुतविषयव्यययोग्यः इति त्वत्त्वमिति त्वत्त्वम -
 नगाद्यो निर्ग्रहणीयं नो निर्देशादेर्वा वाक्यार्थे

स्थितं च । निहितं च यो न विदुः ॥
 प्रपीडितं विदुः शक्तं के री, अस्ते प्रजापतेः कृत्य
 विद्यानेनोक्तमन्ननहानाः । सीतामायागो दूतः च
 च पार्श्वमिति । तत्तात्पर्यादयेना दूतः पार्श्वमिति, अ
 त बहुचि । तथान्यथाहः ॥ अत्रापि तत्रा गता न
 पाप्मनं संविशदिति । वामे । एतेदको वासुदेवो विद्यमान
 चामिनेरुक्तः । तथा अन्यपिष्ठानमन्नस्य ग्रहणात् । अत्रापि म
 ता । नात्रैव परीति । अन्यपिष्ठानं ग्रहणी तागोः । अत्र
 उक्त्यवचनम् । प्रच्युतस्थित्या । तथा स्थितस्य च
 गृहोपकृष्टिः । सुरेण नृपराष्ट्रिः स्नेहस्य । अत्रापि च
 लपवेशनचरं गृहं पाप्मनो प्रतादृष्टि पवणरा । तदपि
 तत्परगदं च विसर्जनी संवरणी वाहे । अत्रापि च
 तिका । गृहवलयो गृहव्याप्य पवणरा । तत्रापि च
 मध्युक्तम् । अपरगदं च पाप्मो, पाप्मिनेत्यत्र । स्नेहो च
 नेन पवीरितो तस्मिन् । पाप्मिस्तस्य वाक्को कतिपयम् ।
 वाक्कोऽप्यत्रापि प्रतिबन्धो गृह । इत्युक्तम् । तत्रापि च

मासाभित्ति उक्तं च

नामेन नानिदुपलक्ष्येति भागिः ।

स्थूलान्त्रसम्बन्धमती गुदं च ।

तदाश्मत्सर्वमास्तमैव स्थितस्य कायाः सन्नाम्नो हि ।

स्थानात्तथानव्यवते वयंतत्

अप्रा - - - - - तैव कर्म ।

समाचरेत्सन्त्यगतौ हि तस्मा -

च्छायासनास्थापनकौजनानि । इति ।

यद्यपि वामाश्रयो, ग्निस्तथापि कश्चमङ्गलानं सन्निरहे
गच्छतीति वलिनां क्यगमनं गुदौपलब्धेश्च वामाश्रयत्वे
सति भवति । ब्राह्मणी-चाग्न्यादिष्ठानप्रतिब - प्रतिबि
शानस्तिस्तदुपपातं न करोति । अन्यथा पुनरभिसन्धान
वस्तिना प्रतिहन्येत । स न तस्यावस्थितो न प्रतिहाराश्रयतो
अग्नेः समानपवनघृतस्वकर्मिणो वर्त्तेदुपकरोत्येव न
वस्तिना विचात्यतो व्यासतो द्वाव्यते - मपकाशमप्रा
स्य तदग्न्यादिष्ठानं प्राप्यत इति तस्मात्सर्वं वाचनोक्तं

ति वस्तिदानमिति . एवं च कुलानि रपि कालकलाभ्यां त
 रसस्तीरयूषश्रीजनीयैर्दशोभयेनागतेस्तिति . बोधायन
 वेगो यदि नार्थद . निष्कृष्य वेगं मुक्ते . वांस्तेत्याता
 शेषतेमे, शेषं पणयेदिति . उत्तानदेहः कर्तव्यत्वान्नो
 उत्तानदेहः स्यात्पदेने सम्बन्धः . शरीर्य नपापमभादत्तान
 देहस्य हि निष्प्रवृत्त्यत्तानत्वात् सामर्थ्यमुक्त्यापी .
 च बोधे निरूप . नियमार्थः . एकोपकषणायोक्तमिति .
 एकशब्दः प्रायश्चिद्वर्त्येति : संख्यावत्तानो नास्तद्व्याप्यः .
 पित्तकफयोरपि वृणप्रत्ययेनैकैकत्वा हासस्य चे
 स्वात्तथाहि वस्तिदोषसंख्या नो . यमानैकत्वदी
 बोधे नादृष्टः . नातहयदिप्रतिनियमेन च वस्तिदोषे
 दीदनाविरोधप्रसङ्गे मूलमात्राभावेनासुबदोषक
 लोत्तरकात्मिकनिरोधदोषहरत्वे स्त्रिणिगमादोषवत्त्वो
 दोषनि . विक्तरभावभापने तद्वदोषः कल्पताम्ना
 विशेषादिति . यदिच संख्या न वनस्तत उत्तरत्र संख्या
 नियमप्रसङ्गः स्यात् . तथा सहासस्येति बोधः .

एवमेवेष्टः स्यात् तत्र तस्यापि रक्षा - ...
 स्यात्सलोकशब्दोऽत्र न युक्तः. एवेत्यवधारणादनिल -
 भेदेन न भेदो द्योते, अतस्तत्र भेदेन न भेदो द्योते. ...
 एवमेवेष्टः स्यात् तत्र तस्यापि रक्षा - ...
 एक एवाद्येन द्वौ त्रयो - ...
 भावः. अन्यविषयकत्वापेक्षया द्वितीयशब्दपरोक्षात्त-
 त्वात् वस्तुतः सख्याश्रयत्वादित्येव शब्दोऽत्र भेदेन न भेदो -
 द्योते. नह्येतेनैवानादिषु कर्मकारणयोग्यत्वात्तन्मन्त्रादे-
 अन्तर्यामि विचारपेक्षया तत्र कारणात्कौटिल्यमन्त्रापे-
 क्षया. वाक्यमात्रमन्त्रपेक्षया तदेकलोकान्तरापेक्षयापेक्षादित्य-
 अपकर्षमप्यत्र. स्वमात्रादेति. मात्राश्रयत्वात्. ...
 कर्तव्यः. तत्र गौरीस्वरस्वरूपे वस्तुनैव निषेधोऽत्र. ...
 इदं वा वस्तिपक्काशमनुप्राविश्य कैवर्कं लौकारिणोऽपि -
 नतंते. पितृभ्यस्तथा. वा. वा. वा. नतंते. ...
 शब्देति. उक्तं लोकं स्वमात्राभिनिहन्तेति. ...
 रक्षाशब्दः. अन्तर्यामिपक्काशमनुप्राविश्य कैवर्कं लौकारिणोऽपि -

[illegible]

यदुक्तं स्नेहस्य च कामोक्तिं चतुर्थेऽध्याये - अतएव साधनायां च
यमार्षं निरुहपादांशसंगेन तैत्तिरीये निरुहस्यपाद
प्रसृता भवन्तीत्येके । अंशशब्दोऽर्थवत्कः त्वार्षो म
र्मांश इति । यथा तेन पादस्याध्वेदिनोऽव्यर्थः पञ्चमः - त्वार्षे
अंशशब्दश्च नार्थवत्कः नोऽपि स्याद्वेति इवा तत्तद्व्यवहारे
तैत्तिरीये स्नेहस्याप्यसाम्यकम् । पादशब्दोऽर्थवत्कः
यन्निरुहानन्तरं, इदं च निरुहस्यव्यवहारेऽप्यसाम्यकम् -
स्योक्तत्वात् - कीदृशं पादशब्देनेति । यन्निर्णयः - त्वार्षेति
तत्तैत्तिरीयेऽपि । अतएव तैत्तिरीयेऽपि अत्रापि च
त्वार्षेति इति । अंगुष्ठिरुगलं चतुर्थेऽध्याये - अतएव

षण् वाततल्लयौश्च मार्जनं अभिहननं हस्तस्य नावयने
न पाण्यदिनामपि भर्जनं निशमार्थम् । मानशेषस्य तत्रै
तवाग्रां धत्तामोते । वेदिनापयामा । सप्तहस्तस्य पाण्यदिनामपि
निशमार्थम् । भर्जनं वा । भर्जनं पाण्यदिनामपि । मानशेषस्य तत्रै
स्येत्यस्वप्नो व्युच्यत एव । अन्यक्रियाणि । निशमार्थम् ।
निषद्योच्यत इति निरुहमात्राधिकारः । यदि निष्यः समुदाया
नयनमैदातल्लयौः पूर्वमस्वप्नस्योत्थयते । तागाः । कषायस्य तत्र
पञ्चपित्त इति द्वादशतागाः । सप्तहस्तमात्रा । ततोत्तरयववि
कल्पः । तत्र कषायस्य पञ्चपित्तता । इत्यर्थः । स्नेहस्य षष्ठः
पञ्चपित्तस्य स्नेहस्य सप्तहस्तमित्येके । पित्तं भाग इति ।
च वर्तते । षण्णां पृथक् षष्ठो भागः । द्वौ पञ्चपित्तस्यार्थः । अथ
तत्रै पुनरिदं पित्तं प्रमाणमत्र पञ्चपित्त इति द्वादशतागाः
ततोत्तरयववि कल्पः । तत्र कषायस्य तागाः पञ्चपित्तता । इत्यर्थः ।
स्नेहस्य षष्ठः । पञ्चपित्तस्य स्नेहस्य सप्तहस्तमित्येके । पित्तं भाग इति
च वर्तते । षण्णां पृथक् षष्ठो भागः । द्वौ पञ्चपित्तस्यार्थः । अथ
तत्रै पुनरिदं पित्तं प्रमाणमत्र आह

एतत्तु स्थिते च ननु बहुविधत्वान्नो विद्यमाने वा ७५
 तेष्वेकमेव तन्त्रान्तरोर्यं पश्चाद्यो हि राजा अन्ये च यानि
 ते सिंहं कर्माक्षेपः स - - - शेषांश्चान्ये च स्वस्यानुपपत्तौ
 द्वेन निरुत्तरेति चेन्न यो वदताम् विकल्पात् अस्त्यप्यपि
 पञ्चान्तोराकारस्य वा विकारपशमने प्रमाद इति चानुक्त्यो
 न स्यात् तत्र चोक्तम् ।

कस्य संशयान्नैः शब्दैः रसायनवाचिक - मेवासी
 ति न न स्यात् यत्किञ्चिद्विदितावेति तद्वदन्तस्य तद्वत्
 तापि प्रकृतिभोगिनो विकृतिर्गृह्यते तेन निरुत्तरे पितृपु
 कृतौ स्थिते च प्रमाणमिदं स्नेहकषरायोरित्यर्थः तत्रा न
 दिप्रसृतं मातास्नेहस्ये - - - तस्य न अस्मात्
 नित्वात् तुल्यो वाच्यनरोगेत्वे प्रकृत्यभिप्रायं ज्ञातव्यं
 तेष्वपि दोषद्वये प्रकृतौ स्थितौ प्रमाणप्राप्तये नोत्तरदातु
 निवृत्तबन्धनत्वादेति अतश्च पूर्वतरप्रमाणोक्त्या प्रामे
 - - - दपि तावत्तरसाधनं प्रकृते स्थितानां एक प्रमाणम्
 पितृस्य पुत्रं कुपितस्य कुपितस्य कन्दमेवेति तत्र प्रामे

वा कुतः प्रमाणानिर्देशात् ननु नास्ति तेषां विवेकात् नान्ये
 आनिर्दिष्टप्रमाणान्न्यत् तद्वृणोतीति ननु तेन समानं
 सङ्गतान्वयापनस्योक्तान्वासाय फलमात्रेणादौ नान्यत् नान्यत्
 निगन्तौ नान्यत्वात् एतेनैवैति भावः अत्र नैवैति नैवैति
 नर्तयतीति तदेतत्कृतमित्याचार्याः नान्यत्वात् नैवैति नान्यत्
 मेकत्वं तादृशं कन्तौन पितास्येदामेति नान्यत्वात् नान्यत्वात्
 मास्येनोक्तेनातिदेशः तपेताद्यिनेनोक्तेन नान्यत्वात् नान्यत्वात्
 तत्रापि प्रमाणान्तरात् तस्मात्पूर्वोक्तदोषाभावात् ततोपि नान्यत्
 इतिपि . . . गस्नेहस्येत्मानवर्ति . . . पुरुषाणां पुरुषाणां . . .
 भागः पुरुषाणां पुरुषाणां . . . कषाजस्यापि तावत् मरेणात् . . .
 त्वाभावात् कषाजस्य यमाणात्वाभावात् . . . शब्दः . . .
 लक्षणापत्तिपाद . . . नान्यत्वात् . . . पुरुषाणां पुरुषाणां . . .
 रसत्यानिपासको दृष्ट . . . तदस्य मरेणात् . . .
 पुरुषाणां पुरुषाणां . . . एकमेवैत्यन्तेति . . .
 पुरुषाणां पुरुषाणां . . . कषाजस्योदार्शः . . .
 शब्दः . . . तदेतत् . . .

तन्नामपदेनवन्तोऽपि तत्रैव पुरुषोत्तमस्यैव साक्षात्
भिन्नमेव नस्योऽन्तर्निमित्तत्वे गेतव्योऽप्यस्यानपि तन्निमित्त
त्वे - तदोषावृद्धिमात्रं पुरुषोत्तमस्यैव दोषात्पेव तन्नामपदे
सामुत्पन्नान्नसम्भोगेन भवतीत्याचार्याभिरुच्यते - यत्किञ्च
अप्रमाणस्य तेनैव शब्देनाहोच्यते नारायणेति कृत्वा तत्र
नामकषायस्याहोच्यते इति - अत्राचार्य - तस्मात्तन्म
त्रस्यादिति पूरणप्रत्ययान्तवचनादपीहाण्योऽप्यत्रः आपू
रणात्वेन - चानेकतत्र पूरणपदसामानाः - कषायसामान्ये वा
ते कषायस्य चत्वारोन्नागा इति - एवं च कृत्वौक्तमिदं - च
शेषच्छेदमात्र - अप्रकृतस्तुवन्नि - तन्नादिषु शब्दकषा
यस्यैव सामोक्तस्यैव चत्वारः प्रकृतस्तुवन्नि - तन्नादिषु
कृतमेव कषायसामानाः पन्थेति तस्य ग्रहणमात्रं प्रकृतस्यैव
तन्नादि शब्दकषायस्यैव तन्नादिषु शब्दकषायस्यैव
नारायणशेषकत्वं - ति परमेष्वर्था - तद्वत्त्वत्वात् - अपमर्शः
कषयकषयः शब्दप्रकृतस्यैव शब्दप्रकृतस्यैव कषयकषयः
कषायप्रकृतस्यैव शब्दप्रकृतस्यैव शब्दप्रकृतस्यैव शब्दप्रकृतस्यैव

मामुक्तं वेदितव्यम्, एवं च कुलीकम्,

दत्तादौ सैन्धवात्कर्षं मध्यमः परतद्वयम् ।

मिनिर्मध्य ततो दद्यात्स्नैहरस्य प्रसृतत्रयम् ।

[illegible]

शब्दवर्धिकाप्रसादा विधा काव्यविकितायावेति । ननु गान्धि
 रहमत्वा प्रसूतप्रमाणमुक्तम् । फलकार्थेयव शब्दा । ननु
 नमोह - वाकि च वृद्धे च मृदुविशेषः । तस्य व्यक्तः सर्वकव्य
 ता मृदुशब्दो । व्यपयस्यो गणवन्तलो वा । क्षयप्रमाणव्या
 पुनर्वाक्यवृद्धयो विशेष एवेष्ट्यते । तौ द्विष्टक व्यक्तसंयोगाने
 वेष्ट्ये - मादित्वं च प्रत्ययविशेषकव्यतया भवति । तस्याप्युक्तम्
 तद्विष्टकं मूलविल्वविकितायास्तारसर्वपैः ।

प्राप्तकार्थविधानेन द्विष्टकमदित्वं मिति ।

मृदुमध्यरशीतिद्वयसम्बन्धा मादित्वे - - डे निरीष शक्तिव -
 यः प्रकर्षापकर्षविशेषादन्तरं वा प्रमाणमनो विकल्पसि
 त्तस्यमिति शयनविशेषविशेषः । प्रश्नानुक्रमार्थगत्यादित्वमि
 ति निगूहदानकाक एव पूर्वमित्त्वं तत्तार - मिति सामान्यमि
 त्तानोपदेशमभिज्ञानात् फलभौतान्यानि न न्यानिमपेक्षयेति ।
 आदेशब्दस्त मस्यद्विष्टां, इदमेव भोजनं । निगूहदानकाक
 अन्येऽप्युक्तं न्याद्विष्टां न्याव - - - इत्येवमिति ।

अनुविधप्रयोगोऽयमादिशब्दस्य - - - इति ॥

यूषं पयो रसो वा आदौ भव आद्यः एक एव राश्यायोगं पूर्वमा-
 द्य इति अवस्थापेक्षाः वा आदिदेशादन्तरादिपेक्षादिभिरेव -
 सर्वभोजनयोग्यताऽस्य निरुद्धस्य चैव्युक्तं सर्वेषु विद्यादेवि-
 मिति प्रकल्पितापवादविषयस्योत्पत्तिरित्याह सगतिश्च इत्य-
 गिद्धः तस्यैव ग्रहणं, यः सामान्यो किञ्चित्स्य सर्वनिरुद्धा-
 शयः रण इति के वस्तवः केषु हिता इच्छनीयमुच्यते,
 द्विपञ्चमूक्तस्येति, आदितः सम्भवतः सामर्थ्याद्वा सपूर्ववै-
 ष्यः बलाद्येयास्त्युक्तानि, त्रिस्नेहयुक्त इति तान्त्रवर्जितस्ने-
 हीपक्रमसामर्थ्यात् सपिस्तैलं वसाम - तन्मज्जावसाः स-
 पिबदरत्रिफलारसैरिति, अन्यथाप्यनुक्रमवचनान्न मज्जाव-
 र्जितः स्यात्, यदि योगनिर्देशार्थोऽयं न भवेदयं तर्हि निति हि
 किमर्थमत्र नाश्रीयते, तैलं वसामज्जासर्पिषां तु यथापूर्वं शे-
 षं वातश्लेष्म - वासनीयेषु, यथोत्तरं पित्तविकारेऽप्येति ॥९॥
 दपि दोषप्रत्यनीकानुक्रमसामर्थ्यादिन्यार्थं वचनमेव च कुला-
 न्यताप्युक्तम्, विज्ञेयं स्त्रिनिधं स्नेहो वस्त्यर्थमज्जावर्जित इति,
 तस्मा - पेक्षां प्रयोगानिरपेक्षां पूर्वमेव वचनानिहायितमिति,

सर्वोद्धानि लब्धयः प्रकीर्णानि चिरं तर्जनीकुरः तद्विह
 र इत्येके । व्याख्येयैश्चमेव स्यान्नाकारं न भवत्युपपत्तये न
 यद्विषयसञ्चयमिति वचनात् । आशीपरिसंख्यात् । विना
 रकरं । सर्वोद्धानि इत्येके प्राणादिभेदेन वा सर्वोद्धानि इत्य
 पत्तौ । द्विपञ्चमूलादिकत्वात् दशमूलिकसंज्ञा इति चतुष्प
 दे । स्य भ्रष्टच्छागाच्छताद्यद्विहोडिमाम्कं प्रागुक्तव
 ताद्यनिरुहद्वयपेक्ष्यो वा वक्ष्यमाणद्रव्यसामान्या वा
 सर्वविस्तीर्णैकमृदुदारुणशताह्वेताकुछादिद्रव्यपेक्ष्यो
 वा षड्विंशत्येव शता त्रितीयास्थापना । व्या वा वैश्वार
 द्रव्यपेक्ष्यो वा । अथ सर्वेषु विद्याद्विभिमेतमाद्यमिति ।
 सामान्येन लवणमध्यपृतकत्तकत्तपनापकारसमन्वितः सर्व
 एव भवतीति यष्ट्याद्वयस्याऽऽबलेन सिद्धमिति । अत्रापि
 सामा - पित्ते क्षीरभोजनोपदेशनिधमाद्विकल्पनार्थं प
 त्यागते धन्वरसेन शक्ती - ति हृन्नाभिपार्श्वे तमदेहदोहे उत्त -
 मदेहः शिरः । यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिर इति चक्षुःश्रोत्रघ्राण
 रनिन्द्रिय - दोहे चेति कोशातकारग्वध्यदेवदार्ढ्येति । अन्ये

तु शाकल्यमारग्वध्यदेवदायीति पठन्ति. कृतवेद्यनमाशुवातकं
 कफपित्तं प्रबलं हरेदिति वचनात्. रसस्य तस्य पक्वता तु
 शस्युः. अपरे चत्वारः प्रसू - - कस्तौलस्य फला ह्यस्य
 फलसाधितस्यैकः. क्षारस्यैकः तैलस्य च सार्पपस्यैकः
 एते चतुर्दशसमुदायमात्राधिकाः. कफेऽष्टभागः स्नेहस्य
 षट्भागश्चायं. तदेतद् - - सर्गापिवादादविरुद्धः स उत्तमः
 पूर्वः. अशमपवादः. भेषजाधिकारविशेषविकल्पनाभि -
 सम्बन्धेन बाधैदः. पुनर्नवैरण्डवृषाश्वकेशादीनि पक्वांशि -
 तानि पक्तितानि कु - - यवाङ्गोक्तकुलस्थधान्याफलानि.
 धान्याफलानि. सर्पवातसीतिकादीनि तेषां फलानि धान्या -
 नि मदनफलानि चेति वा फलानि वा त्रिफलागुडसैन्धवा -
 लः. गुडसैन्धवश्च. तलस्य च सर्पिष्येति तैकसार्पिषोः
 प्रयोगो दोषसंसर्गात्. स सर्वसंसर्गकृतामयप्न इति. सर्वसं -
 सर्गाः संस्पृष्टाः सन्निपतिताश्च दोषास्तैः कृतामयान् ह -
 न्तीति. सर्वकृताः संसर्गकृता इति. वात उले वा - - चत्वार -
 चत्वारो वस्तय उक्ताः. सर्वसंसर्गेष्वेकः. बलाद्य. सर्पिष्विति

स्वातुरहितत्वादन एव वचनं सामान्यविधानार्थं, साधारण
 तात् पूर्वमुपन्यस्तः. परं वस्तिश्चानार्थः. पतिवस्तिपञ्चक
 प्रसंगात् पात एव वस्तय इति. तस्मादधिकनिर्देशः क्रिया
 इत्याहुः. वस्तेर्गुणविशेषयोगनियमार्थं स्निग्धोष्ण एक
 इति. वानाद्यपञ्चये प्रथमाद्वितीयतृतीयानामेवानुक्रमात्
 सति सामर्थ्ये तत्प्रत्यनीक. न्यवचनादेकविनिर्देशः
 पूर्वपूर्वदोषस्य योगपेक्षया नतु प्रत्येकदोषापेक्षाया.
 तथा हि षड्वस्तयः प्रसज्येरन्निति विधिरैव नार्यमेकाद्वे
 विचतुष्पञ्चषड्वा वस्तीन् प्रदापयेत् तथा चोक्तम् -

द्वितीयं वा चतुर्थं वा यथार्थत इति. तथाहुः. षड्वि
 त्रिपरा योज्या वस्तयः शुद्धितो परे भवन्तीत्युक्तम्. सर्वत्र
 वा त्रयो वस्तयो विधेया इति. तेषां तु वाते स्निग्धोष्ण एक
 एव पूर्व शेषे. द्वौ प्रथमौ स्वादुशीतो शेषः समस्त. के
 वमाणि त्रयोऽपि. कटुकोष्णतोक्षणा इति. कथं पुनः स्निग्धो
 ष्णमांसरसयुक्तः प्रमदेयो यावतान्यत्रोक्तम्. दद्याद्वृत्तेश -
 नं पूर्व मध्येतो - - - पात संशमनीराज्य वस्तिं दद्यादे -

अष्टाणः इति नैष दोषः. समाकृष्टतो वास्याप्येवैतां
 ध्यानं न सर्वत्रैत्येकै. अन्य एव वा एक उक्ते शस्यत्यन्यं
 मयत्यन्य एवमेव स्मिन्मये. क्लेशनाभिशमनपच्यन्ते. तान्
 कालिकदोषप्रत्यनीकभावेन भवन्तीत्यपरे तत्तदासन्तावप्र
 कर्षादिपे पित्तो द्वौ श्लेष्माणि च जराः. वाते त्वेक एवाशय
 सन्निकर्षात् बहूनां जापतर्पणत्वादिनि निर्देहे. नोर्षेण
 वस्तेः सर्वस्य दोषापकर्षणमिष्टम्. नैकरस्यैव सर्वदोष-
 निर्हरणमिति युक्ततदुणसम्बन्धनिर्देहाः. कफे नैरहान-
 परं विषयेया इति शब्दचोदितस्य प्रतिषेधो युक्त इति च-
 शोक्तसंख्या. निर्देशसम्बन्धेनावधारणार्थं वन्नानामिति
 निर्दोषप्रतिनिवृत्त्येन भोजनोपदेशः. रसेन वाते प्रविजो-
 जनं स्यादिति. यूर्ध्वपयोरसाद्यैरिति. यदुक्तं वा बलाद्योऽर्प-
 सर्वं नैष्ट प्रत्यक्षि. सक्तवतो वा. इदं त्वचमृत रूपमैता-
 त्. नान्यदत्र शेषवास्त्वोपिषयं च. तत्र वातादेविकारा-
 थयं. इह तु वाताद्याश्चरमेवेति. त्वानुपास्ये प्रच वि-
 न्नतैलमिति. बिल्वान्देसाप्येतां वते पित्तो. पे नो रसा-

चितं, कफे तानि तु यान्यनन्तरं वक्ष्यति । दशमूलीं च कां
 शरणा मिति । बिल्वादिपञ्चमूल्या सह दशमूलीं च नतीं
 जीवन्ती मदनं मेदोमिति । जीवन्तीयतैलं, मदनं नमिकसं
 पुक्तैः बी - गुणेन वेत्येतत्, कलतैलमिति । बिल्वाद्य-
 गणेनानन्यसहितेन पलतैलमेव कफप्लगुणोपदेशा-
 द्वा । बिल्वमूलं तु तदन्यसहितैरेति, निरुहानन्तरमनु-
 वासनमिति - न्युक्तानीति सङ्ग्रहायमुक्तम् ।
 । द्वितीयं वस्तु । इति सिद्धौ तृतीयोऽध्यायः ।

स्नेहव्यापसिद्धिः । तस्याः सम्बन्धः संग्रहपाठादुद्देश-
 प्रयोजनपूर्वकान् सिद्धिप्रयविहितविधानतः - नान-
 सरप्राप्ते स्नेहकल्पनाश्रयत्वाद्वा सर्वप्रकारोपयुक्तस्नेह-
 व्यापसाध्यनप्रसङ्गश्च विशिष्टश्च निवृत्ताशयवशा-
 द्वास्तिशब्दलोपाद्वा स्नेहव्यापसिद्धिरिति वक्ष्यते - स्ने-
 ह^{वस्ती} ~~वस्ती~~ प्रवक्ष्यामिति । स्नेहवस्तु^{वस्ती} - पतलाणा-
 मसिद्धिरिति विधानसिद्धौ नामसिद्धौ स्याद्विधाना-

अथाध्यापदित्यविरोधः। आध्यापनेर्देस्यार्थसिद्धिर्ह प्रतिपा-
 दनार्थमादिश्लोकैः- स्नेहवस्तीन् प्रवक्ष्यामि यावत्क्वापदः
 स चिकित्सिता इति। प्रतिषेधाद्विशिष्टस्नेहसंज्ञाविधाना-
 नन्तर्येति स्नेहसाधनोपदेशः। पूर्वं तत्र दशमूली बलां रा-
 स्नामित्यादि। इतद्विल्वतैलं बालहरत्वे प्रकर्षेणोच्यते। य-
 द्यापि च पित्ते तैलमाठकमित्य - तलमज्जानसासर्पि-
 षां साधनमुक्तम्। अनुवासनीयेष्वेषां निर्देशः। इष्टव-
 र्जितानां तु निरहे सङ्ग्रहणे, स्नेहयुक्त इति। श्रवणादिहा-
 पि वा मज्जवर्जितानां ग्रहणं तरन्याश्रवणादित्येके। आन्-
 यानां वसातद्वदि - विधानगुणातीदेश इव। एताद्वा
 श्रवणविल्वाम्बुसैलं सिद्धं समीरण इत्यपरं। तैलं वात इव
 सैन्धवेनाग्निवर्धन, अग्निताप एव पाकः। आग्निस्नेहानि-
 षेधात् नत्त्वामं - स्नेहं सहाभिष्वन्द्येत गुह्यमेति वृ-
 त्तानुवासननिर्देशात् पित्तसंसर्गोऽनुमातव्य इति। जीवन्ती-
 मदनं मेदामिति। पिष्ट्वा तैलं घृतं तैलघृतयोः न समभाग-
 त्वं तैलपादं घृतमि - णविभागनिर्देशसम्बन्धात्। पि-

लहरानुवायनापि कारादिति च - जीवनीयं तैत्तिरीयैः कृता
 तश्चान्दनादयै रिति - चन्दनाद्यानि - न न भावत्रिकात्कानुसा
 धि कारादेरकादिकामतो यथा क्तामिति - न बिन्दुमित्ये
 वमादिति - साव्यमैरा इतैकं वा - तैत्तिरीयं वा - ननु तैक
 मृदया वा - पञ्चवाराब्दस्य समुदायार्थत्वात् - मदनैर्वात्मक
 संप्रत्ययै रिति - फलतैत्तिरीयैः तत् - एतानि च त्रीणि तैक - येन वा
 द्वितीयं तैकं कफहरेवेति तृतीयमपरैः कफहरेरेव द्रव्यै
 रिति पुनरन्यथारम्भे ह प्रणयनाश्रयो वस्तिगुणोपदेशः - स्वे -
 हपाकगुणानिर्देशसम्बन्धाद्व्यापिन्यायाम् कर्माद्वि -
 व्यापद्वान्निदानं तस्यारम्भो मिथ्याप्राणिदानवन्ननात् - वात -
 पित्तकफाद्यन्नपुरीषशतस्य चेति - अल्लानाल्लतमात्रत्वं
 निर्देशाद्विषं स्यान्निमित्तपरिसंख्यानात् - व्यापद्वान्निदानं
 मिति क्षारपाणी - व्यापद्वयं - क्षानि प्रविष्टोऽतिबाह्यो -
 ति सप्रगेतृद्वयोदोषाद्वस्तेः दक्षि इति - न नयोरेहाभिव्या
 नमिति - शीतोऽन्वो वाप्येको वति - अस्य कुपिते वति - अ
 त्पो वा शीतो वा - नत्त्वत्पशीतत्वं तदुत्तायगुणमुक्ते - नास्त्वो

वास्ति व्यापद्यते । पित्तैरत्युष्णः । अघ्निके पित्ते, लघुष्णः प्रयुक्तः
कफे मृदुरिति । अतीक्ष्णः अतिभृङ्गः गुरुरिति बहुप्रयुक्त इत्यर्थः ।
यथा गुरुचातर्पणं दृष्टमिति उक्तं च -

— — — पाते द्वयै प्राकृतकर्मणि ।

स्वजातिविप्रकर्षे च कृच्छ्रादिषु गुरुच्यते । इति ।

गुरुगुण एव वा स्नेहो गुरुरिष्टो वर्चः सञ्चरा इति बहुमते शरी-
रे, लघुवीर्यस्नेहस्तान्निहरेणास्पृश्यः इति दत्त - यथोदि-
तस्नेहः प्रयुक्तो वातादिभिरावृतो, न प्रत्यागच्छन्तीति । अभि-
वात्वाच्च, न त्याज्यमित्यभिप्रायत्वादित्यर्थः । आवृत्ताभिभवौ । पर-
स्परकारणं वातादिकर्तृत्वमिति । अस्मिन्मुक्तैनापृत्त्वाच्चेति । अ-
ननुष - स्योक्तत्वात्तदनभिधानं सर्वेषां वातेषां प्रसङ्गः इ-
ति अनागच्छति । स्नेहस्य व्यापदिष्यते । न च तेषु नवज्वरादि-
ष्वप्रत्यागतेऽपि कारतमः । केनार्हं प्रत्यागतेऽपीति हेयव्यमके -
त्वाद्यास्य तत्राभिधानप्रसङ्गे । नेष्टत्वादिह च व्यापान्ने-
मित्तत्वेन वाच्यत्वादिति । अनलूतत्वे हेतूपदेशोऽन्यकारणप्र-
तिषेधार्थः । तथा च स्नेहविशेषावचनमनेनैवोक्तत्वात् प्रकृतं ।

यूषं पयोरसो वा आदौ भव आदयः एक एव गणयोगं पूर्वमा
 वा इति अवस्थापेक्षाः वा आदौ दिशब्दात्पेरादिर्न लेप -
 सर्वश्रीजनयोग्यताऽस्य निरुक्तस्य नैवकुतः सर्वेषु विव्यादेवि
 मिति प्रकल्पितापवादविषयस्योत्सर्गस्यानन्तरं सगतिश इत्य
 विरुद्धः तस्यैव ग्रहणं, यः सामान्यो निधियस्य सर्वनिरुहा
 श्रयः . . . रण इति । के वस्तवः, केषु हिता इक्ष्वादिमुत्तरे।
 द्विपञ्चमूलस्येति, आदितः सम्भवतः सामर्थ्याद्वा सपूर्ववै-
 ष्यः बलाद्येयास्त्युक्तानि, त्रिस्नेहयुक्त इति भज्जवर्जितस्ने-
 होपक्रमसामर्थ्यात् सर्पित्तैलं वसाम - तत्तमज्जावसाः स -
 पिबदरत्रिफलारसैरिति, अन्यथाप्यनुक्रमवचनान्न भज्जाव-
 र्जितः स्यात्, यदि योगनिर्देशार्थोऽयं न शब्देदयं तर्हि नितार्हि
 किमर्थमत्र नाश्रीयते, तैलं वसामज्जासर्पिषां तु यत्पूर्वं ये
 षं वातश्लेष्म - वासनीयेषु, यथोत्तरं पित्तविकारेऽप्येति । एत-
 दपि दोषप्रत्यनीकानुक्रमसामर्थ्यादन्यार्थं वचनमेव न च कृत्या-
 न्यताप्युक्तम् । विज्ञेयं स्त्रिबिद्यं स्नेहो नस्त्यर्थमज्जवर्जित इति ।
 तस्मा - पेक्षां प्रयोगानिरेपेक्षां पूर्वमेव वचनमेव हाश्रितमेति ।

सर्वोद्वानितलश्चयप्रकोपनाखिवस्यः तवजितहरः तद्गाविह
 र इत्येके । व्याख्येयैर्द्विमेव स्यान्न कार्त्तं न भवत्यु पशमे भ
 यद्विषयसूचयामेति वचनात् । आशीपरिसंख्यात् त्रिका
 रकरं । सर्वोद्वानितल इत्येके । पाणादिभेदेन वा सर्वोद्वानितल इत्य-
 पत्तौ । द्विपञ्चमूलादिकत्वात् दाशमूलिकसंज्ञा इति ननुष्य
 दे । स्य भ्रष्टच्छागाच्छताद्यद्विचिडाडिमार्गं पाणुक्तव
 काद्यनिरुहद्रन्यपेक्ष्यो वा वक्ष्यमाणद्रन्यसामान्या वा
 सर्वविस्तिर्योगिकमृदुदारुणशतद्वैलाकुलादिद्रन्यपेक्ष्यो
 वा षड्विरेचनशता त्रितीयास्थापना । व्या वा वैशवार-
 द्रन्यपेक्ष्यो वा । अथ सर्वेषु विद्या द्विविमेतमाद्यामेति ।
 सामान्येन लवणमधुप्लुतकल्ककल्पनापकारसमन्वितः सर्व
 एव भवतीति यष्ट्याह्वयस्याऽऽलेकेन सिद्धमिति । अत्रापि
 सामा - पित्ते क्षीरभोजनोपदेशनिधमाद्विकल्पनार्थं प्र
 त्यागते धन्वरसेन शक्ती - ति हृन्नाभेपाश्वेति मदेहयोहे उत्त -
 मदेहः शिरः । यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिर इति चक्षुः श्रोत्रघ्राण -
 रसनिन्द्रिय - दोहे चैति कोशातकारग्वद्यदेवदावेति । अन्ये

तु शाकल्यगव्यदेवदानीति पठन्ति, कर्तव्येनमाशुवानकं
 कफपित्तं प्रवक्तुं हेरेदिति वचनात्, रसरस्य तस्य पशुना द
 शस्युः, अपरे चतारः प्रसृ - - कस्तैलस्य फला द्वयस्य
 फलसाधितस्यैकः, क्षारस्यैकः सैलस्य च सार्धपरस्यैकः
 एते चतुर्दशसमुदायमात्राधिकाः, कफेऽष्टमागः स्नेहस्य
 षट्मागश्चाज्यं, तदेतदु - - सर्गापिवादादविरुद्धः स उत्सर्गः
 पूर्वः, अशमपवादः, शेषजाधिकारविशेषविकल्पनाभि -
 सम्बन्धेन वा भेदः, पुनर्नवैरण्डवृषाश्वमेदादीनि पक्वांशि
 तानि पक्तितानि कु - - यवाङ्गीककुरुस्थद्यान्यफलानि,
 धान्यफलानि, सर्षपातसीतिकादीनि तेषां फलानि धान्या -
 नि मदनफलानि चेति वा फलानि वा त्रिफलागुडसैन्धवा -
 क्तः, गुडसैन्धवयव - तलस्य च सर्पिष्येति तैलसार्पिषोः
 प्रयोगो दोषसंसर्गात्, ससर्वसंसर्गकृतामयप्त्न इति, सर्वसं -
 सर्गाः संस्पृष्टाः सन्निपतितश्च दोषास्तैः कृताभ्यान् दृ -
 ण्तीति, सर्वकृताः संसर्गकृता इति, वात एते वा - चत्वार -
 अन्तरो वन्तय उक्ताः, सर्वसंसर्गेष्वेकः, वकायः सवर्षिच

स्वादुरहितत्वात् एव वचनं सामान्यविधानार्थं, साधारण-
 त्वात् पूर्वमुपन्यस्तः. एवमुक्तस्तिश्चानार्थः. पाते वस्तिपञ्चक
 प्रसंगात् पात एव वस्तय इति. तस्मादधिकानिर्देशः. क्रियत
 इत्याहुः. वस्तेर्गुणविशेषयोगानियमार्थं. स्निग्धोष्ण एक
 इति. बालाद्यपजये प्रथमद्वितीयतृतीयानामेवानुक्रमत्
 साते सामर्थ्ये तत्प्रत्यनीक. . . न्यवचनादेकद्वित्रिनिर्देशः.
 पूर्वपूर्वदोषस्य योगापेक्षया ननु प्रत्येकदोषापेक्षया.
 तथाहि षड्वस्तयः प्रसजेरन्निति. विविरेव चारमेकद्वि-
 त्रिचतुष्पञ्चषड्वा वस्तीन् प्रदापयेत्. तथाचौक्तम् -
 द्वितीयं वा चतुर्थं वा यथार्थं त इति. तथाहुः. षड्वि-
 त्रिपरा योज्या वस्तयः शुद्धितो परे भवन्तीत्युक्तम्. सर्वत्र
 वा त्रयो वस्तयो विवेषा इति. तेषां तु वस्ते स्निग्धोष्ण एक
 एव पूर्व शेषे . द्वौ प्रथमौ स्वादुरशीतो शेषः समम्. के-
 वमपि त्रयोऽपि. कटुकोष्णतीक्ष्णा इति. कथं पुनः स्निग्धो-
 ष्णमांसरसयुक्तः प्रमदयो यावतान्यत्रौक्तम्. हृद्याकुक्कुश-
 गं पूर्व मध्येऽतो . . . . . अतः संशमनीयश्च वस्तिं हृद्यादि

अक्षयः इति नैष दोषः . समुत्क्रिष्टतो वस्यारामेनैतन्नि
 धानं न सर्वत्रैत्येकै . अन्य एव वा एक उक्ते शयत्यन्यं स
 मयत्यन्य एवमेव स्मिध्ये . क्लेशनाभिश्मनपयन्तिः तान्
 कालिकदोषप्रत्यनीकभावेन भवतीत्यपि तत्प्राशयावेप्र
 कषादिपि पित्ते द्वौ स्लेष्मापि च त्रयः . वाते त्वेक एवाशय
 सन्निकषात् बहूनां चापतर्पणत्वादिति निरुहे . . वीर्येण
 वस्तेः सर्वस्य दोषापकर्षणमिष्टम् . नैकस्यैव सप्तदोष
 निर्हरणमिति युक्ततद्गुणसम्बन्धनिर्देशः . कफे निरुहण
 परं विषयेया इति शब्द्वीदितस्य प्रतिषेधो युक्त इति . य
 थोक्तसंस्तरा . निर्देशसम्बन्धेनावधारणार्थं न चनमिति
 निर्दोषप्रतिनियमेन भोजनोपदेशः . रसेन वाते प्रतिज्ञो
 जनं स्यादिति . यूषपयोरसाद्यैरिति . यदुक्तं वा बलादोर्ध्व
 सर्वं नैष्ट प्रत्यप्ति . सक्तवतो वा . इदं त्वचष्टतरूपमैता
 त् . नान्यदत्र शेषवस्तेषिषग्रं च . तत्र वातादेविनाश
 अर्थः . इह तु वाताद्याश्चरमेवेति . तत्रानुपासी पुनर्वि
 ल्वतेलमिति . बिल्वादेरादिव तर्हि पित्ते . तेनानोरसा-

द्वितीयं कफे तानि तु यान्यनन्तरं वक्ष्यति । दशमूली बिलां
 रास्नामिति । बिल्वादिपञ्चमूल्या सह दशमूली जननीतैलं
 जीवन्ती मदनं मेदोमिति । जीवनीयतैलं । मदनीयवृत्तिसं
 युक्तैः बी - गुणेन वेत्येतत् फलतैलमिति । बिल्वाद्य
 गुणेनानन्यसहितेन फलतैलमेव कफघ्नगुणोपदेशा
 द्वा । बिल्वमूलं तु तदन्यसहितैरेति । निरहान्नन्तरमनु
 वासनमिति - न्युक्तानीति सङ्ग्रहार्थमुक्तम् ।
 द्वितीयं वस्तु । इति सिद्धौ तृतीयोऽध्यायः ।

स्नेहव्यापसिद्धिः । तस्याः सम्बन्धः संग्रहपाठादुद्देश
 प्रयोजनपूर्वकान् सिद्धिप्रयविहितविधानतः - नाव -
 सरप्राप्ते स्नेहकल्पनाश्रयात्वाद्वा सर्वप्रकारोपयुक्तस्नेह
 व्यापत्साध्यनप्रसङ्गश्च विशिष्टस्नेहविपक्वाशयवशा
 द्वास्तिशब्दकोपाद्वा स्नेहव्यापसिद्धिरिति वक्ष्यति - स्ने -
 ह^{वस्तीन}सिद्धिं प्रवक्ष्यामीति । स्नेहवस्तेर्य - पतत्साध्य -
 नासिद्धिरिति विधानसिद्धौ नामासिद्धौ स्याद्विधाना -

अथाव्यापदितविरोधः। अथापि निर्देशसिद्धिपतिपा-
 दनार्यमादिश्लोकैः- स्नेहवस्तीन् प्रवक्ष्यामि यावत्तत्पदं
 स चिकित्सित इति। प्रतिषेधादिशिष्टस्नेहसंज्ञाविधाना-
 नन्तराति स्नेहसाध्यनोपदेशः। पूर्णं तत्र दशमूली बलां रा-
 स्नामित्यादि। इतद्विल्वतैलं बालहरत्वे प्रकर्षेणोच्यते। य-
 द्यापि च पित्ते तैलमाठकमित्य - तत्तु मज्जावसा सर्पि-
 षां साध्यतमुक्तम्। अनुवासनीयैष्वेषां निर्देशः। इष्टव-
 र्जितानां तु निरहे सङ्ग्रहणे, स्नेहयुक्त इति। श्रवणादिहा-
 पि वा मज्जावर्जितानां ग्रहणं तस्याश्रवणादित्येके। उन्म-
 षाणां वसातद्वदि - विधानगुणानिर्देश इव, शताह्वा-
 श्रवविल्वाम्लैस्तैलं सिद्धं समीरण इत्यपरं। तैलं वात इव
 सैन्धवेनाग्निवर्धनं, अग्नितप एव पाकः। आत्मस्नेहनि-
 षेधात् नत्त्वामं - स्नेहं सहाप्तिष्वन्धरोत्तु कुशमेति कु-
 तानुवासननिर्देशात् पित्तसंसर्गोऽनुमातव्य इति। जीवन्तो
 मदनं मेदामिति। पिष्ट्वा तैलं घृतं तैलघृतयोः न समभाग-
 त्वं तैलपादं घृतमि - णावेकागनिर्देशसम्बन्धात्। पि-

लहरानुवायनाधिकारादिति च - जीवनीयं तैर्लामेने क्ताम् -
 तश्चन्द्रनादैरेति - चन्द्रनादानि च न भावत्रिकात्कानुसा
 प्तिकातेयकादेकाभंतो यथाक्तामिति - न विन्वमित्ये
 वमादिभिः साव्यमैरुडैकं वा तैल्लैकं वा नत्पत्येक
 मुद्रया वा - ककवयोशब्दस्य समुदायार्थत्वात् मदनेर्नाम्न
 संयुक्तैरिति फलतैकमेतत् - एतानि च त्रीणि तैकैः नैक वा
 द्वितीयं तैकं कफहरेरेति तृतीयमपरैः कफहरेरेव द्रव्यै
 रिति पुनरन्यथास्नेहप्रणयनाश्रयो वस्तिगुणोपदेशः स्ने-
 हपाकगुणानिर्देशसम्बन्धाद्व्यापिन्यायाम कर्माद्धि -
 व्यापद्वान्निदानं तस्यारम्भो मिथ्याप्रणिधानवचनात् वात-
 पेत्तकफात्यन्नपुरीषेशवृत्तस्य चेति - अलुतानालुतमात्रत्वं
 निर्देशाद्विष्यं स्यान्निमित्तपरिसंख्यानात्तु व्यापद्वौ वदन्त्य-
 मेति क्षारपाणी - व्यापद्वयं - अतिप्रविष्टोऽतिबाह्यो -
 ति सप्रगेतृद्वयोदोषाद्वस्तेः दोष इति - न तयोरेहापेक्षा
 नमिति - शीतोऽल्पो वाष्णिको वाते - अत्यर्युपिते वाते अ-
 ल्पो वा शीतो वा - नत्त्वत्पशीतत्वं तदुभयगुणयुक्ते - नात्यो

वस्ति व्यापद्यते . पित्तैरत्युष्णः . अच्येने पित्तः, व्युष्णः प्रयुक्तः
कर्मे मृदुरिति . अतीक्ष्णः . अतिभृङ्गः गुरुरिति बहुपञ्चतइत्यर्थः .
यथा गुरु-चातर्पणं दृष्टमिति . उक्तं च -

— — — * पाते द्रव्ये प्राकृतकर्मणि .

स्वजातिविप्रकर्षे च कृच्छ्रादिषु गुरुच्यते . इति .

गुरुगुण एव वा स्नेहो गुरुरिष्टो वर्चः सञ्चय इति . बहुमले शरी-
रेऽल्पवीर्यस्नेहस्तन्निहिरेणासमर्थः इति दत्त - यथोदि-
तस्नेहः प्रयुक्तो वातादिभिरावृतो, न प्रत्यागच्छन्तीति . अग्नि-
भावाच्च . न त्यागित्यभिभूतत्वादित्यर्थः . आवृताभिभर्तौ . पर-
स्परकारणं वातादिकर्तृत्वमिति . अस्मृभुक्तेनापृत्त्वाच्चेति . अ-
नन्म - स्योक्तत्वात्तदनभिधानं सर्वेषां वातेषां प्रसङ्गः इ-
ति अनागच्छति . स्नेहस्य व्यापदिष्यते . न च तेषु नवज्वरादि-
चप्रत्यागतेऽपि कारतमः . किं तर्हि प्रत्यागतेऽपीति हेयप्वर्मक-
त्वाच्चास्य तत्राभिधानप्रसङ्गः . नेष्टत्वादिह च व्यापान्ने-
मित्तत्वेन वाच्यत्वादिति . अनाहतत्वे हेतूपदेशोऽन्यकारणप्र-
तिषेधार्थः . तथा च स्नेहविशेषावचनमनेनैवोक्तत्वात् प्रकृत

एव वा विशिष्टफलवन्ननिर्देशश्च चिकि - गृहीतोऽपि
 भाविना न हि निदानकक्षणे अस्ति रिशाय चिकित्सेतमस्ती
 ति तस्य कक्षणं स्तम्भोऽसदनध्वानादिति । अल्पः शीतो
 वा स्नेहो । व्योकरस्य वायोः शमनाय माधुन्यं तत्प्रकोपना
 र्थो भवति । दीनिकरोति । अथवा व्योक्तात्ततः प्रागेवा
 सावधिकः । किन्न तान् करोति । न च प्रागजिनिर्जुलेषु तेषु
 वातावृतस्नेहकक्षणमेतद्युक्तम् । अनुवासनीत्तरकार्कं विर्यो -
 षकक्षणं तस्यादिति उच्यते । ततः स्नेहे न के तन्निहिता -
 समर्थस्तेव पुंस्तेनरपस्तरसायं प्राध्यास्थापयति । येनासाव -
 निकं तमावृणुते स्नेहं प्रगविद्यमानस्तंभादिकक्षणांतत
 एवं सर्वेष्वेव वाच्यमिति ताभ्यामेव च । रास्नापितृदुर्गै -
 लाभ्यां । रुस्ना सहस्रनिर्युहे तैलं पान्चयेदित्यादि पीनदा
 रु भद्रदारु तेन सौवीरिकादिभिस्तैः सह पीतदुणास्तु रा -
 स्नावह्वह्वमिति । अन्यैरप्यु - कुलसैकसौवीरकदोप -
 मूलिकषायं पयसा रसेन स्निग्धाम्लककवणैर्युक्तमास्या
 पनं तेष्वेव सिद्धम् । भद्रदारुमांसी कुष्ठनगरशतपुष्पादिभिः

वातहरेरिदं च पीतदा - वसिष्ठमिति विद्यात्, पितामहोऽस्मा-
 दुतिक्तैः तद्वस्तिभिर्हरेदिति, मध्युरतिक्तद्रव्यकषारसंयु-
 त्तैर्वस्तिभिस्तपितं निहरेदिति श्लेष्माणो स्नेहमायुतं कषा-
 यतिक्तकटुर्कं समुद्रौपस्याचितैः प्रकल्पितैर्वस्ति - - दिति
 निरुहकल्पनाप्रकारकथनमिति । कर्दिमुच्छादुचिग्लानिज्वर-
 शक्ताङ्गमर्दनैः, आमलिङ्गैः सदाहरेति, कर्दिमुच्छादिषो-
 रैवामलक्षणाभूतैः सविष्टं प्रसेकार्त्तविदेहादुचिगौरवैरा-
 मलिङ्गैः रतिग्लान्यादिभिरामलिङ्गैश्चेति, आमलिङ्गैश्च
 रुचिरिहारतिरिति पाठात् कटूनां कृष्णानां क्राशैश्चूर्णैश्च
 पाचनं कटूनां क्राशैः प्रकृष्णानां चूर्णैरथवा सरामुत्तरोषां
 पाचनाय - चनं सस्यते । वस्तिरामेतु प्रतिषिध्यत इति ।
 विरेचकोऽत्र न वस्तिरिति, विष्णुव्रतिलसङ्गान्तीति स्नेहस्ये-
 दैः सवस्तिभिः श्यामाबेल्वादिस्निग्धैश्च निरुहैः सानुवासनैः ।
 वस्तिनिरुहत्वसम्भनानां नैदे - पनौ वास्तेसंज्ञौऽत्र एवं ह्यु-
 क्तं - विरेचनैर्निरुहैश्च वस्तिभिश्चानुलोमिकैः । इति श्या-
 मादिसिद्धः - श्यामाचक्रिणश्चैव तस्या दत्तोक्त्यापि ।

चत्वारो मूत्रसिद्धास्तै पक्काशना इति ।

तथा बिल्वदिरपि । बिल्वदिश्र निरुहः स्यात्पीलुसर्पपमूत्रवान् ।
इति । स पुनर्बिल्वानिमन्थकाष्मर्यस्योनाम्नः । पाठकिं ॥ २॥
यत्तु स्थिराचैते न योऽनिकः । इति । वास्तिरेवे - - निवर्त्ति
निः फला वस्तिनिरित्यर्थः । अमुक्ते शूनपायौ वेति । पायुर्गु-
र्दं ननु चाब्जापदां षण्णामित्तान्युक्तानि । पूर्व कस्मादिति ।
शूनवायुत्वमिति । तदत्र निमित्तस्य शेषामिद्वानात् वेद-
दोषः । आवृतानावृतमार्गयोरपि विशेषोऽतिपीडने सत्यूर्ध्व-
गमनात् भवतीति । ततः पाठविकल्पः वेगात्स्नेहत्तुपीडितः ।
अमुक्तेनावृतत्वादेवोर्ध्वं धावति । शूनपायौस्त्वयः प्रतिह-
तो वायुर्वे - - पीडितः स्नेहमूर्ध्वं नयतीति । अनिपीडितस्तु
पृथगेव निमित्तात्कम् । कण्ठं पृथग्वेदति पीडितश्चोन्वार्य
चेत्तदेवः - अनानुनमार्गत्वादेव निरुहान्कवासनयोरिति
पीडने सत्यूर्ध्वं प्रवृत्तिरिति न - - ते स्यादूर्ध्वगमनं तत्र
विशेषस्तम्भादिरुपजद्यते । येन न केवले स्नेहः प्रयोगेन
चाप्येकेन ते स्नेहसम्बन्धे यथा तुल्ययो मय्युसर्पिषो भी-

रयामिति न दोषः सत्यतिपीडितो न्याः एव निष्ठतिः अना
वृत्तयौर्गलमायाति कण्ठं च पद्यावतीत्यपि निर्मम एव वृत्तयौ
योगाभ्यां प्रतिपाद्यते । तत्र ह्युक्तम् -

अतिवापीडिते वस्तिं मुरवेत्तायाति वेगवान् इति ।

शमनमेव तत्रानावृत्तमार्गस्यैव तदभिमतमार्गस्य निरुहाश्च
यत्नादिति एवमदोषो न्यथा विकल्पाः साव एव रसादेति पाठ -
विकल्पे बहु सम्प्रधार्यमिति शरव्यातः । पृथगेवातिपीनम
त्रोक्तं - ननिमित्तमावृत्तविषयं तत्रैव तस्य सा तान्यत्रेति नि -
र्ममनं च वेगस्नेहस्येति अतिवेगेन पीडितस्नेह इति वा सम्ब -
न्धनीयम् । कण्ठादागच्छतस्तम्मकण्ठग्रहविरेचनैरि -

चनमत्र तदुत्तरकालमुपस्तम्भनादिभिः कण्ठग्रहपरिषेच -
नविजनाद्युपलक्षितैः ऊर्द्धिच्छत्र्यः श्याः क्रियाः सामान्याः
सुगन्धिगन्धा मनसो नृकृता यावत् फलानिव मन्धवर्ण -
तानिव मज्जयन्तीति । एवमावृत्तस्यानावृत्तस्योपद्रवान् ज -
नयतः प्रतिक्रियोक्ता शिर्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहवास्तेर
निष्ठतिः । उपद्रवो विकारः रोगानन्तरकालजः अवस्थायां

पश्चात् पञ्चाज्जायते, रसगन्ता - तन्न कुर्यात्तिष्ठन्नापि स्ने-
हो यदात्नौ वा नावृतत्वादूक्षत्वादिना गच्छेत् निर्वोषश्च
अवेत्तदोपेक्ष्य एव, अन्यैर्यथाचोक्तौ -

अहोरात्रादविरत्नेहः प्रत्यगच्छन्न दूष्यति ।

कुर्यात् स्नेहगुणां वापि दी - ना भवेदिति ॥

सम्यक् प्रणिधानात् ज्ञायत इति । तस्मान्नैव सङ्गहः, प्राक्-
भोज्यादीनां प्रतिज्ञासङ्गहे तु पृथग्पकार्योपकारणां सर्वेषां
मेव वचनमिति युक्तः स्नेहमित्यतः स्नेहमन्यायः, स्नेह - यु-
क्तं वा लब्ध युक्तमिति यथा कण्ठं प्राप्य विवदति पीडितश्च, यथा -
तिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गच्छमिति लब्धुं स्वल्पमात्र-
मुपसेवनं व्यञ्जनं प्रवद्वं पथ्यं यत्तत्कालहितं मधुरकट्वादि-
क्षारयूषरसादिकं ते - भक्ष्यमिति, तथाचोक्तम् -

न चास्ति निम्बमशनं भोजयित्वा नुवासयेत् ।

मदमूर्च्छां च जनयेद्विद्या स्नेहोपचारितः, इति ॥

ये, हस्ति उच्यन्ते, रूक्षनिह्यस्तु दीष्टाग्निरिति, प्रत्येकं वा बह्व-
णश्चीप्युदावर्त्तवाताः, उदावर्त्त एव वातः, उदावर्त्तवातः, वातो

दावर्तो वातविकारोक्तः, षड्विध्यस्योदावर्तश्चेति । अथवा पक्वा-
 शये कृष्यति चेदपानः यत्नत्करोति, सङ्गं क्रमादुदावर्तस्य-
 तश्च प्योरः इति । ऊर्ध्वमावर्तनादुदावृत्तिः । उदावृत्तवातो वे-
 ति पाठः । आशुजरणं पुनः स्नेहस्येत्यं रूपं शात्यम्भुसिक्ता-
 स्त्विवेति । जीर्णः स्वल्पगुणो भवेदिति च यद्यपि न - णामि-
 ष्टं न ह्यसृत - स्तवदेव दोषो भवतीति, अतोऽन्येषां व्यहा-
 दिति । उक्तापारिशेष्येण रुद्धादिभ्योऽन्येषां । यदि तर्हि व्य-
 हादेषां पाकः कथमन्नपानाभ्यां गस्नानादि क्रियते न हि पी-
 तरन्नेहस्याऽपरि - दियुक्तमिति, तथा - शपि नाग -
 च्छेन्न भक्त - च्छ्वासनं दोषाग्निमागतं स्नेहं तदहवपि
 भोजयेदिति । उक्तमिदमावास्थि - - कं द्रष्टव्यं । यतः प्रत्या-
 गतस्नेहस्य भोजनोपदेशः सहि - नं स्नेहो गच्छतीति, तत्त-
 श्रान्नपाचकोऽग्निरपि हतवृत्तिरिति भोजनं विधीयते न पी-
 तरन्नेहस्यैव नेष्यत इति प्रायोवृत्त्याच, स यावत्ता पाककाले -
 न पावकः पचत्याग्निः सृतमेव स्नेहं तस्य गुणसम्पादनार्थ-
 मिति - जापि च पाकोऽस्तीति कृत्वा पचतीत्युक्तम्, यथा न -

काशयं तु प्राप्तस्य शौष्यमाणस्य चाग्निर्नैति, एवं सति म
 लप्रसादात्मकः परिणामः स्यादित्यन्तराग्निस्संयुष्माणः भ
 वेत्तथात्यन्तराग्निः सन्धुक्षितः । या स्वेन्नौष्मणः सम्य-
 ग्विपच्यमानमित्यादिगुणार्थं हि परिणामः । स चाग्निः सु-
 तादेव निरस्नेहात् भवतीत्यदोषः । नत्वामं प्रणये स्नेहमि-
 ति । आर्मा हि स्नेहः प्रत्यावर्त्तमानः काम - अगुदाग्नि-
 बान्दकरो न गुवादिगुणत्वादौ न हेतुपदेशः सुकुमारगु-
 दस्य वा कस्यचिदेव दोषकरः न सर्वस्यैवेति केचित् निःशे-
 षप्रणयने दोषः । इति । सावशेषं चरुर्वीति स्नेहदुक्तो हि -
 सङ्गृह्णातिः सौऽन्तः प्रविष्टः शूलकरो भवतीति । इह विध्य-
 र्थमितत् । अनुच्चास्य तु बद्धे वा दत्ते निःशेष इव चेति । तत्र
 किङ्कचिकित्सितोपदेशात् अपुनरुक्तम् । वानात्तस्य नि-
 त्यानित्यानुवांसन्वत् स्नेहपानप्रसंगोऽपि । पच्यार्थं
 न चैव गुदकण्ठेनेति । स्नेहपानमनुवांसनं वानजातीयेना-
 वशवहितः । कर्मणा युगापन्न प्रयोक्तव्यम् । उक्तदोषत्वा-
 दित्याचार्यः । पानस्यानुपानस्य वानन्तरं न प्रयोक्तव्यं ।

नलनेन प्रा पितृव्ययः अन्यथाप्युक्ततः पाधरेन
 नास्तीति 'आस्थापनानुवात्तनं' सुखं सर्वेपि क्रमेण्यो
 वति प्रयत्नतमं मन्यन्त इति कृतान्यतरस्यापि प्रसङ्गः
 दिति, अन्यतरैकान्तिकशीलनप्रतिषेधार्थमस्नेहवर्णा-
 निरुहः पितृवदनुवासनस्याऽप्रसङ्गः निरुहस्य तु क-
 थमकर्मणां वमनादीनां पुनरप्यन्तरावारा स्नेहस्वेदौ प्र-
 युज्यते स्नेहयान्तेषु योज्येदिति तं पाठयेताप्य-
 नुवासरौ - पानिरुहं दद्यात् अहादिति अय - - मेऽ-
 प्यथ पञ्चमे वा दद्यान्निरुहे दनुवासनत्विति वचनात्
 निरुहैकान्तदानदोषादेव मुक्तमित्येके विधिरेवायमिह
 प्रतिपादितोऽनुवासनादास्थापनमास्थापनादनुवास-
 नमिष्यत इति वा कर्मिकः पितृवस्तिशीलनप्रसङ्गव-
 च्छौचनवस्तिप्रसंगस्यानन्तरस्यापि स्यादप्रतिषेधः
 एवं च कृत्वा वक्ष्यति स्नेहशौचनयुक्तैवं वस्तिकर्म विदो-
 षनदित्यन्ये, पूर्वविध्यनपेक्षत्वाद्यापनवन्नि - सरस

निषेधाः स्यात् । ज्वरः स्यात्सिंहाद्यं यापनाहारसंवेचनादि-
 ति बन्धनात् पवनप्रकोपकसं चैतत् निमित्तमिवेत्युक्तयो-
 रपि विरोध इत्यपरे । एकाधिकारेण प्राग्वास्तिप्रयोगानि-
 वेद्योऽयं । यदा वास्तित्रयस्य प्रधान - शे वास्तिरिति
 सत्तामात्रेण वा द्वयोरेक्योन्यव्यवधानाभावात् एव तत्र
 प्रसङ्गः । तस्मात् प्रतिषेद्योऽयमिति केचित् । उल्लेशाग्नि-
 वध्यो स्नेह अनुवासने शीत्यमर्जे उल्लेशः कफप्रसृक्-
 आग्निवध्यो मन्द - - - - - कदाचित्

भवति । वातप्रकोपकृतं तु नित्यमिति दोषप्रसङ्गपरि-
 हारार्थं । तस्मान्निरुद्धस्नेहः स्यादिति स्नेहशीघ्रनश-
 द्वाक्यां अनुवासन - - - - - ह तदेवमुक्तमपि युक्त्वा
 कर्तव्यम् । एवं क्रियमाणं वास्तिकर्म त्रिदोषनुवृत्तवति ।
 नान्यथेति । वास्तिवतिहरणमिति दोषत्रयप्रशङ्गान्नापि
 कृतं स्याद्युक्तादित्रिदोषहरं । स्नेहेन हि स्नेहमात्रवति । त-
 स्मादुल्लेशाग्निवध्या - रुहेणापि वायुस्तस्मात् पवनज-
 यमिति । वस्तैरेव प्रत्यक्षसंयोगविशेषः । संयोगसामर्थ्यात्

संयुक्तदोषप्रशमनात् वेत्यदोषः ॥ मात्रावास्तिनिव्याज-
 स्य विषयावधारणार्थं कर्मव्याख्यामादिग्रहणम् ॥ इति
 स्य नान्येन स्वाभावतश्च दुर्बलस्य बलिमन्त्रभग्नस्य
 सङ्कुचितस्येति प्रमाणनिर्देशार्थः ॥ ह्रस्वाः स्नेहमात्रा-
 या इति ह्रस्वानिर्देशः ॥ ह्रस्वानुवासानां आद्यवर्गप-
 लतया तन्त्रान्तरीक्तया ष - वज्येष्टा विपरीत मध्यमा
 भवेत्कमीयसीत्यवपिके विद्यामात्रानुवासन इति ॥ आपहि-
 र्जरणाकलप्रमाणौपलक्षिता ह्रस्वस्नेहमात्राया समो
 मात्रावस्तिर्युक्त इति पितामहाः पुनर्मात्रावशे - व्यतो-
 पचारः ॥ गृणानिर्देशश्च ॥ यथेष्टाहारचोष्टस्येत्यादिसंग्रहः
 इति सिद्धौ चतुर्योऽध्यायः ॥

नैक्यापादिकासिद्धिस्तस्याः सम्बन्धः संग्रहपाठादे-
 शाप्रयोजनपूर्वकात् नस्त्यं ॥ पनिर्देशार्थं वा तदपि-
 कारात् वेद्यापराधनिमित्तव्यापदनन्तरं वा द्वय्यापातचारका-
 न्न्योन्यात इति नैत्रवस्तिप्रणेतृदोषनिर्देशावबणात् ॥

निहादोषः उपलक्षणादादिशब्दकोपात्तन्मूलत्वाच्चित्य-
 दोषः निमित्तो व्यापत्तस्याः सिद्धिरिति विग्रहः प्रणेत्
 व्यापत्तिरिति नैत्रन्यापत्तिरिति स्तद्व्यापदः साधनानि
 ज्ञानात् न दोषवर्जमोक्षे नैत्रनिमित्तन्यापत्साधनम्
 मिहितं भवतीत्यदोषः अयुक्तने दोषचिकित्सितो
 वदेशार्थमादिश्लोकम् अथ नेत्राणीति नेत्रगुणानिद्या-
 ने सति तदोषवचनं स्यादभावप्रणेतुरशक्यपरिहा-
 र्यत्वात् नेत्रवस्तेस्तु कश्चिन् तत्रापि सम्भवपूर्वको निर्देश इ-
 त्यदोषः ह्रस्व आपैक्षिकत्वादोषः यस्मात्प्रमाणादि-
 ति गम्यते अप्राप्त्यगतिदोषादयस्त्वेषां यथासंख्येयता-
 बन्तीति तन्तुः क्षोभयति तच्चतुर्लङ्गं शिशिकुम्बबन्धनं शिशिकु-
 वध्रिकं स्त्रा तत्त्वात् पार्श्वकिद्रेण च न पुनरुक्तं लिङ्ग-
 स्य च विकारार्थत्वात् शिशिकुम्बबन्धनं वा वस्तिबन्धनं स-
 त्स्येति संख्यानिर्देशो न्यक्तविकल्पप्रतिषेधार्थः यतः
 स्वपक्षपारेग्रहः दोषचित्त्वमुक्ततावयत्यनिर्देश्यप्रतिषे-
 धं असम्भवादिश्रुत्वात् अयुक्तत्वात् स्यात् त्रिधावन्तः

तत्र केषांचिदविद्यमानत्वात् केषांचिदयुक्तत्वात् केषांनि-
 देवं विरुद्धत्वात् ते चीत्त - यथा कर्कशाग्रं तनुच्छिद्यं दू-
 रसं सक्तकर्णिकं, कर्णिकं महालक्षणं निनाकं, साग्रकर्णि-
 कं प्रायेण कर्णिकान्यतुषगिः शय्या दोषा उक्ता सोषामेव
 वर्जनमिति, विषमौ मांसकच्छिद्र इति, यथाक्रमंगतिवै-
 विषमः पार्श्वहीनचर्म - न्निमा ननु पूवनि - नाङ्ग-
 गतिवैषम्यमांसको विस्त्रुत्वं वस्तेः करोति, छिद्रः स्त्रावः
 स्थूलो दुरुहन्त्वं जाळरो बहः सूक्ष्मच्छिद्रं विस्त्रुत्वं जातको वा-
 ग्राही सफेनितं फेना - - ते च्युतं शक्नोते वारयि -
 प्रणैरुदोषाः सवाताति द्युनौत्क्षिप्त तिर्यग्गुल्मुल्लङ्घिताः इति।
 स वातो द्विविध्यः, अनुच्छास्य तु बन्धो वा दत्ते निःशेषप-
 वन्च। - नमन्यत्र सुबन्धमुच्छास्य सावशेषं च कुर्वीतैत्यु-
 क्तमिदं ननु सन्निमित्तो दोषं चिकित्सितं वातज्योक्तम् इह
 न लक्षणं प्रविश्य, क्षुप्तिर्वायुरिति चिकित्सितमिति, त-
 नान्यङ्गैर्गुदस्नेह इत्यादि द्युतपंक्त - सहसोत्क्षिप्त एव
 वा द्युतो द्विविधाः, उत्क्षिप्तस्तु न्यक्तक्षणाः चिकित्सितः स्यात्।

कः शीरोऽङ्गं जङ्गतीति रुक्षणम् भोजनं तत्र वातका स्नेहस्वे-
 दाः सवस्तय इति चिकित्सितं तिर्यक् प्रणीते न न्याय-
 च मैत्रे गच्छतीति । उक्तमेवेदमन्यत्र - सह दोषेणेति । तिर्य-
 क् प्रणीते तु नयाति धारेति । बद्धे प्रणीते विषमे च नेत्रे,
 उद्देशोऽपि च तिर्यग्ग्रहणालिङ्गार्थः । नेत्रं तद्वृष्टिनिष्कृत्येति ।
 नि - त्सितं संशोष्य च पुनर्नये । नेत्रं गुदं च संशोष्येति ।
 ग्रहः पीड्यमाने नारामुक्तं । गुदं प्रतिहतोऽनिल इति । उक्तमे-
 वेदमन्यत्र । प्रपीड्य चैकग्रहणेन दत्त इति । तत्र तु रुक्षण-
 मुरः शीरोऽङ्गं सादमित्यादि । चिकित्सित - च बिन्वादि रि-
 ति । त्रिपितं कर्पेनाभिहिते गुदे कषायमध्वराः शीताः स्ने-
 का इति उक्तमेवेदमन्यत्र । गुदे व्रणः स्याच्च कित्ति च नेत्रे इ-
 ति । अतिमात्रं प्रणीतेन नेत्रेणेति । अतिबाह्यातिमन्दातिवे-
 गदोषा इत्युक्तम् । अत्र - - - कश्चैष मतिप्रणीत इत्यर्थः । उक्त-
 मेवेदमन्यत्र । विचिनास्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्भागं प्रणयेदे-
 ति । तस्यात्र रुक्षणाचिकित्सितेक्षाणां नात्र पक्वे स्यात् । सार्ति-
 दाहनिस्तौदादीनि । तत्र सर्पिः निचक्षीरमित्यादि । आपरितान्क

स्य - न भावयति मन्दस्त्विति मन्दः शनैः प्रवेशित इति ।
 तमेवेदमन्यत्र , दत्तः शनैर्न शयमेति वास्तिरिति , बाह्यश्चाशु
 निवर्तते अप्राप्ते गुदद्वारे प्रस्थितो निवृत्त इति बाहिरेव ग
 च्छतीति वा गुदात् बाह्यमेव स्थानं धावतीति प्रविष्टो नै
 वासावन्तरनु प्रविष्टो , किमुच्यते निवर्तत इति , तत्राप्रवे
 शादेव निवर्तत इत्युच्यते , यथान् प्रस्थितो निवृत्त इति , न
 आह - स्नेहस्तत्र पुनः सम्यक् प्रणयः सिद्धिमिच्छतेति , न ।
 न मन्दं गच्छत कोष्ठं तस्य भावनार्थं त्विकित्सितमुक्तम
 तत्कथमिति , तत्रापि पुनः स्नेहस्य प्रणयनमित्यदोषः , मन्द
 बाह्यत्वमेकमुत्तरं वा तदर्थमिदादप्रतिज्ञानाच्च संख्याया
 इति , अतिवैग इति , अतिप्रपीडितः मुक्तस्थानन्तवृत्तमार्ग
 स्य , गळमायातीति , उक्तमेवेदमन्यत्र , कण्ठं त्रययिदति पी
 डितश्चेदिति भयस्तत्रात्यर्थं उनेषामुपदेशः , इह तन्निमित्त
 विचारश्च केलिसार्थं वचनमिति , सर्वेषां परि - छर्ये वास्ति -
 विरक्ते भक्तप्राप्ते गळपीडादि कर्मत्यादिग्रहणाच्छीतोदक से
 चनपरिगर्जन , अनविध्यतनो, वासनोपप्राणादीनि वास्ति -

सामान्यादास्थापनं तेषां प्रकरणादप्युक्तत्वं संग्रह उ -
 च्यते इति प्रतिज्ञाता - इति सिद्धेन - विवेचनासिद्धे -
 - संग्रहपात्रादौ देशप्रयोजनपूर्वकान् प्रतिज्ञातवमनादि व्या -
 पत्साध्यनाधिकारप्राप्ततन्निर्देशार्थं वा संग्रहणे संज्ञाकैदः च -
 र्ययिज्ञा - नानैव वा - नुविधानं
 च तदविशेषे विधानन्यापान्निर्देशादयमपि स्यात् कल्पना
 चतुष्कसंप्रकल्पनादिषु न तत्र विधानस्योक्तत्वात् तदसि -
 धानं न तच्छेष - स्त्वात् कल्पस्थानेऽपि द्व्यव्याणां निदावे -
 नागकारणापदेशान्निमित्तानां वाऽभ्यानां प्रकारसाध्य -
 त्वादिति तु साध्यनकारणानामेवोपदेशाददोषः स्वस्थानुर
 क्तन्यताकालाद्यवधारणार्थनिर्देशपूर्वं शौचनप्रतिज्ञाना -
 र्यमादिश्लोकः अथ शौचनयोः सम्यग्विधौ मूर्ध्वानुलोमयो -
 रिति ऊर्ध्वानुलोमत्वं च शौचनविशेषणं कर्मान्तरेऽपि तत्त -
 द्नात्कालनिर्देशः कर्मप्रवृत्ति कालस्वरूपोपलक्षणार्थमित्यु -
 ष्यव - णनिर्देशः केत एवंगुणयुक्ताः ग्रीष्मवर्षा हिमाग -
 माः हिमागमो हेमन्तः यथासंख्यं कृष्णमैतदिति तदन्तरे

प्रावृद्धाद्यां, तेषामन्तरे ग्रीष्मवर्षे हेमन्तानां विशेषेच्छरीता-
 दिगुणानां सङ्गः - नृच्छरद्वयसन्तारस्त्रयः, त्रिग्रहेण च बहु-
 तुल्यवधारणादिति 'तत्र यद्यभिहितं तु गुणानुत्पत्तमसाया-
 रण्यदिषां तद्वदयोग्यत्वमथ गुणभेदः तदुभे दोषपक्षः शीतो-
 ष्णवर्षकक्षणः पुनः - र्षा इति न संज्ञा दस्य च भेदप्रद-
 शनार्थत्वादत्र जातीयस्यापि बान्तर्भावो दृष्टः यस्या नानावर्ष-
 किङ्क्षेष्पशयानुपरायवचनमित्युष्णशीतवर्षत्वनिषेधो-
 वासाधारणत्ववर्त्तनेन तेषामन्तरे साधारणकक्षणास्त्रय-
 न - दावधारणं संशोधनार्थं, प्रावृण्णनभः श्रावणः, तदेवं द्वौ
 द्वौ मासावृत्तुः, तत्र ग्रीष्मवर्षे हेमन्तानां च श्रावणादपि नैव
 शिशिराज्ञानप्रसङ्गः, तस्यापरित्यागादुक्तमग्रे शिशिरार्ते-
 त्वं शेषर्तुवदेव द्वौ - वैक्षत्वात् हिमागमराब्दविशेषत्वात्
 हेमन्तशिशिरयोरभिधेयत्वात् नैव च तस्मिन् सत्यापि त्रयः
 प्रावृट्काकनिकल्पेन सर्वर्तुप्रसङ्गः, तस्य शोधनार्थत्वाच्चर-
 द्वयसन्तानन्य - नै स्यात् न तत्र सात्माद्यनिधानात् प्रावृ-
 नत्र सात्माद्यनिधानात् अवश्यमाप्तवदिति न तत्रापि

वर्षविकल्पसाम्येनोक्तत्वात् नैव च ग्रन्थविरोधः प्राबुद्धे -
 ति प्रथमप्रबुद्धः कालस्तस्यानुबन्धो वर्ष इति, तस्याभिमत -
 स्य तनुविभागप्रदर्शनेनास्य कृतार्थत्वात् तथाहनुष्णप्रकर्षा -
 नुबन्धाच्च . . . वमासद्वयसम्भव इति, नैव वा वर्षादीनाम -
 न्यप्रसादप्रसङ्गः, मासस्यापि चास्मिन् ऋतुत्वेनेष्टत्वात् त -
 थाद्यैकद्विविचतुर्भिरपि मासैर्विकल्पित इहर्तुरिति, तत्रैक -
 मासिकः ग्रीष्मवर्षान्तिरदेशा - द्वि सात्म्योपदेशात्रिमासि -
 कः संवत्सराधिकमासैकै सति त्रयोदशमासिकत्वाच्चातु -
 र्मासिकः, हेमन्ते शिशिरान्तमन्वात् वमनविरेचनाधिका -
 रात् घृहाणमेव प्राबुद्धः तत्रास्थापनस्येष्टमादानस्थिकस्य
 चान्यप्रासङ्गिकाभिधानात् सर्वत्रा संशोध्यकमाप्तापनार्थं
 तथाप्युक्तम्, इवमेते संशोध्यनमधिकृत्य षड्विंशज्यत ऋत -
 व इत्यास्थापनस्य वा कस्यचिच्छोध्यनात्मकत्वादीनि नापि
 शरद्वसन्ताज्ञानं साप्तेकारस्य नै - न्येनमाद्यवप्रथमेमासी -
 त्वादि, सप्तर्षिः शरादिपातव्यं सप्तसामज्जाचमाद्यनः इति ।
 अत्र दक्षिणापश्चिमल्परीतिमबह्वर्षं च प्रत्युक्तौ कालगुणवै -

जौ कार्तिकमार्गशीषविवं तत्ता वसन्तरादिक्त्वौ, नतुतर -
पथं, उत्तरापथं बह्वृशीतिमल्पवर्षं च प्रा -

दासत्त्वावसैदः । तदयमेव सर्वत्र प्रसङ्ग -
इति कृत्वा निर्गमप्रदेशोपलक्षितमृत्त्वन्तराळं प्रतिपादयत्वा
चार्यश्यानिप्रायशः । समाप्तिकारो मासद्वयोपादोने

र्षं भवति मन्द पूर्वविदेवते

शिकमेषामृषान्तुत्त्वमपनिनीषन्ताह - एतान्तरूपिकत्वैव -
मिति : संशोध्यनाथमृत्तुविकल्पौऽयं नतु पारमार्थिकस्त -
स्यान्त्यथैतत्त्वविदेवं च कृत्वा पू - विरोधः परिहृत इव
भवति विकल्पितपादाथनिर्देशावदेति, तत्र वृषमिथुना -
क्यां ग्रीष्मः तौ ज्येष्ठाषाढौ तावेव शुचिशुक्रौ कर्करक -
सिंहाक्यां वर्षतिौ आषणप्रोष्ठपदौ तावेव नभौ नभरथ्यौ क -
न्यातु द्वाक्यां शस्त्रता - कौ तावेव, इषौ जौ वृश्चिक -
धनुक्यां हेमन्तः तौ च मार्गशीषयो पौषौ तावेव सहः
सहस्यौ मकरमुसाक्यां शिशिरः, तौ च माघफाल्गुनौ तौ
तपस्तस्यौ मीनमेषाक्यां वसन्तः तौ - रथौ तावेव मध्यमा -

माध्वौ चेति, यदि तर्हि देशस्वभावेन तन्मृत्युवस्थानं
 शरद्वर्जसिद्धौ वसन्तस्तपस्यमधू, तत हि वर्षत्वादात्म्यं
 जौ वर्षसु मन्दशीतत्वाच्च मागशीर्षः शरदि तपस्यश्च
 न . . . हौ पी शरत् स्यात् अन्यथा तस्य हेमन्तत्वात् स्त-
 हरत्वापदशरत्वं भवेदिति, न तर्हि वक्तव्यं, संशोध्य नाभौ
 यमेव मृतकल्पः क्रियत इति, नैष दोषः तथापि विधेऽपि त-
 स्मिंस्तदेवेष्टं न च मासद्वय . . . स्मिन्तौ कर्मप्रसङ्ग इ-
 ति वाक्यार्थस्तदव्यावृद्धिर्होक्तमिति, न च प्रवृत्तमात्रे, न च
 च गतभूयिष्ठे अपितु शौम्यत्वापेक्षयेति स्वस्थवृत्तः स्व-
 स्थवृत्तब्रुव व्याधौ कारुप्रतीक्षानिवेद्यार्थः, व्याधौ व्याधि-
 वशेन न, व्याधौ संशे, व्याधितवृत्तिपत्तिः, तद्वक्रियाप्र-
 तिपत्तेरिति, यद्यपि दृष्टक्रियातुष्टानात् सम्यग्विधिरेति,
 शास्त्रोपदेशः क्रियते, कर्मनिपूर्णा हि सकृत् कृतान्यां व-
 दादौ स्नेहस्वेदान्यां सर्वकर्मनिष्ठान्प्रसङ्गः स्यादिति,
 तन्निवृत्त्यत . . . तादीनामिति स्नेहस्वेदपूर्वकः कमाद्युप-
 देशान्यत्र प्राथमितकल्पितेक्षपस्यधिकरणेन वा कृतार्थः

यदा तु सर्वा विधिस्तदा स्नेहविरेचनं स्निग्धस्य वि-
हितमेव . स्निग्धस्यैवेदितांगस्य दद्यात् . स्नेहविरेचनमि-
ति . अतिस्निग्धस्य स्नेहविरेचनप्रतिषेधः . किं तर्हि तस्य
स्नेहो . विद्यानादति-

स्निग्धस्य स्नेहविरेचनविद्यानमिति . एवं हेतुविपर्यये-
ण सूत्रार्थः सम्यग्वादिता भवतीति , कथं तर्हि रुक्षस्य वायुर-
ङ्गग्रह

तर्हि कः प्रसङ्गः . अत्राप्यतिस्निग्धस्यातिर्योगक्षयं भवे-
दिति कृतमेव विरेचनेन किं स्निग्धेन रुक्षेणैव व्यवचनाद-
दोषः . यदा तिस्निग्धे प्रतिषे - संग इति .
स्नेहादीनां कृणुणानिर्देशाद्यमुद्देशस्तौकः . स्नेहस्यै-
वोपपन्नेनेति . उद्देशत्वादपुनरुक्तं . स्निग्धस्विन्नस्य कर्तव्यं
वमनं सविरेचनं . तथा जीर्णं नाम दोषः स्यात् . तथैव न्मा-
वा . हृणतां चाति कौषजं तथा कामादिभ्यः मज्जसि नः
प्रवर्ततेत्येकिः सूत्रैरिति सम्यगर्थोऽपि पारसंख्यानाश्रितत्वात्
तत्र सकलशरीरसमुपजातस्नेहगुणः स्नेहपावतोर्यदृष्टा-

नेन यत्तुक्तं स्नेहात्मना

तौद्रमसज्जदिति वृ-

व्यकर्तृकं तत इदं तु स्नेहकर्तृकं वासने वा तदेतदुभयने-
त्यदोषः । आर्द्रं काष्ठं द्वाभ्याग्निरेति स्वेदगुणीष्वार्द्रकाष्ठा-
ग्निदृष्टान्तेन क्वचिदन्यथापि यथाग्निः कुन्नेष्वकीशुतस-
दनुरोधात् क्लिष्टं मरुवद्वसौ यथौल्लेख्येति उभयं वासौ
यथौल्लेखेन दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकसाध्यमर्थं तथाभूतत्वात्
उपस्थिते स्नेहपित्तोपरिस्थानमुल्लेखः । तदुक्तमेव पुनरु-
ल्लेखनेन दोषप्रवृत्त्याख्यानाशमिति आमदोषोद्भा-
वनार्थमेव । अजीर्णं वर्धत इति विपरीतप्रवर्तनमजीर्णसा-
मर्थ्यदेव वमनं विरेचनमापद्यते विरेचनं वा वमनमिति ।

प्रत्येकमुभयस्य चोभयथा प्रवृत्तिर्विपरी - - त्रमहा-
वेगमिति अल्पमात्रत्वं शक्तेः, रुष्णपाकं शीघ्रपाकं तदुदाह-
रणार्थमिति कृक्षणापिगम्यत्वान्मात्रावद्वचनं - - दि-
कं परिमाणपदार्थकमिति विधूय मानसान् दोषानिति का-
मादीन् कामद्वेषलोभ - - व्यादिर्नैकाग्र्यमपि क्षेपोत्र
भोजनाद्युपदेशः नरुणो वमनं पातिति, उक्तेः पित्राभ्यान्

पौ भूतमांसक्षीरादिति च तद्वत् भुक्ताप्रच्छेदं पिबेदिति च
 सम्यग्बिद्यानामधिगमनाक्षतदधिकाराच्चोच्यते । तर्कस्य
 प्रकारस्यानुत्वादिति । सुजरं द्रवभूयिष्ठमिति । स्नेहद्रवमु-
 ष्णं च ग्रहमित्यपुनरुक्तत्वाच्च । प्रकरणाद्विशिष्ट भोजनगु-
 णान्तरोपदेशसम्बन्धाद्वा रूपुशीतमुष्णं मांसरसयूषादे-
 रन्यदेव पैयादिकर्मं यदुक्तं - त्रौषितमिति । वमनं विरे-
 चनं चाऽत्र न द्रव्याणि । क्रियाफलं भोजनोक्लिष्टकफत्वे स-
 ति वमनमल्पकफत्वे सति विरेचनं सम्यक् भवतीति । स-
 म्यग्शौगविशेषणश्च पुनर्योगा - पद्रवानुवादनार्थं
 तेषां च पृथग्वक्ष्यमाणत्वादित्युच्यते । पीतोषधिरस्येति ।
 अपरेपक्वौषधिरस्य पररेपच्यमानौषधिरस्य वा शुद्धि-
 क्षणान्युपलक्षयितव्यानि, कानि पुनस्तानि, ऊर्ध्वं क-
 त्त इति । ऊर्ध्वं विशुद्धमानस्य वमनेन यदा कफरस्यानुगं
 पित्तं भवति, पित्तान्तमिदं वमनमिति । विट्पित्तानुक्तफेव-
 धः अधः शुद्धो विरेचनेन विट्पित्तस्योरनुक्तफो भवति ।
 प्राप्ति - फानिलानामिति । अनिलगुणः नार्हः कर्मव्य-

न कर्तव्यं कफान्नं चाविरेकमाहुं रित्यादिकृशाब्दे निर्देवादे
दिति हतदोषं वैदेवमनेन लक्षणनिर्देशेन तत्परिच्छेद
इति दृश्यते न पुनराधिकशुद्धावपि लाघवाकाद्यव - -

काशु . . . . . भस्ति ततः कारयदो बन्ध्याकाद्ये
सति वमयितव्यम् सदिपर्ययेण सप्राणीपचयगौरवय
त्तरय न त्वलाघवे शेषमौष्ण्यमुल्लेखेत् . . . निस्तै -

निद्रुद्गारयोर्वमनविरेचन
भेषजयोरसिहितमेव सौद्गारं च सशर्कं च स्वेदं तत्राप
चारयेत् सम्यग्विरिक्त उद्गारो . . . स्वेदिति ।

तत्स . . . . . वैर्णैर्वीक्तमिति न दोषः उक्तयो
रपि शौचनयोरित्यं भूतयो वमनमेवेति न सावशेषौष-
धत्वं कफानुमे पित्तैः स्ति तस्माद्वमनमेवेत्यन्ये । आ -
त्वाच्च कफस्येति । तादान्विक वमनकक्षणीपदेशः म -
र्यादातिक्रमे परं व्यापत्तानवेदिति । अवास्थेको वमनगुणः
वमिने वर्धते ग्निरिति । स्तैमित्यादिषु च वमनमर्यादा
श्रयो गुणाग्निवृद्धिर्न च वमि - वचनेन पुनर्विरोधः ।

तस्य संसर्जनक्रमहेतुपदेशवमनार्थत्वात् अस्य चावस्थि-
 कत्वात् भाषितृद्धिनिमित्तत्वाद्वा विरेचनकिङ्कानिगु-
 णित्वचनवत् तत्रापि कङ्कान्नमोजनावस्थानद्वाराण्य-
 मव - यत् सम्यक् जीर्णकिङ्कान्यलक्षयन्मिति जीर्ण-
 वदः कृतवमनः । सम्यक्कृतकिङ्कानित्यर्थः । जीर्णकिङ्कानि
 वा दोषपरिपाककिङ्कानि सान्यलक्षयत् यथा ज्वरशो-
 णितगुल्मादिपरिपाककात्प्रतीक्षणमिति - रस्य द-
 श्मो मासः शोणितगुल्मस्यैव इति । जीर्ण इति जीर्ण-
 चनं वा जीर्णोषणलक्षणवदन्यमाणगिर्देशार्थमिति ।
 केचित्तानि दृष्ट्वेति । तानीति कृतकिङ्कानि । पैयादिक्रममि-
 ति । पैयादिक्रमहेत्वनिधानाय संशोधनान्यां शब्दस्ये-
 - यौमापद्यौ मन्दाग्निस्त्वमश प्रत्येकमपीति नैव हि योग-
 पद्येन तत्प्रतिपत्तिः । यद्यापि कृमिकोष्ठस्य तद् हरेवीण-
 यतो हरं संशोधनं विधानात् तथापि तदावस्थिकत्वादि-
 उ नापि कृतमन्यतरिणैव हृतदोषस्य मन्दाग्नि-
 - तामिति । ननु चीत्तं - यमिते वर्धते वाहिरिति आवास्थि-

कै वमनगुणानिर्देशः तदेवौषधौक्तेस्वनार्थमिति । एवंतर्हि
 विरेचनकिङ्कमुक्तं । लघुत्वमूर्जोग्निरनामयत्वमिति । तद-
 पि न तात्कालिकमपि तु उत्तरकालिकं । महोत्थिरः सर्वस-
 हस्तश्चैव । शुद्धस्य पैयादिभिरन्तराग्निरिति । तस्मात् पैया-
 दिक्रमविद्यानार्थमेतदुच्यत इति । एवं तदुक्तमेव पैयादिकं
 भूय इत्युक्तम् । तत्र न तु कारणमुक्तमिति । तदिह पैयादि-
 क्रमविद्यात्मन्त्वाग्नेर्विशिष्टं । समर्थत्वं हि बाह्याग्नी-
 न्यामयुक्तिवदिष्टमिति क्रमहेतुपदेशो मन्दाग्नित्वनिमित्तं
 विशुद्धस्यान्यथादोषानस्थानं लङ्घितवदिष्टमित्येके । उक्तं-
 रुद्धन्नात्पाचिते दोषे जठराग्निरनिव्यनः ।

मृदु - - -

श्च भोजनस्य गरीयसः ।

स्नेहाल्पभोजनादिभिर्मृदूकृतकायानां निहृतदोषाणां च
 ताभ्यामूर्ध्वमणौपचयतदपचयात् सवग्न्युपघातः ज्वरो -
 दरप्राप्तिकारणमन्दाग्निरिति । संशौध्यनाभ्यामग्न्या -
 यदोषाः स्रवन्ति । तस्मात्तत्कालमल्पबलत्वमग्नेः दोष -
 विकल्पवचनादतश्चैव हि विविधयुद्धापेक्षः । तथा भोजन -

नोपदेशोऽपीत्याचार्यैर्लक्ष्यदेवः - संशोधनाभ्यां दोषद्वयीकृ-
 पात् आमाशयानुग - - षष्ठस्या - - निमित्तवारिष्ट-
 मित्युच्यते शोधनाभ्यां दोषद्वयान्वनवस्थानात्तदाग्निमा-
 न्द्यं निहृतरक्तस्याग्निमान्द्यबद्ध्या नात्युष्णशीतिं कफदी-
 पनीयं यावत्तदा शरीरं ह्यनवस्थितसृगिदिति वैष्णवाः
 - - षडोषत्वं पुनर्वि - - व्युपलक्षि-
 तानामिति आपनार्थमुक्तमिति । अथवा हृतदोषत्वं विषु-
 चिकातिसारविरोधणः तत्राप्यग्निमान्द्यमिति प्रसङ्गादु-
 क्तं । संशोधनाभ्यामिति - ह प्रति -

नौजनोपदेशः वमनविरचनानुल्याङ्घ्रि ।

अग्निमान्द्यप्रज्ञानविशेषोपलक्षितत्वाद्धेति । तत्र तत्कमश्च
 रत्नत्वोत्तरं वैद्यः संशुद्धं वमना - - नैषमन्दाग्नित्वमि-
 ष्यते । आभ्यासनादोषः स - - प्रसङ्गनिवृत्त्य-
 शः । कफपित्ते विरुद्धेऽत्यमिति, तर्पणादिविद्यानेन पेयाद्य-
 पवादः । तदोषदर्शनादल्पाविरुद्ध इति जपन्यशुद्धौसत्यां
 संसृष्टे कफपित्ते कफप्र - - क्ते पित्तप्रधाने वा-कफेन

त् केवलवयास्तयोः प्रकल्पितापवादविषयस्योत्सर्गस्य
 समावेशात् प्रत्येकं वा कफवित्तै विशुद्धेऽल्पं च तथान्ये
 मद्यनित्ये वातपैत्तिके, प्रकृत्या च वातपैत्तिक इति चेत् -
 योः प्रतिषेधः समानजातीयत्वात् तर्पणादिकल्पेन च
 यूपरसनिर्देशः ॥ उक्तं च - जीर्णतर्पणं तनुना मुद्गयूपेण
 लाङ्गलानां रसेन वा । इति । तर्पणस्यापि निषेधः येषां नि-
 लौघीश्व दोषवत्त्वात् ग्रह - वदुपलक्षणत्वात् तर्पणस्ये -
 त्येके "तर्पणमप्यत्र यथान्यत्र मदात्मन्ये मद्यनित्ये ग्रीष्मे
 पित्तकफाधिके यावत्तत्र तर्पणमेवाग्रतः । इति । तद्गुणसंवि-
 ज्ञानादपि बहुव्रीहिरिष्टमित्यन्ये, सम्यग्विधाना शो -
 स्य जीर्णलक्षणं क्षुद्रौघमौनिक इति, क्षुद्रौघमौक्षौक्य-
 ता विशुद्धिजीर्णलक्षणं तदा भैषज्यमादेयमिति, भैषज्य-
 प्रयोगकालज्ञापनार्थमेवमाहारपरिणामे सति, तदुपयोग
 इह त्रययुक्तस्य तस्य जीर्णलक्षणमिति केवल - सदन -
 मिति भैषजापरिष्णमाणलक्षणं जीर्णमाणे तृणमौह भ्रम-
 मूर्च्छाः स्मृत्यस्य दोषाधिकारेणोक्तत्वादिति प्रथमं वस्तु ।

अयोगाश्च व्यापनिमित्तप्रकारनिर्देशः, अकारणैः स्वमा-
त्रं चेति, अकारणत्वेनातुराणामल्पा - व्यापरादयः.

कृष्णत्वेन द्रव्यवैगुण्यमविनाशसंस्कृतत्वेन प्रेष्यानादरः.

सर्वो वा वैद्यदोषः. तदनुविधानातिषात्तदेभिरयोगोऽति -

योगा वा भवन्ति. ताभ्यां पुनराद्मानं परिकीर्त्तिश्रेयस्येन -

मादि प्रागुक्तमाद्मानं परिक. हृदयोपसरणमिह दृग्ग्रहः.

अङ्गग्रह इह गात्रग्रहः. जीवादानं सह विश्रैशेन पृथगेव

संज्ञया व्यापद्विशेषस्तम्भ उपद्रवः. तत्र बहुवचनमनेक -

त्वादौषां क्लमः, क्लानिर्मनः कथेन्द्रियाणामिति, दृशेताः

व्यापदः स्मृताः इति ॥ दशसंख्यानि. न्तोक्तसंख्याधि -

क्यनिषेधः. यदुक्तमयस्वतु वैद्यातुरनिमित्तमौषध्यं पञ्च -

दशव्या व्यापद्यत इति. तदेतदत्रैवान्तर्गतं अस्ति योगाति -

योगमिथ्यायोगाच्च पृथगपि व्यापदः वैद्यातुरयोश्च प्राधा -

न्यात. मा भैषज्ययैर्नेति तदेतयोः योगानियोगयो -

रभिनिष्पन्नकृष्णयोरुत्तरकाकं व्यापदः प्रेष्य भैषज्यवै -

द्यातुरवैगुण्यादुपपद्यत इति निव्यायोगस्तृतीयस्तु शारत्वे

व्यापिनिमित्त - तद्वयमिति उक्तमिदमयोगसंगृहीत -
 तात् मिथ्यायोगस्यैतेनमदोषः पूर्वोक्ता अपि व्यापद
 उपकल्पनीये पुनरिह हेतुलक्षणचिकित्सानिर्देशार्थ -
 मुक्ताः... तदर्थप्रवृत्तित्वातिव्येति - - व्यापद्वक्तव्य -
 ताप्यिकारे साते योगादि स्वरूपावधारणम् तदुपकारार्थं
 तस्याशीर्तीये यथा सात्म्याधिकारे कालस्वप्नावगतिविशे -
 षरूपावधारणपरिच्छेदद्वारेण कालतुर्विलान्ते सात्म्योप -
 देशस्तद्धेतुको ज्ञवति योगः सं - - दिति स - -

मिति अतियोगोऽतिवर्तनमिति प्रवृ -
 त्तियोगाधिक्येन तु फेनिकरक्तचन्द्रिकोद्गमनमित्यतियो -
 गलक्षणानीति अयोगप्रातिकूल्येन नवल्प - - तिप्र -
 को - - - - - योगो यथा स्वलक्षण -
 विपरीतलक्षणो मिथ्यायोग इति वचनात्तदेव योगसंगृही -
 तो मिथ्यायोगो वेदितव्यः, अन्यत्रापि तर्ह्येवमि - -
 न तत्र भेदश्चरण - कृतार्थ - - चाभेदः तुल्यलक्षणाचि -
 क्तिसितत्वादिति, अल्पप्रवर्तनमप्रवर्तनं वा अयोगः यथोक्त -

मप्रवृत्तिः कुतश्चित् केवलरस्य वाप्यौषधरस्य विप्रंशो वि-
 बद्धो वा वेगानामयोगकक्षणातीति, उपकल्पयेत् योगो
 विप्रंशवचनेनोक्तः विपरीतप्रवृत्तिर्विप्रंशत इति स पुन-
 रयोगो यथा भवति तथोच्यते । उल्लिख्येष्टेष्टमणा प्रभूत-
 कफेनाहृद्यं प्रियमजीर्णमिति बहुचविरेचनं जमन - के-
 वलरस्य वाप्यौषधरस्य विप्रंशो विबद्धो वा वेगानामयो-
 गकक्षणातीति, उपकल्पनीये तु मिथ्यायोगो विप्रंशव-
 चनेनोक्तः । स पुनरयोगो यथा - ३-यो ^{उल्लिख्ये} ~~उल्लिख्ये~~ ^{उल्लिख्ये} ~~उल्लिख्ये~~ -
 स्तेष्टमणा प्रभूतकफेनाहृद्यमप्रियमजीर्णमिति, बहुत्वादजी-
 र्णान् बहुत्वमस्य विशिष्टादिति, क्षुधार्तमृदु पीतं रस-
 त्वकफेनवा तीक्ष्णं स्थितं, संक्षुभितमिति, क्षुधार्तरस्य
 पित्तमृदुभूतवृत्तितद्व्यो रैन केनचिदुष्णतीक्ष्णेन प्रकर्त्य-
 ते विशिष्टेण मृदुकोष्ठरस्य स्थितमप्रकृतपूर्वं क्षुभितं प्रति-
 चाकृतं ननु गुणप्रतापानुगृहीतं जमनं विरेचनं - ति -
 लोभ्येन दोषाणामिति विपरीतदोषप्रवृत्तावपि न तत्संज्ञा -
 विशीघ्रनयोः तथा कृत्स्नदोषहरणासमर्थत्वात् अप्राप्तिको -

म्येनापि यदा कृच्छ्रेण वागच्छति, आत्मं वा गच्छति प्रकृते
 इत्यर्थः, सर्व फलयोग - न शब्दश्चेदिति, निमित्तो
 नाप्ययोगेन सत्यशब्दे तस्मिन्नेवाह - निजीर्णे कौषर्जेना -
 जीर्णे पुनः प्रयोगोति योगप्रसङ्गात् - सच पुनर्नेष -
 जनियमः, ज्ञात्वा कौष्ठस्यागुरुतामिति, गुरुकौष्ठता क्रूर -
 कौष्ठत्वं भाशं - वा मृदुतीक्ष्णयोः विन्नरूपत्वाद् -
 वस्त्रापीदेन विन्नरूपः, तीक्ष्णसंप्रवृत्तिलक्षणे, योगे कृ -
 च्छप्रवृत्तिलक्षणयोगे, मृद्विति, दुच्छर्द्धे क्रूरकोष्ठयोर्वम -
 नविरेचनप्रतिषेधे पूर्वकृतोऽपि संबृतकौष्ठ दुच्छर्द्धो रिति -
 मात्र - मिति बाहुणकौष्ठस्य विरेचनोद्धृतौ दोषा इति, अत्र -
 वस्थिकप्रसङ्गे सति कदाचित् पूर्ववदेव स्यादित्युच्येत -
 वमनं नतु दुच्छर्द्धस्य तु वमनयोगप्रतिषेधः, क्रूरकौष्ठ -
 स्त्वैव - यागप्रतिषेधः यस्तु न दुच्छर्द्धे क्रूरकोष्ठोवा
 भवेत्तयोः सदुत्तर्य गुणाय पुनः पीतं तौक्त हन्यात्, पुनः
 पीतमिति, हन्ति २ - न प्राप्य हणहान्याभिधायक अपि -
 तु शरीरपीडाभिधायक इति, अन्येतु पठन्ति, दुच्छर्द्धे दुष्को

ह्यो रसाहचर्यदियोगनिमित्तनिर्देशः, पूर्वमयोगातिर्यो-
 मयोः सामान्येनोक्तं. इदानीं प्रत्येकमुच्यते, अग्निग्व्य
 विभिन्नदेहस्य रुक्षत्वात्तद्वैषम्यं - यौगं तत्र भेदहेतुः
 नाभवतीति, तत्राग्निग्व्येनैव रुक्षत्वात्तेऽपि पताः बचनं।
 चारणास्तेहाग्निविनरुद्धाः, अ - पानवपनेनाग्निग्व्य इति,
 अन्नं पुराण इत्यर्थः, अथममिति वा पाठः, अथममप्रव्या-
 नं असमर्थमित्यर्थः, के - तदे - कोष्ठवदिति
 विभ्रंशादिविकारानुभवमिति, विभ्रंशो मूर्च्छा स्त्रस्ताङ्गता
 वासम्भवादवस्थाप्रकारनिर्देशोऽयं न व्यापाद इति, यद्य-
 यौगनि - शं न - चान्यानि
 च तत्संज्ञानीत्येके, व्यापत्समहेतुकानि यौगानि विकारा-
 न्तराणि व्यापदामुत्तमकारणभावादित्यन्ये, अयोगोप-
 दयौ न विकारा - दृष्टश्च विकार -

या विषमराम्भमूलानां लिङ्गमेकज्वरो मत इत्यादि,
 अत्र तु नायोगस्यापि विकाराः लिङ्गं भवेत्, अन्यादित्वत्त
 व्याधेर्युक्तं, तस्योपलब्धिं निदान - पापशतम्प्राप्ति-

त इति. अयोगोऽपि विकार उच्यते चिकारो दुःखमेव तु सहि
 दुःखनिमित्तं स्वप्नापि वा दुःखमुपचारादिति. तदेतद्वम
 नायोगकारणसकलीत्यादितं विरेचनमयोगः सर्व इव
 तद्वत्तदुभयं कारणमित्याहुः - रजोग्णस्य स्निग्धस्य वा
 त्यक्तमिति. अयोगस्य कारणमैदोऽयं तस्या. तत्र नास्तीति -
 दो किङ्कचिकित्सि योरिकत्वात् तन्निव जनयेदोगान्तरा
 - सयाजोगीति. यतः पूर्वं साने तं तेन कृत्वा. अयोगो
 ति प्रस्तरसङ्करस्यैवैः स्वेदाब्जस्योक्तैः पायसेन पुनर्जी-
 र्णे तद्गुणविरेचनायोगे तदेव पुनर्वमनं विरेचनं ता पायसेन
 अथवा निरुद्धमतहरस्नेग्ध्य स्नेहास्नेग्ध्यं न. पुनस्तीक्ष्णे
 शोषस्योदिति. अतितीक्ष्णं क्षुधार्तस्य. इत्यादि. आशुविट्
 पित्तकफनिहरणं कुत्वा द्रवान् धातुनारसदाघोरमैदो मज्ज
 शुकान्तात् आस्येमांसो अतिहिक्काठेने इति. योगाधिक्ये -
 - क्तान्विद्धो दुष्प्रमाणोऽदे. ततो बलस्वरक्षयदाहमित्यादे.
 तदेतन्तरं. सापतोष्मानादिका अपिष्यानि. तद्वन्तिरेका अन्या
 एवेति औषध्यशेषे सत्येते बलस्वरक्षयदाहः परिणतौ लब्ध -

स्याद्वतियोगनिमित्ता व्यापदो भवन्तीति, एवमेक पक्षमु-
 क्तिरेवेति. तत्र वमने अतियुक्ते विरेकः स्याद्विरेके व्याति.
 युक्त वमनमृदुशर्तिश्च स्तम्भनमन्नपानौषधैः तथा
 रक्तपित्तातिसारघ्नेः प्रागुक्तान्येव निर्दिश्यन्ते. भोजनादि-
 निर्मन्थं विरेचना - स्यादित्योगे तु, फलरसैर्मन्थ-
 मिति. शुङ्गादिनिवाप्यटादीनामिने दोषाननिबहुत्वा
 यत्र शुङ्गाः सम्भवन्ति रीतिं वीर्यं च. अथवा बटककवी -
 तनौदुम्बराम्बल्यप्रकृतकस्योनाकसोमवल्कावटादयः. व-
 र्चः साङ्गाहिकैः स्निग्धं क्षीर - यदपरमिनि, दोषाय -
 स्थायां भोज्यं. जाङ्गलैर्वा रसैर्बोज्यमिति. पिच्छावसि-
 त्त्य शस्यते. पिच्छावसिः पथ्यते. क्षीरसर्पिणां सिद्धेण मधु-
 रद्वयैर्जीविनीयैरिति. सोढारां बहुकायां वम्यामूर्त्या -
 र्णं सरसाञ्जनयष्टाहमिति. तत्र एकमेकव वा षष्ठो निर्देशा-
 दिति. वमनेनान्तःप्रविष्टायां निक्षेपरातं कबकगृहां स्निग्धा-
 म्नादिभिः फलान्यम्लानि स्वादेशु स्तस्य चान्ये ज्ञातो नराः
 तथाहिसार - सेन स्वीति बहिराकृष्ये जग्निः सृतांतु

शरीरौ द्वाहनाग्निकरोहेत्यापे, यवान् तन्मन्त्रां मोनेष्वे
 शेषं गार्थं, पुनर्वमितश्च विदुस्त्वष्टेति, यदा मन्त्राणि न
 भित्तो विरिक्तो भवति, तदा कश्चित्तस्यैव - १ - मानात्क
 क्षितस्य लक्ष्मणविका - न्यवाप्यक्तः, कार्यैव - २ - सारा
 हे परे वास्येस्यनेनैव कार्येन पुनरुक्तः, पूर्वेण संशोदनात्सा
 शब्दस्यो नेह चाभिधानमस्यायोगातिशयोक्त्यो मन्त्राभ्या
 वस्थायामेव पो - तस्यो - कुर्यादिति अस्योगातिशोग
 कक्षणमुक्तम् इदानीं ताभ्यामयोगातिशोगाभ्यां उत्तरकात्
 या व्यापदस्ता उच्यन्ते, जैषजप्रयोगावस्थाविशेषण दा
 भवन्ति, ४ - परिज्ञावजीवादानाद्या इति किं
 पुनरेव ताभ्यामवस्था व्यापदो वमनविरेचनकृता योगातिशो
 गनिमित्त उक्तान्य - ५ - इति तत्रे - स्मिन्
 - वदहानां कथं - परिज्ञावजीवो वमनो संभवति
 अथ तत्र विरेचनाशय एव, तत उपकल्पनोरे वमनाप्येकारेणा
 जिघानमिह विरेचनस्याकुरात्तै दत्तस्य तागनस्य नेह
 व्यः, उभयविबुद्धा नतृभाभ्यां प्रत्येकं देहोत्पदोष इत्याचार्यः

परिष्कारिकाविरेचने शूलं बमने कण्ठक्षणं पीतं गत्वा
 गुदमिति । विरेचने सामे दोषमाशु न्नरस्येति ॥
 मने साम इति । तदुत्तरायामि - दोषपातपं - मित्तपरिष्का
 वः । स नमस्ते कफप्रसेकं, शेषेऽप्यत्र विरेचनश्च वपेऽपि
 शरीरमलविरेचनत्वाद्युक्त्योरपि सर्वत्र तान्निमित्तत्वं
 योज्यामित्यपरे । बहुदोषस्यारक्षरस्येति । व्यापन्नमि -
 त्तं - न्युच्यन्ते आध्मानसंज्ञितायां व्यापदि श्वासा -
 द्योऽपि विकाराः सन्ति । कथमाध्मानमेव व्यापदि
 श्वासादीनां तत्पूर्वकत्वादाध्मानं व्यापत् यो हि निमित्त -
 तावत् प्रीयते । व्याप्यन्तराणां सवि - त्कुर्यते उदाव -
 त्तिहरं सर्वकर्म इति । अपरमपि यत्कर्म यच्चिकित्सितोप -
 दिष्टं स्नेहावगाहक्षीरमांसरकासांचितमस्तु, रसरात्रूर्णा -
 दिकमिति । स्निग्धेन गुरुकोष्ठेनेति । गुरुकोष्ठः कूरको -
 ष्ठः, जडकोष्ठो वा । मृदुकोष्ठेनेति केचित् । प - स वरु -
 वदोषधं । विशिष्टशक्तियुक्तं । सामेलं बलवदोषधं प्रत्येक -
 मुक्तं । स्निग्धेन कूरकोष्ठेन च सामेपीतं क्षामेण शव -

दल्पबलेन बलवदौषधं पीतं मुदं गत्वेदमेव गत्वा
 पुरीषाद्यानं वा गच्छेति रोतिः कामे
 जीर्णः नृबद्धश्चेति वचनात् यदात्मने परिणतो नृशूयः
 परिकृत्तनिवर्त्तनं तदा क्षाराम्कविद्यानं क्षारप्लुतमा-
 म्कप्लुतं वा ऽतिसारचिकित्सितोक्तं पुष्पकाससिन्धुमिश्रं
 पावपिबेत् स - ग्राहिकानीति डादि-
 मपुष्पं वा पुष्पद्रवविशेषनिर्देशनं नात्र दोषाचिकित्सां दे-
 वदारुतिलाग्न्यांवेत्यादि अल्पं तु बहुदोषस्येति परि-
 श्रावण्यापन्निमित्तं रुक्षणं तु अल्पाल्पं शालयेत् कण्ट-
 मित्याद्युल्लेशः कफ - वस इति
 चिकित्सितं तु तदौषं जातमुख्यत्वं शमयेत् कृद्वा नपाच्य
 नाग्न्यां भक्ष्य वा मयेत् स्नेहितं वा तीक्ष्णमेव वमनं वि-
 रेचनं वा निदध्ययादिति पीतौषधस्य वेगानामिति हृ-
 दयो - मारुतादिकेः क्रियते त
 स्य रुक्षानं तिक्ता पार्श्वरुजा कासवैद्यमिति न गच्छेद्वि-
 भ्रमं तत्रेति जिह्वांखादति निस्संशोदन्ता न जटापयन् ।

इति । एते हि कक्षणे भूतिगुहीत

तस्मात्संशयः । तथा विद्येऽपि वमनमेव कार्यम् । कस्य
पुनर्निस्संज्ञस्य वमनमाशु वचनान्नाक्रान्तस्यैव । किं त -
हि प्रागेवेति । दोषशेषपक्वमिति । वमतश्च पादं वायुना
हृदयपीडात - - - - - तत्ताद्विपर्य

तोषध्वस्य वेगं - - - - - कफेनवेति । अङ्गग्रहो व्यापत् ।
तत्र ज्ञानहरं सर्वस्वैहस्वेदादिति । अतितीक्ष्णामृदौ कौष्ठे,
कृष्णदोषस्योति । अल्पदोषस्येत्यर्थः । यथा कब्दासन्तर्प -
णं च यदि किं - - - - - णितं

तीक्ष्णोष्णकट्वक्लादितिः पित्तगुणैरुपेतं तस्मान्न भुङ्क्ते ।
तैनान्नमिश्रितं दद्यात् । वायसा कशुनेऽपि ना । एवं बाल्ये -
कक्षणे स्तत्परिच्छेदः ।

विविधेऽपि तस्मिन् तत्र पित्तशोणिते पित्तह्रा
अतियोगनिर्दिष्टाश्च । शीताम्बुपरिष्क मन्थादिका इति ।
जीवशोणिते च जीव - - - - - जीवंत -

क्ष्माशुगच्छतीति । सतादृशस्तदादिश्रित्य जीवन् प्राणाधि

ष्ठितं शोणितं जीवमेव प्राप्नोति, भेषजविशेषादिति,
तदेवं रक्तं दधिमुदितं रक्तवर्णं प्रदापयेदिति, गुदका -

गुदकांशदोषार्त्तनिहारेण

निमित्तमुक्तं. इति. विप्रमत्त्वात्कषौ विप्रं शो व्याधेः स
व्यापत्. यदा विरेचनापीतं विद्धं तमलतिष्ठेत्. वमनं वा
कौषजातं वा, नात्र दो - न

वाहयति. दोषान्न हरतीति. तांश्च दोषान्न स्वरश्चानात्प्र
व्युतास्तंफयति. गुदं स्तब्धं कृत्वा वातमङ्गं शूलादिभि
र्युक्तं. अल्पाल्पं क्षरतीति. तत्र तीक्ष्णवत्यादय इति. रक्षां
विरेचनमि

एषा उपद्रवाः वि

काराः. आध्मादिर्ना तृक्तत्वात् तेष्व्योऽन्ये वातिकामाह
तां कोपयित्वेति वचनादुपद्रवसंज्ञा च. विकारे दृष्टाधूमः
कुर्यादुपद्रवादिति. अथवा पारिभाषिकमेव

गात्रशो रोगः प्रव. स्थूलोणुर्वाप

श्चाज्जातः. इत्युपद्रवसंज्ञेत्यत्र शाब्दज्ञौ बाधित्वानं तस्ये
ति. स्तम्भशूलानिघोराणि सर्वगात्रेषु स्तम्भशूलं च कष्ट

मिति । तत्र स्नेहस्वेदादिचिकित्साक्रम इति ।

शीतानु परिषेचितमिति । अतः शोथ-
नाभ्यामिति । चिकित्सा सम्बन्धेनैवोक्तमित्यदोषः । तत्र स-
द्विष्यतं किङ्कं यदेवातिरेचित

प्राप्तिर्गणि स्थिरा द्राक्षा मधुकपकूकोष्ठानां प्रसादं तत्कृतः ।
क्षीरे तण्डुलदालने प्रसादे च प्रत्येकं समुदिनेषु वा विनी-
या प्राक्षिप्य तानि द्रव्याणि सघृतं वास्ति दद्यात् । दाहेति शो-
थ इति । आ

श्लेष्मातरस्य पवनमार्गसिरोध्यात् आम्युपपातकरत्वात् मू-
च्छक्रिमादीनां गौरवानां किङ्कत्वादिति । आममेव वा दोषः,
यस्योक्तमृध्वधिश्च प्रवृत्तामदोषं इ

र्तो हि विकाराः सदोषस्यैव भवतीति दोषनिर्देशो-
नाममाहुः । ज्वरस्यामाशयसमुत्पत्त्यात् तथा रसमामम-
त्वयैत्यरसस्वेदवहानीति । आमनिमित्तत्वात् कृमादी-

चनान्यनुक्तान्यपि तत्प्रत्यनीकत्वा-
दिति केचित् । पाचनेनैवाव्युपाचरेत् तानि पुनः पाचनीया-

नि विष्णवे लघुणोऽशेषादाने संयमोऽप्येव न च
नागर - बस्ति -

पमदः कोदमध्वासवरतीक्ष्ण इति । ५ नयोद्वेजोरस्यत्वामे
ह न त सर्वमुद्यमिनि । दारत्रिकदकांदेमुत्रेण गोमुत्रेण च
स्तिमल्य विदध्यावच । समुद्रं दाशगुणिकगानि ॥ ३ ॥

इत्यादिकः .

समूहगयवाशक्तकवणं भाव्यलैलिकाण्यद्वैतसाम्प्रदायिकं
मप्यलैके चक्रव्यसृते इत्यादि । आत्मसिद्धिः गन्तुः सीतो वास
त्पगुणो वा महादी

नौ वा ततः स उद्धेमार्गोऽनि -
कं रुणद्धीति । ततः स विमार्गोऽनिकल्लस्यतिदमानमिति ।
आध्मानव्यापदं करोति । विमती इत्यु मार्गः .

ततश्च धावतीति वार्योः प्रयत्नप्र -
तिशानेनाध्मानमेव भृशं हि निरुध्यते । तत्र श्यामादिका
जैरेति । श्यामादीनि जित्नादीनि जीमूनादीनि लोक्ष्णो -
ष्ण - पाङ्गारव्यूमसिद्धि -

यैः कृतमिति मृदुकोष्ठे बले वस्तिरिति । अत्रैव दुर्बले
बिल्वदिश्य निरुहः स्यादिति । बिल्वमूलत्रिवृद्धारु सवको
छकुलस्थानादिक इति । निरुह -

विधीयते । यदा तत्प्रतिषिद्धमेव पसक्त -
वर्दिनिष्ठिविकाकासश्चास हिक्कानामृद्धिभूतो वायुर -
र्ध्वं वस्तिं नरोदिति । वस्ति सामान्यो नरस्यानुवापनप्रति -
वेद्यो -

चेद्यः । अत्रस्थिकश्च पुनरुदो -
ष पवेति । उष्णाम्बुनाक्ष इति । आमले हादिकोतिदेशः ।
अतितीक्ष्णः सवातीनुश्वास्य तु सम्बन्धे वादत्ते निश्चो -
षः -

शादिति वस्ति -
स्तत्र कुशकोशात्कर्तैः करीरादिभिश्च कवणस्कन्धेरविमा -
नोक्तः सैन्यवसौवर्चककालुबिडादिवापकवणवगविरिसं -
ख्यातान्यम्कोपाहितानि वा स्नेह -

तमूत्रपुरीषाणां दत्ते वेगा -
न्निगृह्यतः । दत्ते वस्तौ वातादिपरिणामात् । हातिवा पीडितो
वस्तिरिति मुखप्राप्तो वस्ते । भेगमि एवं सर्वस्येति । अथवा -

तिपीडित -

वातादयस्त -

आपिक्लमः प्रधानं बहुत्वं चेति क्लमेऽपि तत्र लङ्घनादि -
भेषजमिति संग्रहेयशोक्तः । द्वितीयां वस्तु ।

सिद्धिस्थाने षष्ठोऽध्यायः ।

वस्त्रेभ्यः -

प्रतीका -

रानन्तरमास्थापनस्य व्यापत्साधनमवमनं वा कर्मनिपू -
र्णं निर्देशसामर्थ्याद्विस्तिशब्दोऽत्र निरुहवृत्तिः । आचार्य -
पूजनायमादिश्लोकः । वस्त्याधिकारवचने च पू -

यथार्थप्रदर्शनार्थं वा कल्पस्या -

नृक्रमसामर्थ्यापनार्थं वाधीर्बुद्धिः त्रिकालविषया धै -
र्यं स्थिरता औदार्यं प्रश्रयः गाम्भीर्यमक्षोभः क्षमा -

स -

बद्धः, षष्ठां निधनभू -

तः । पुनर्वसुः प्रश्ननिर्देशार्थकाः । कर्त्ताति संज्ञासङ्ख्या

संश्रयप्रश्नः । तस्मांपुनः समुत्थानचिकित्सितकृद्गणान्ये -

वं प्रश्न -

वा वस्तेरिति । योगाति -

योगो व्यापत्तल्लक्षणा ये व्याधयः पूर्वत्र व्यापन्निमित्त -
मुक्तत्वादिहेतु स्वयमपि तौ व्यापत्संज्ञितौ निमित्त -

पूर्ववत् । तद्वशा - ज्वरो

रक्तपित्तस्य निमित्तं । रोगाधिकरणे संख्यातश्चेति । अथ -
वा पूर्ववदेवानयो व्यपिद्धेतुत्वेन न स्वयं व्यापत्वमवस्था -
भेदस्तु । योगातिरोगमिथ्यागो -

गास्तद्धेतुकाः क्लमाद्याः अनन्तरमुक्ताः । त एव तद्धेतुका

इति । नातिरोगादिति । पूर्ववर्षोऽपि असम्यग्योग -

स्य तिबिशेषवाते क्लेशप्राय -

वद्वा केवलवाते रूक्षेचात्यल्पत्ववणस्नेहव्येन्यमात्रं वातो -
त्वणे वा वाताधिके त्वं

करोति । जाक्यमापादयति । नाग्निवस्तिरुजादिकं कण्डूग -

ण्डादिकं च करोति । इत्येके । अन्ये तु गुरुकोष्ठादिषु शीता -

दिकं समुदितं अन्यतरद्वाप्रयुक्तं यथा स -

प्लीनागरं धान्यं भूतीकमभयां वचाम् ।

इति । उष्णद्रव्यगुणयोगादुष्णाप्रमत्त्या अतिसारे तिस्रः

प्रमथ्या इति विहिता इति, वचनात्, दाहे चोष्णप्रमथ्यानि
 ध्यानात् वा - कर्तुं शक्ता यथाविज्ञानं तत्र प्रसंग इति, य-
 दितु फलत्तयोऽपि हन्यन्ते बलानुपचितदोषो वा पाचना-
 दि वनिपशान्तिकरस्ततो विरेचनमेवे -

रु यवकोलुकुलस्थवान्, सुरादीनि सुरा
 सौवीरक तुषोदकमैरैर्यमोदकदधिमण्डोदश्चित् कद्व-
 म्ककाञ्चितानि प्रावेष्ट्यः, फलान्यद्रव्यपेष्ट्यः, अ -

प्यैर्युक्तः समानयेदिति.

कल्पनासामर्थ्यात्, स्निग्धस्निग्धैर्तीक्ष्णोष्ण इति, अति -
 देशस्तत्रस्य लिङ्गं चिकित्सा च शोधनाभ्यां समाप्तेवेदि-
 ति, अतियोगकक्षणं यच्चिकित्सा.

शीतैः स्तम्भयेच्च, तं कषायमधरेः
 शीतैरित्यादि, वमनविरेचनयोरतियोगकक्षणानुव्यत्यं
 तलिमर्थमिह शोधनाभ्यामित्युच्यते, अन्यतराणि ध्याने-
 नापि -

